

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია
КОМИССИЯ ПО ИСТОЧНИКАМ ИСТОРИИ ГРУЗИИ

საქართველოს ისტორიის წყაროები

38

**ИНОСТРАННЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ
XVII**

СВЕДЕНИЯ ДЕ ГРАИ ДЕ ФУА О ГРУЗИИ

*перевод с французского, предисловие, комментарии
и указатели Д. Э. Одишели*

საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები

XVII

.

დე ბრაი დე ფუას ცნობები საქართველოს
შესახებ

ფრანგულიდან თარგმნა,
შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო
ჯ უ მ ბ ე რ ო დ ი შ ე ლ მ ა

რუსეთ-თურქეთის 1768—1774 წწ. ომის პერიოდში საქართველოში გამოვჩაენილი რუსული კორპუსის სარდლის, გენერალ ტოტლებენის ყოფილი ადიუტანტის შარლ დე გრაი დე ფუას რელაციაში საომარ სიტუაციასთან შესაბამისად წარმოსახულია თვითმხილველის საკმაოდ დაკვირვებული თვლით დანახული იმდროინდელი საქართველოს სურათი; გადმოცემულია საკმაოდ საინტერესო ცნობები ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორიის თვალსაზრისით; შენიშნულია ქართველების, ზოგიერთი სხვა კავკასიელი ხალხის ყოფის ეთნოგრაფიულად შეტად საინტერესო დეტალები.

რელაცია წარმოადგენს მნიშვნელოვან დოკუმენტს იმის დასტურად, რომ საქართველოს მეფე-მთავრები და, უპირველეს ყოვლისა, ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II, მიუხედავად პოლიტიკური კონიუნქტურის მკვეთრი მერყეობისა, მტკიცედ ადგანან მათ მიერ შერჩეული რუსული ორიენტაციის გზას.

რელაცია დატულია საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში.

В реляции Шарля де Граи де Фуа, бывшего адъютанта генерала Тотлебена, командующего, посланного в Грузию во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг. экспедиционного корпуса, в соответствии со сложившейся военной ситуацией, обрисована картина тогдашней грузинской действительности, увиденная весьма наблюдательными глазами очевидца; изложены очень интересные сведения с точки зрения социально-политической и экономической истории страны; отмечены интересные детали, ценные для изучения особенностей этнографического быта грузин и некоторых других кавказских народов.

Реляция является значительным документом в доказательство того, что цари и правители разных частей разрозненной Грузии и в первую очередь царь Картли-Кახетского царства Ираклий II, несмотря на резкое колебание политической конъюнктуры, твердо стояли на избранном пути русской ориентации.

Реляция хранится в архиве МИД Франции.

მთავარი სარედაქციო კოლეგია

შ. ძიძიგური (მთავარი რედაქტორი), მ. აბაშიძე, ზ. ალექსიძე-
ვ. გაბაშვილი, რ. კიკნაძე, (მთავარი რედაქტორის მოადგილე), გ. მე-
ლიქიშვილი, თ. ყაუხჩიშვილი, ვ. ძიძიგური, ე. ხოშტარია,
გ. ჭიბლაძე.

სერის რედაქტორი თ. უაშხანიშვილი
ტომის რედაქტორი შ. ძიძიგური.

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Ш. В. Дзидзигури (главный редактор), М. Д. Абашидзе,
З. Н. Алексидзе, В. Н. Габашвили, Г. Н. Джибладзе, В. И.
Дзидзигури, Т. С. Каухчишвили, Р. К. Кикнадзе (зам. гла-
вного редактора), Г. А. Меликишвили, Э. В. Хоштария.

Редактор серии Т. С. КАУХЧИШВИЛИ:
Редактор тома Ш. В. ДЗИДЗИГУРИ.

საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის
გამოცემები

1. შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, სპარსული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა, შენიშვნები და წინასიტყვაობა დაურთო კ. ტაბატაძემ, თბ., 1976.
2. აბრამ ერევანცი. ომების ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1976.
3. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, ქართული თარგმანი და წინასიტყვაობა დაურთო ვლ. ფუფურიძემ, თბ., 1977.
4. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1978.
5. გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977.
6. ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978.
7. ტბეთის სულთა მატინანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977.
8. სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ (XIV—XV სს.). ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდალაძემ, თბ., 1978.
9. „სამყაროს საკვირველებათა“ ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა რ. კიკნაძემ, თბ., 1978.
10. ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ. თბ., 1978.
11. Яков Цуртавели, Мученичество Шушаник. Перевод В. Д. Дондуа, введение и примечания З. Н. Алексидзе, Тбилиси, 1978.

12. Памятник эриставов. Перевод, исследование и примечания С. С. Какабадзе, Тбилиси, 1979.
13. Сумбат да витის-ძე. История и повествование о Багратионах. Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1979.
14. მუსტაფა ნაიმა, ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ, თბ., 1979.
15. ზაქარია აგულეცი, დღიური, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1979.
16. ჩილდირის ვილეთის ჯაბა დავთარი, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მ. სვანიძემ, თბ., 1979.
17. არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 1980.
18. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, IV, ძველი ბერძულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1980.
19. ქართული წარწერების კორპუსი (ლაპიდარული წარწერები, I), აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V—X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
20. ქართული წარწერების კორპუსი (ლაპიდარული წარწერები, II), დასავლეთ საქართველოს წარწერები (IX—XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვ. სილოგავამ, თბ., 1980.
21. ცხოვრება საქართველოსა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. ალასანიამ, თბ., 1980.
22. Законы Вахтанга VI. Перевод, введение, примечания, глосарий и указатели Д. Л. Пурцеладзе, Тбилиси, 1980.
23. კ. კოხისა და ო. სპენსერის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და კომენტარები დაურთო ლ. მამაცაშვილმა, თბ., 1981.
24. ისქანდერ მუნი, აბასის ქვეყნის დამამშვენებელი ისტორიის გაგრძელება, სპარსულ ტექსტს გამოკვლევა, ქართული თარგმანი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ნ. გელაშვილმა, თბ., 1981.
25. პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი

- დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1981.
26. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ე. მამისთვალისვილმა, თბ., 1981.
 27. გ. ოთხმეზური, XII—XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.
 28. ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ, V, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1983.
 29. Летопись Картли. Перевод, введение и примечания !Г. В. Цулая, Тбилиси, 1982.
 30. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ ე. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.
 31. გეორგიევსკის ტრაქტატი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო გ. პაიჭაძემ, თბ., 1983.
 32. ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ანაკლიისა და რუხის ციხეების შესახებ, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილიებითა და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ, თბ., 1982.
 33. თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლ. მიქიაშვილმა, თბ., 1983.
 34. Источниковедческие разыскания, 1979, Тбилиси, 1984.
 35. ზ. სხირტლაძე, საბერეების ფრესკული წარწერები, თბ., 1985.
 36. „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი, შემდგენლები: მ. კვაჭაძე, ნ. ნატრაძე, ზ. სარჯველაძე, მ. ჩხენკელი, თ. ხაყონია, წარმოებაშია.
 37. მოვსეს კალანკატვაცი, ალვანეთის ისტორია, სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, წარმოებაშია.
 38. დეგრაი დე ფუა საქართველოს შესახებ, ფრანგულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ჯ. ოდიშელმა, თბ., 1985.
 39. Жизнь Царицы Цариц Тамар. Перегод и введение В. Д. Дондуа, исследование и примечания М. М. Бердзнишвили, Тбилиси, 1985.
 40. Источниковедческие разыскания, 1982, Тбилиси, 1985.

შინაარსი

შესავალი . . .	10
რელაციის ქართული ტექსტი	35
ფრანგული ტექსტი .	60
შენიშვნები	79
Peziome	100
საძიებლები	103

შესავალი

წინამდებარე პუბლიკაცია წარმოადგენს ფრანგულ ტექსტს, ქართული თარგმანითა და კომენტარებით 1768—1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომში საქართველოში გამოგზავნილი რუსული სამხედრო კორპუსის სარდლის გენერალ ტოტლენის ყოფილი ადიუტანტის კაპიტან კარლო დე გრაი დე ფუას მემუარული ხასიათის რელაციისა. იმჟამად დე გრაი ფელდმარშალ გრაფ კირილე რაზუმოვსკის მთავარი კვარტირმეისტერია და რელაციაც სწორედ ამ უკახასკნელისათვის არის დაწერილი.

რელაციაში, თვითმხილველის საკმაოდ დაკვირვებული თვალით, სამხედრო სიტუაციებთან კავშირში, აღწერილია საქართველოს სინამდვილე. დაცულია საინტერესო ცნობები საქართველოს ეკონომიკურ-პოლიტიკური და სოციალური ისტორიის თვალსაზრისით; შენიშნულია ქართველების, ზოგიერთი სხვა კავკასიელი ხალხის ყოფის ეთნოგრაფიულად საინტერესო დეტალები.

რელაცია მნიშვნელოვანი დოკუმენტია იმის საილუსტრაციოდ, რომ, მიუხედავად პოლიტიკური კონიუნქტურის ცვალებადობისა, მეფე ერეკლე II მტკიცედ იდგა ჩრდილოეთისაკენ, ერთმორწმუნე რუსეთისაკენ აღებულ პოლიტიკურ ორიენტაციაზე.

კარლო დე გრაის რელაცია საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში, კე დორსეზე, გამოავლინა ცნობილმა ინგლისელმა ქართველოლოგმა პროფესორმა დ. ლანგმა (ასე წარმოსთქვამს იგი თავის გვარს პირადად). მასვე ეკუთვნის რელაციის პირველი პუბლიკაცია შესავალი წერილით და კომენტარებით (ინგლისურად)¹.

რელაციის ქართული თარგმანი ახალციხის გაზეთ „წითელ დროშაში“ დაბეჭდა. კ. გურუღმა². ფრანგული ტექსტი შესულია „საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხავ წიგნში“³.

¹ იხ. Bulletin of the school of Oriental and African Studies University of London, 1954, t. XIII/4, D. M. Lang, Count Todleben's Expedition to Georgia 1769—1771 according to a French eyewitness.

² იხ. ახალციხის გაზეთ „წითელი დროშა“, 1964 წ., №№ 108, 114, 117, 118, 121, 123.

³ Livre de lecture sur l'Histoire de la Géorgie du Proche—Orient. 1963, „სოლენა.“ შეადგინეს ც. ლობროვლსკიამ და ლ. მოწონელიძემ.

რუსეთ-თურქეთის საგარეო-პოლიტიკური ინტერესების შეჯახება-თა ისტორიის გადმოცემა შორს წაგვიყვანს. საინტერესოა, რომ უშუალოდ რუსეთ-თურქეთის 1768—1774 წწ. ომის წინამავალ პერიოდში 60-იან წლებში რუსული დიპლომატიის თაოსანმა ნიკიტა პანინმა პრევენტული ღონისძიებანი მიიღო. 1764 წელს გაფორმებულ რუსეთ-პრუსიის სამხედრო კავშირის ხელშეკრულების ერთ-ერთი საიდუმლო მუხლი ითვალისწინებდა, რომ პრუსია ყოველწლიურად 400000 მანეთს მისცემდა რუსეთს თურქეთთან ომის შემთხვევაში.

თურქეთი განსაკუთრებით მწვავედ უპირისპირდებოდა რუსეთს პოლონეთის საკითხში (ქალაქ ბარის კონფედერატებს ემხრობოდა).

1768 წლის 25 სექტემბერს რუსეთის ელჩს კონსტანტინოპოლში ობრეზკოვს ჯერ ულტიმატუმი წაუყენეს — მოსთხოვეს რუსული სამხედრო ნაწილების გაყვანა პოლონეთიდან, შემდეგ დააპატიმრეს ისე, რომ პასუხს არც დალოდებინა.

თურქეთმა 1768 წლის სექტემბერში რუსეთს ომი გამოუცხადა, მაგრამ იმდენად არ იყო მზად, რომ სამხედრო ოპერაციები მხოლოდ მომდევნო წელს დაიწყო.

აღნიშნულ ვითარებაში რუსეთისათვის მეტად აქტუალური გახდა ყველა ანტითურქული ძალის კონსოლიდაცია. ამიერკავკასიასთან ურთიერთობის თვალსაზრისით ეს, უპირველეს ყოვლისა, გულისხმობდა საქართველოს გამოყენებას თურქეთის წინააღმდეგ ომში. გაიხსენეს და საგარეო საქმეთა კოლეგიის არქივებიდან გამოამზეურეს ყველაფერი, რაც მიმდებარე პერიოდში საქართველოს რუსეთთან ურთიერთობას ეხებოდა. მაგალითად, გაიხსენეს, რომ თურქეთის ვასალი იმერთა მეფე სოლომონ I 1766 წელს მისთვის შექმნილ მძიმე ვითარებაში, როდესაც თურქთა მხარდაჭერით თეიმურაზმა მას ტახტი წაართვა, რუსეთის ქვეშევრდომობას თხოულობდა. თავისი დესპანის, არქიების-კოპოს გრიგოლის მეშვეობით იგი ითხოვდა, რომ თუ ვერ გაუმკლავდებოდა თურქებს, რომელნიც მას განსაკუთრებით „ტყვის-სყიდვის“ აკრძალვის გამო გადაემტერნენ, მისი ახლობელი პირების ამალით მიეღოთ რუსეთში დასასახლებლად⁴.

რუსეთის რეზიდენტი კონსტანტინოპოლში ობრეზკოვი საგარეო საქმეთა კოლეგიას აცნობებდა, რომ თურქეთმა, მიუხედავად ძალთა უპირატესობისა, მაინცდამაინც ვერაფერ წარმატებას მიაღწია იმერთთან ბრძოლაში და ბოლოს ერეკლე მეფის შუამდგომლობით დაუზავდა სოლომონს, რომელმაც აღიარა თურქეთის პროტექტორატი. ობრეზკოვი აღნიშნავდა, რომ თურქები შემფოთებული არიან რუსე-

⁴ Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, том I, под редакцией А. А. Цагарели, С.—Петербург, 1891, с. 1; ვ. შაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, თბილისი, 1957, გვ. 28—29.

თის იმპერიის მხრივ საქართველოს საქმეებში ჩარევის მოსალოდნელი შესაძლებლობით⁵.

იმპერიის საგარეო საქმეთა კოლეგიაში მთელი საქმე შედგა — „განსჯა საშუალებებისა, რომელთა მეშვეობით შეიძლება ქართველთა დაყოლიება, მონაწილეობა მიიღონ ოტომანის პორტასთან მიმდინარე ომში“⁶.

იოკევეა, რომ თავდაპირველად განზრახული იყო ომში მხოლოდ იმერეთის მონაწილეობის უზრუნველყოფა. ერეკლეს, რომელზედაც გავლენა უნდა მოეხდინათ ერთმორწმუნეობის მომენტის ხაზგასმით, ხელი არ უნდა შეეშალა სოლომონისათვის, მონაწილეობა მიეღო ომში⁷.

მხოლოდ შემდგომში დაისვა საკითხი ქართლ-კახეთის სამეფოს ომში ჩაბმის შესახებ. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა ეკატერინე II-ის 1768 წლის 28 ნოემბრის ხუთი კითხვა საგარეო საქმეთა კოლეგიისადმი და კოლეგიის შესაბამისი პასუხები⁸. მხოლოდ ამ პერიოდში დაინტერესდა ეკატერინე თეიმურაზ II-ის ელჩობის მიზნებით. მისი დავალებით კოლეგიამ გამოიკვლია საქართველოს გეოგრაფიული რუკების ვითარება, დაინტერესდა ერეკლეს რელიგიური მრწამსით.

ნიშანდობლივია, რომ 1768 წლის 4 ოქტომბერს, ოსმალთაგან დაფარულად, საიდუმლო მისიით ყიზლარში ჩასულ სოლომონ მეფის ელჩს მიტროპოლიტ მაქსიმე ქუთათელს მაინცდამაინც დიდი სიხარულით და ხელგაშლილობით არ შეხვედრიან. მასთან ურთიერთობაში ყიზლარის კომენდანტი პოტაპოვი 1767 წლის 30 აპრილის კოლეგიის ძველი მოწერილობით სარგებლობდა⁹. მაქსიმე ქუთათელს კი სოლომონ მეფის საიდუმლო წერილები ჰქონდა ნიკიტა პანინისა და ეკატერინე II-სადმი. 1768 წლის 23 ივნისით დათარიღებულ წერილში სოლომონ მეფე რუსეთის იმპერატორს წერდა: „საწადელ არს ჩემდა, ძლიერ ხელმწიფეო, რათა მონა შენი, მეფე იმერეთისა სოლომონ, შემართო მონათა შენთა, რამეთუ მრავლით ყამითგან მსურს, რათამცა სისხლი ჩემი დაითხიოს ქრისტეს მოცემულისა სჯულისათვის, და, თუმცა ყოველად მოწყალე ხელმწიფე ინებებს და დავადებს ძლიერსა ხელსა თვისსა, — მეც ამ აღთქმას მოვახსენებ, ქრისტეს შეწევნითა, რომ აღმოსავლეთის სარწმუნოებისა და სჯულისათვის ყოველად მოწყალის ხელმწიფეს სამსახურზე უტეხო თესლთა, ოსმალთ შევაკვდე და ვიდრე სისხლის დათხევამდე ხელმწიფის სამსახურზე ვიღვაწო. ათორმეტ

⁵ Грамоты, I, гл. 2.

⁶ Грамоты, I, гл. 1—9.

⁷ Грамоты, I, гл. 6—7.

⁸ Грамоты, I, гл. 9—10.

⁹ Грамоты, I, гл. 17—19.

წელიწადი არის, რომ ხვანთქრის ჯარსა და ჩვენ ძლიერი ბრძოლა გვაქვს¹⁰.

1768 წლის 12 ნოემბერს რუსეთის საიმპერიო სახელმწიფო საბჭომ დაადგინა, მოწოდებით მიემართათ ბალკანეთის და საქართველოს ქრისტიანი ხალხებისათვის თურქებთან სარწმუნოებისათვის წარმოებულ ომში მათი მოწინააღმდეგეობის უზრუნველსაყოფად¹¹.

მკვეთრად შეიცვალა დამოკიდებულება იმერთა მეფის ელჩისადმი. 1768 წლის 30 ნოემბერს ყიზლარის კომენდანტმა უმაღლესი განკარგულება მიიღო, სადაც აღნიშნული იყო: „ოტომანის პორტასთან მიმდინარე ომის გამო, ჩამოსვლა ამ მიტროპოლიტისა მეტად ხელსაყრელია და დროული. დაგვრჩენია მხოლოდ, ვისარგებლოთ მისი მბრძანებლის დამოკიდებულებით თურქების მიმართ, რაც აქაურ ჩვენს თვალსაზრისს ემთხვევაო“¹².

მაქსიმე ქუთათელის მიერ მოწოდებული ცნობების საფუძველზე საგარეო საქმეთა კოლეგიამ იმერეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარების აღწერა შეადგინა. იმერეთში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსასვლელი გზის შესწავლის თვალსაზრისით დაინტერესდნენ არაგვის და ქსნის საერისთავოებით. იმერეთის ვითარების საკმაოდ საფუძვლიანი ცოდნა გამოსკვივის საქართველოში რუსეთის საქმეთა მუდმივ რწმუნებულად გამოგზავნილ ანტონ მოურავოვისთვის მიცემულ 1769 წლის 28 მაისის ინსტრუქციაში. ამასთან დეტალურად არის გაშიფრული რეზიდენტის სამოქმედო პროგრამა¹³.

საგარეო საქმეთა კოლეგიას მაინცდამაინც დიდი იმედი არ ჰქონდა ერეკლე მეფის აქტიური მოქმედების თაობაზე რუსეთ-თურქეთის მიმდინარე ომში. ითვალისწინებდნენ, რომ ერეკლე თურქეთის ვასალი არ იყო, არავითარ ხარკს თურქებს არ უხდიდა, საკმაოდ ნორმალური ურთიერთობა ჰქონდა ახალციხის ფაშასთან. მიაჩნდათ, რომ ლეკთ გაუთავებელი შემოსევების ვითარებაში ერეკლე ვერ მოიცილიდა თურქებთან საომრად. აღნიშნული თვალსაზრისი გამოთქმულია ანტონ მოურავოვისთვის მიცემულ ინსტრუქციაში, მრავალ სხვა დოკუმენტში.

აღნიშნულ ვითარებაში ერეკლე მეფის შემდგომი მოქმედების სწორად გასააზრებლად უნდა გავითვალისწინოთ, რომ თურქთაგან ჩაგრული ხალხები რუსეთში ხელდავდნენ „თავიანთ ბუნებრივ დამცველსა და განმათავისუფლებელს“ (მარქსი). სწორედ ამიტომ მოხდა, რომ ურეკლე თითქოს საკმაოდ იოლად დათანხმდა ჩაბმულიყო ომში, რომელიც ერთი შეხედვით მისი სამეფო ინტერესების სფეროში არ შედიოდა.

¹⁰ Грамоты II, I, гл. 1—2.

¹¹ Архив государственного совета, I СПб., 1869, с. 10.

¹² Грамоты, I, гл. 20.

¹³ Грамоты, I, гл. 39—50.

მახლობელ აღმოსავლეთში საერთაშორისო ურთიერთობათა განვითარების პერსპექტივის თვალსაზრისით ხაზი უნდა გაესვას, რომ იმჟამინდელ დოკუმენტებში ერეკლე II და სოლომონ I რუსეთთან ურთიერთობის აფიშირებას ახდენენ, რუსეთის იმპერატორის ხელდებულად აცხადებენ თავს.

რუსული მხედრობა ბალკანეთში ნიჰიერი სარდლის რუმინანცევის ხელმძღვანელობით წარმატებებს აღწევდა.

1769 წლის 30 აპრილს მეფე ერეკლე ყიზლარის კომენდანტს გენერალ პოტაპოვს სწერდა: „იენისის შვიდსა თქუენის მალადაღმსულელობის წიგნი მივიღეთ, რომელმანც ჩუენ დიდად სასურველი ჰამბავი გვახარა, რომელ მისის დიდებულების არმისა ოსმალთა ზედასახელოვანი ძლევა მიუღია“¹⁴. იმავე წლის 5 ივნისს ერეკლეს უკვე გადაწყვეტილი პასუხი აქვს რუსეთის საგარეო საქმეთა მინისტრისათვის. იგი წერს პანინს: „ოსმალთა თანა მტერობასა სრულის წაუღილთვეცადნეთო“. ერეკლეს თავისი მაჰმადიანი ვასალების თანადგომის იმედით აქვს: „რომელნი მაჰმადიანნი ჩუენნი გარემონი არიან და ან ჩუენს მფლობელობას ქუეშ იმყოფებიან დღეს, ჩუენ ამას უეჭველად ეპკონებთ, ესენიც რომელნიმე გაგვეერთდებიან და ოსმალთ მტერობაზედ რაოდენი სიმხნე და გამოცდილება აქუსთ, ზოგნი შიშისაგან და ზოგნი რომლისამე მიზეზისაგან ჩუენთან სიმართლით გაირჯებიანო“¹⁵.

საგარეო საქმეთა კოლეგიაში მაშინვე ოპერატიულად ადგენენ საქართველოს მიმდებარე ტერიტორიების, ამ ადგილებში მოსახლე ხალხების აღწერას¹⁶.

1769 წლის 4 სექტემბერს მეფე ერეკლე დასტურს აძლევს ეკატერინე II-ს ომში მონაწილეობაზე — „მოწყალებით გებრძანათ, რომ ზონთქრის სამფლობელოს, რომელიც ჩუენგან შეიძლებოდეს საქართველოს ნაპირებიდამ მტერობად განვეწყუნეთ და თქუენისა ყოვლად დიდებულისაგან ჯართა და სხუას შეწევნით ჩუენ, მდაბალნი მონანი, დაფარული ვიქმნეთ, ამას ზედა თქუენს ყოვლად მოწყალებას დიდისა სიმდაბლითა ვმადლობთ და ვსასოებთცა თქუენის დიდებულებისაგან, რომ შემდგომად ამისსა დაუგდებლად დაგვიცუნე“¹⁷.

1769 წლის 4 სექტემბრის წერილში ნიკიტა პანინისადმი ერეკლე მეფე საკითხს სვამს პრაქტიკულ ღონისძიებათა განხორციელების შე-

¹⁴ Грамоты, II, I, гв. 5.

¹⁵ Грамоты, II, I, гв. 6—7.

¹⁶ Грамоты, II, I, 1769 წლის 14 ივნისი, გვ. 8—13. აღწერის დასკვნაში გამოორებულია აზრი, რომ „სირიელთა ერისა და ადგლისაგან ძალსა არამიკრედსა მოვირთხამთ“, მაჰმადიანებს შემოეერთებთ „და ქრისტიანობის მტერზედ აღმხედრდებიან და იღვამხედრებთ“.

¹⁷ Грамоты, II, I, гв. 13 — ქართული ტექსტი.

სახებ (მოთხოვნილი 15 პოლკიდან ხუთი ამთავითვე გამოგვიგზავნეთ)¹⁸.

ამრიგად, რუსეთ-თურქეთს შორის საომარი მოქმედების დასაწყისისათვის საქართველო-რუსეთის ინტერესების ურთიერთდამთხვევის საფუძველზე, ამასთან გამოცდილი, ოსტატობით ცნობილი რუსული დიპლომატიის წარმატებული მოღვაწეობის შედეგად, საქართველოს მონაწილეობა ომში გარანტირებული იყო. რუსეთის ერთმპყრობელი ეკატერინე II ერთგვარი საზეიმო ლაყონიზმით აცხადებს: „თურქეთს ცეცხლი შევუწთეთ ოთხი მხრიდან: დუნაიდან, ყირიმიდან, ზღვებიდან და თვით საქართველოდანაც კი“¹⁹.

საარქივო დოკუმენტების, ა. ცაგარლის მიერ გამოცემული სიგელ-გუჯრებისა და სხვა დოკუმენტური მასალის მეცნიერულად გააზრების საფუძველზე ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში ნათლად არის გამოკვეთილი აზრი, რომ სამხედრო მოქმედებას ამიერკავკასიაში, რუსეთ-თურქეთის ომის თვალსაზრისით, მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება. რუსეთი საქართველოსთან ურთიერთობის ამ ეტაპზე თურქეთის წინააღმდეგ განხორციელებული სამხედრო ოპერაციების წმინდა გარეგნული ეფექტით უფროა დაინტერესებული. იმპერია იმუშავდა კავკასიაში არც ახალი ტერიტორიების შემოერთებით არ არის დაინტერესებული²⁰. აღნიშნული თვალსაზრისით პროფ. ა. ცაგარელს მშვენივრად აქვს გააზრებული საგარეო საქმეთა კოლეგიის მიერ ქართველების რუსეთ-თურქეთის ომში ჩასაბმელად გამოიმუშავებული ინსტრუქციის დედააზრი.

ინსტრუქციაში ნათქვამი იყო: „ცუდი გზების გამო აქაური (რუსული — ჯ. ო.) ლაშქრის დახმარება ქართველთათვის არავითარ შემთხვევაში შესაძლებელი არ არის, მაგრამ გარკვეული ფულადი სახსარი ამ საქმეს მონაცვლეობას გაუწევს“. შემდგომში შესაძლებლად მიიჩნეოდნენ საქართველოში გაეგზავნათ რამდენიმე მსუბუქი ზარბაზანი არტილერიისტებითურთ, რაც „გაამხნევებდა ქართველთა მხედრობას“. გარდა ამისა, „მათი დაიმედება, რომ პორტასთან მომავალში დადებულ საზავო ხელშეკრულებაში ისინი დავიწყებულნი არ იქნებიან, გაათავისუფლებს მათ თავიანთ მომავალ ბედზე ფიქრისაგან“²¹.

¹⁸ Грамоты, II, I, გვ. 14.

¹⁹ Ключевский В. О., Курс русской истории, ч. V, 1937, с. 40.

²⁰ იხ. აკად. ნ. მარის სახელობის ენიქის შოაშვე, V—VI, თბილისი, 1940, ი. ციხე-ცაძე, ორი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან; ვ. მაკარაძე, ასპინძის ბრძოლა, 1957, გვ. 25—53; საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1968; ვ. ქორიძე, საქართველოსთან ურთიერთობის საკითხი რუსეთის საგარეო პოლიტიკაში რუსეთ-თურქეთის 1768—1774 წლების ომის დასაწყისში.

²¹ Грамоты, I, გვ. III

მრავალ მოწერილობაში, ინსტრუქციაში განსაკუთრებით ხაზგასმულია ქართველების და რუსების ერთმორწმუნეობა. ცხადია, ურთიერთობის გაღრმავებისათვის ეს გადამწყვეტი ფაქტორი როდია, მაგრამ ქრისტეს რჯულის მართლმადიდებლური რწმენის აღიარებას გარკვეულად მნიშვნელობა ჰქონდა. „რწმენის სიმბურვალე, — ეკითხულობთ საგარეო საქმეთა კოლეგიის ინსტრუქციაში,—ქართველთა შორის დიდია, აქედან იღებს სათავეს მათი გარჯა და კეთილგანწყობა რუსეთის საიმპერატორო კარისადმი“²².

ურთიერთობათა ამ ეტაპზე, არც სამხედრო კამპანიის დასაწყისში და არც მის დასასრულს რუსეთი მიზნად არ ისახავდა იმპერიის საზღვრების გაფართოებას ამიერკავკასიაში. გენერალ სუხოტინს უთითებენ: „არ გვაქვს მიზნად საქართველოს მიწები შემოვუმატოთ ჩვენს იმპერიას, რადგანაც ეს მიწები შორსაა და არ გვემიჯნებაო“²³.

ჯერ კიდევ 1766 წელს იმერთა მეფე სოლომონს უარი უთხრეს პირადად მისი ამალით რუსეთის ქვეშევრდომობაში მიღებაზე. თურქეთთან ომის ვითარებაში რუსულმა დიპლომატიამ არ მიიჩნია შესაძლებლად გამოეცხადებინა იმერეთი იმპერიის ხელდებულ ქვეშევრდომად. საგარეო საქმეთა კოლეგია აღნიშნავდა: „საღ პოლიტიკას სავსებით ეწინააღმდეგება, დაკვამაყოფილდეთ იმ დიდებით, რომ იმერეთი ჩვენს მფარველობაშია, მის დასაცავად ხელი გამოვიდოთ და ძალა გავლიოთო“²⁴. სოლომონ მეფისთვის გასაგზავნ საიმპერატორო სიგელში ნათქვამი იყო: „იმერეთის მიღებას ჩვენს უმაღლეს მფარველობაში მისი შემდგომი ბედობალი განსჯისო“²⁵.

1769 წლის 26 მაისს ეკატერინე II მთელი საქრისტიანოს სახელით „ყოვლადმოწყალე მადლობას“ უთვლის სოლომონ მეფეს იმერეთში მართლმადიდებლური რჯულის დაცვის, „მჩაგვრელი პორტის უპატიო საქციელის, ქვეშევრდომთა გატაცების აღკვეთისათვის“, „მამულისა და სარწმუნოებისათვის“. ეკატერინე II სოლომონს მოუწოდებს: „ამასთან თქვენი უგანათლებულესობისაგან გვსურს ყოველგვარი დაყოვნების გარეშე დაიწყოთ მოქმედება საერთო მტრის წინააღმდეგ“²⁶. იმავე თარიღით მეფე ერეკლესათვის გაგზავნილ წერილში რუსული დიპლომატიის თავკაცი ნიკიტა პანინი რწმენას გამოთქვამს,

²² Грамоты, I, гл. 6—9.

²³ Грамоты, I, гл. 471.

²⁴ Грамоты, I, гл. 41.

²⁵ АВПР, ფონდი რუსეთის ურთიერთობა საქართველოსთან, 1769—1775, ანაწერი, 110/2.

²⁶ Грамоты, I, гл. 50—55.

რომ ქართლ-კახეთის მეფე ოსმალეთის წინააღმდეგ ომში იმერეთს ამოუდგება მხარში²⁷.

სავსებით სამართლიანად აღნიშნავს ალ. ცაგარელი — „საერთაშორისო ურთიერთობებსა და მოლაპარაკებაში თითოეულ მხარეს, უპირველეს ყოვლისა, საკუთარი ხალხისა და სახელმწიფოს სარგებელი და გამოჩენა ამოძრავებს“²⁸. ამდენად, რუსეთისათვის მთავარი იყო „მოეწყო მნიშვნელოვანი დივერსია საქართველოდან“ თურქეთის საწინააღმდეგოდ. ამასთან „ქართველებს დივერსიაში მონაწილეობა ძირითადად საკუთარი ძალებით უნდა მიეღოთ“²⁹. შემდგომშიც, ინსტრუქციაში გენერალ სუხოტინისადმი, ეკატერინე II დაბეჯითებით იმეორებს იგივეს: „ჩვენი განზრახვა ადრეც და აშუაშუადაც მდგომარეობს იმაში, რომ დივერსიაში მტრის წინააღმდეგ საკუთრივ ქართველები გამოვიყენოთ“³⁰. რუსეთის ცარიზმმა ამ თვალსაზრისით ფორმულაც კი გამოიმუშავა — „სული აქაური უნდა სუფევდეს, განხორციელდება ქართველების საქმეა“³¹.

წარმოსახულ ვითარებაში საქართველოში გასაგზავნი სამხედრო ტექნიკური კორპუსის სარდლად იმპერატორის 1769 წლის 27 ივნისის განკარგულებით დაინიშნა იმპერიაში ფრიად ოდიოზური პიროვნება გენერალ-მაიორი გრაფი გოტლიბ-კურტ ჰენრიხ ფონ ტოტლებენი. ჭამეცნიერო თუ პოპულარულ ლიტერატურაში, სადაც კი გაჰყავნდება ტოტლებენის სახელი, თითქმის ყოველთვის მრავალი სალანძღავი სიტყვის თანდართვით, თითქმის ყველა ავტორი ტოტლებენს ერთხმად ავანტიურისტს უწოდებს.

გონიერ რუს სახელმწიფო მოღვაწეებზე საუბრისას ვ. ლ. ველიჩკო ხაზს უსვამს, რომ მათ კარგად ჰქონდათ შეგნებული რუსეთის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ინტერესები, სწორად აფასებდნენ საქართველოსთან კულტურული დაახლოების საჭიროებას, მნიშვნელობას. ეს კარგად ესმოდათ „გამოჩენილ რუს ადამიანებს, ისეთებს, როგორც იყო, მაგალითად, პოტიომკინი, რუსეთის წარმომადგენელი ერეკლე II-ის სამეფო კარზე ბურნაშოვი... ბურნაშოვიც და მისი უშუალო ხელმძღვანელიც ჩრდილო-კავკასიური ჯარების სარდალი გრაფი პაულე პოტიომკინი ჰემმარიტად რუსი ადამიანები არიან, რომელთაც სწამდათ რუსული სიმართლისა და კეთილგანწყობისა კავკასიის მო-

²⁷ Грамоты, I, გვ. 423—425.

²⁸ Грамоты, II, ნაკვეთი I, გვ. VIII.

²⁹ Грамоты, I, გვ. VIII—IV.

³⁰ Грамоты, I, გვ. 471.

³¹ Грамоты, I, გვ. 156. 1770 წლის 16 ივლისი. ნ. პანინის წერილი ტოტლებენისადმი.

სახლეობისადმი, საპირისპიროდ მათი თანამედროვის, უცხოელი ავან-ტიურისტის ტოტლებენისა³².

რუსულ ისტორიოგრაფიაშიც ტოტლებენი კეთილი სიტყვით არ არის მოხსენიებული, მაგრამ საქმე ის არის, რომ არსებული სიტუაციის შესაბამისად ცარიზმს იმჟამად სწორედ ტოტლებენი სჭირდება. ალტერნატივა მარტივია — თუ ტოტლებენი მასზე დაკისრებულ მოვალეობას თავს ვაართმევდა, საიმპერატორო ხელისუფლება ქება-დიდებას თავის თავზე მიიწერდა, თუ დაშვებული იქნებოდა მძიმე შეცდომები, ტოტლებენს, როგორც განტევების ვაცს, დასჯიდნენ. აღრეც სახელგატეხილი გენერლისთვის სასჯელი არც ახალი ხილი იქნებოდა.

ტოტლებენი დაიბადა 1715 წლის 31 დეკემბერს დაბა ტოტლებენში, ტიურინგიაში (სხვა ცნობებით საქსონიაში). განათლება იენაში მიიღო. 1724 წლეს დედამისმა საქსონიის კურფიურსტის პაჟად გაამწესა. დიდი წარმატებით სარგებლობდა ქალთა საზოგადოებაში. 1745 წელს კურფიურსტმა გრაფის ასულზე დააქორწინა და წოდებაში გასათანასწორებლად გრაფობა მიანიჭა, ამასთანავე დანიშნეს სასამართლოს წევრად. შემდგომში სასამართლოს დადგენილებით გაეყარა მეუღლეს. 1747 წელს მექრთამეობისა და სამსახურში ჩადენილ სხვა ბოროტმოქმედებათა გამო პოლანდიაში გაიქცა. პოლანდია იმხანად ომში იყო ჩაბმული და ტოტლებენს ნება დართეს თავის ხარჯზე პოლკი შეედგინა, მაგრამ ეს პოლკი იმდენად დაბალი დონისა იყო, რომ ომის დამთავრებისთანავე დითხოვეს. 1750 წელს თავისი მეურვეობის ქვეშ მყოფი მდიდარი ობოლი გოგონა შეირთო და ბერლინში წაიყვანა. მეორე ცოლსაც ცუდად ექცეოდა და გაეყარა კიდევ. შემდეგ იძულებული გახდა დაეტოვებინა ბერლინი და კვლავ საქსონიაში, მერე კი პოლანდიაში წავიდა.

როდესაც გაიგო, რომ რუსეთის იმპერატრიცა ელისაბედ პეტრეს ასული აპირებდა მონაწილეობა მიეღო ავსტრია-პრუსიის ომში საქსონიის კურფიურსტისათვის დახმარების აღმოჩენის საბაბით, ტოტლებენმა მოახერხა შეზვედროდა რუსეთის დედოფალს და თავისი სამსახური შესთავაზა ე. წ. მცირე ომის წარმოების პროექტით. ტოტლებენი აიყვანეს რუსეთის სამსახურში, მისცეს გენერალ-მაიორის წოდება და ცალკე კორპუსი ჩააბარეს. შვიდწლიან ომში ტოტლებენი დაიჭრა, დაჭრილობებულ იქნა ალექსანდრე ნეველის ორდენით. 1760 წლის 8 ოქტომბერს თავისი კორპუსით მონაწილეობდა ბერლინის აღებაში.

1761 წლის 19 ივნისს, როდესაც გამოვლინდა ტოტლებენის მოლაღატეობა, როცა გამოაშკარავდა, რომ მტერთან საიდუმლო გამყიდ-

³² В. Л. Величко, Кавказ, том I, С.-Петербург, 1904, с. 10.

ველური ურთიერთობა ჰქონდა დამყარებული, პომერანიისკენ მიმავალი ტოტლებენი მისი კორპუსის პოლკების მეთაურებმა ბერნშტეინის ბანაკში დააპატიმრეს. შემდეგ ტოტლებენი ბადრაგით ჩაიყვანეს პეტერბურგში და ციხეში ჩასვეს. 1762 წლის 20 მაისს სამხედრო სასამართლომ საომარ ვითარებაში პრუსიის მეფე ფრიდრიხ II-სთან განხორციელებული მოლაპატრები კავშირის გამო ჰენრიხ ტოტლებენს სიკვდილით დასჯა გადაუწყვიტა; აჰყარეს ყოველგვარი პატივი, ჩამოართვეს მამული. სიკვდილით დასჯას ტოტლებენი იმან გადაარჩინა, რომ გარდაიცვალა იმპერატორი პეტრე III, ხოლო სენატმა 1763 წლის 11 აპრილს გამოაქვეყნა იმპერატორ ეკატერინე I-ის მიერ 31 მარტს ხელმოწერილი განკარგულება, რომლის ძალითაც ტოტლებენი, რომელიც ბრალდებული იყო იმპერიის საწინააღმდეგო მოქმედების მცდელობაში, გასახლებული უნდა ყოფილიყო იმპერიის ფარგლებიდან. ტოტლებენს ამ განკარგულებით სიცოცხლე კი შეუნარჩუნეს, მაგრამ მას იმპერიაში შემოსვლა აეკრძალა და თუ ვინმე მას იმპერიის ტერიტორიაზე ნახავდა, უფლება ჰქონდა მოეკლა.

1763 წლის 13 მაისს ტოტლებენი მიიყვანეს პრუსიის საზღვარზე და ქვეყნიდან გააძევეს.

შემდგომში ტოტლებენმა წერილით მიმართა ეკატერინე II-ს, თავი შეაცოცხლა — რუსეთის გარდა არსად შემიძლია ცხოვრებაო. ეკატერინე II-მ შეივრდომა იგი და ნიკიტა პანინს მისწერა: „როგორი აზრის ხართ თქვენ? — ვფიქრობ, შესაძლებელია მივცეთ მას თავშესაფარი რუსეთის რომელიმე ნაწილში, ციმბირში“.

1769 წლის 5 ივნისს „პეტერბურგის უწყებებში“ გამოქვეყნდა ტოტლებენის თხოვნა მისი შეწყალების შესახებ და დედოფლის განკარგულება მისი პატიების გადაწყვეტილებით³³.

³³ ბიოგრაფიული ცნობები გრაუ ტოტლებენის შესახებ მოხმობილია ალ. ცაგარლის მიერ გამოცემული სიგელ-გუჯრების წინასიტყვაობიდან (იხ. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, том I, С.-Петербург, 1891, გვ. VII—VIII). იქვე აღნიშნული ტოტლებენის შესახებ არსებული ლიტერატურა: ჟურნალი «Новое время», 1880, „გრაფი ტოტლებენი XVIII საუკუნის ერთ-ერთი ავანტიურისტი“; გ. კ. რეპინსკის სტატიები „გრაფი ტოტლებენი 1715—1763 წწ. — მასალები ბიოგრაფიისათვის“, იხ. Русская старина, 1880, ტომი X, ტომი XII; 1889, ტომი XIII. 1889, ტომი XIV.

ბრონეცკის მიხედვით გრაფი ტოტლებენი დანიშნულ იქნა სარდლად, რათა შემწეობა აღმოეჩინა ქართველი ხალხებისათვის (sic), მათი დახმარებით დაეპყრო ზღვისპირეთის ნავსადგომები, ციხე-სიმაგრეები, ესარგებლა ხელსაყრელი ვითარებით და განეგრძო წინსვლა თვით ტრ პიზონამდე, რათა თურქეთის ძალთა ყურადღება ამ მხრისაკენ მომართულიყო“ — იხ. Материалы для истории Кавказа, I, ბუტკოვის გამოცემა, გვ. 280. იქვე, აღნიშნული წიგნის დამატებებში, დაბეჭდილია ეკატერინე II-ის რესკრიპტები 1763 წლის 29 აპრილის და ეკატერინეს მიერ ტოტლებენის „უმოწყალესად პატიება“, გამო-

ასეთი კაცი შეარჩიეს საქართველოში გამოსაგზავნი კორპუსის სარდლად. ნიშანდობლივია, რომ რუსულ დიპლომატიას თავისი არსებობის თითქმის მთელ მანძილზე კარგად აქვს შეგნებული თავისი მისია. იგი გამოირჩევა ნათელი მიზანდასახულობით, ოპერატიულობით, რეალიზმით. ყველაფერი ეს შესანიშნავად არის ჩამოყალიბებული ფრიდრიხ ენგელსის ნაშრომში, რომელიც სპეციალურად რუსეთის საგარეო პოლიტიკის შესწავლას მიეძღვნა. აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებით ტოტლებენის კანდიდატურა გამიზნულად შერჩეული მოჩანს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ რუსეთში დაბრუნებული გრაფი არა თუ არ დაუსჯიათ, არამედ პატივით მიიღეს, დააჯილდოვეს კიდევ.

თვალში საცემია კორპუსის ოფიცერთა შემადგენლობა, რაც ტოტლებენის შერჩეული უნდა ყოფილიყო. იმხანად რუსეთის არმიაში მრავალი უცხოელი იყო³⁴, მაგრამ ტოტლებენის კორპუსი მთლად ლანდსკნეხტების თავყრილობას მოგვავაგონებს. გრაფმა ცუდად იცოდა, ან, შეიძლება ითქვას, თითქმის არ იცოდა რუსული ენა და ქართველებთან ურთიერთობისათვის ორმაგი თარჯიმნობა სჭირდებოდა, ჯერ უნდა ეთარგმნათ რუსულად, ხოლო რუსულიდან გერმანულად ან ფრანგულად. რელაციებს ტოტლებენი ფრანგულ ენაზე აგზავნიდა.

ტოტლებენის ადიუტანტი, წინამდებარე მემუარული ხასიათის რელაციის ავტორი, შარლ დე გრაი დე ფუაც უცხოელია და; მისივე აღიარებით, რუსული ენის არმცოდნე. კორპუსში მაღალი და დაბალი რანგის ოფიცრებად არიან: ბიქსერი, ვეგლერი, გრანერი, დევისი, ზორნაი (ცორნაი), კლავერი, ლუქსი, პიქსნერი, შტეინი და ა. შ. ცხადია, ამ უცხოელებს არათუ ადგილობრივი მოსახლეობა, არამედ არც რუსული მხედრობის სახელი და დიდება არ ადარდებდათ. ძარცვა-რბევის დროს სწორედ ისინი იჩენენ განსაკუთრებით თავს. ასე გამოიჩინეს თავი გერმანელმა ოფიცრებმა უბრძოლველად აღებული ქუთაისის გაძარცვის დროს³⁵.

რელაციის პირველი გამომცემელი პროფ. დ. ლანგი შენიშნავს, რომ ტოტლებენის ყოფილ ადიუტანტს კაპიტან დე გრაი დე ფუას ისტორიაში რამდენადმე შესამჩნევი კვალი არ დაუტოვებია. გენეალოგიური კვლევა-ძიების საფუძველზე გამოვლინდა, რომ იგი უნდა იყოს შთამომავალი ჟან დე გრაისი, ჟალეს პატრონისა, რომლის ქორწინება ბლანშ დე კარტენესთან იზეიმეს 1666 წელს. შემდგომში მისი ოთხი

ქვეყნებული 1769 წლის 27 მაისს „სანკტ-პეტერბურგის უწყებებში“ (იხ. Материалы, გვ. 459—461.).

³⁴ ერთ ხანს რუსეთის სამხედრო სამთავროში იყო ცნობილი კარლ ფრიდრიხ ერონოვი მიუნჰაუზენი (1720—1797), კაცი, რომელიც ტყუილების გამოგონებით მხატვრული ოსტატობის სიმაღლემდე ავიდა.

³⁵ ვ. შაკარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 97; Грамоты, I, გვ. 257—261.

ვაჟიდან ერთ-ერთი საფრანგეთის ფლოტში მსახურობდა. თუ ვიმსჯელებთ მის მიერ დაწერილი რელაციით, კაპიტანი დე გრაი, ჩანს, გონიერი და დაკვირვებული კაცი იყო.

თავდაპირველად დე გრაი ტოტლებენთან მეტად დაახლოებული, განსაკუთრებული ნდობით აღქურვილი პირი ყოფილა, აღმსრულებელი მისი საიდუმლო დავალებების. შემდგომში დე გრაი ტოტლებენის წინააღმდეგ განზრახულ ოფიცერთა შეთქმულებას მიემხრო³⁶.

გვარის დაწერილობის მექანიკური გახმოვანების შედეგად, ავთენტურ რუსულ და ქართულ წყაროებში დე გრაი დე ფუა ცნობილია დეგრალის, დეგრალიეს სახელწოდებით. მისი ფრანგული სახელი შარლიც კარლად არის გადასხვაფერებული.

ტოტლებენის წინააღმდეგ განზრახულ ოფიცერთა შეთქმულების შესახებ სიტყვას არ გავაგრძელებთ, მისი დეტალები საკმაოდ კარგად არის ცნობილი³⁷. შეგვხებით მხოლოდ უშუალოდ დე გრაის თავგადასავალს, რომლის რამდენიმე დეტალი უშუალოდ რელაციაშიც არის მოთხრობილი.

1770 წლის 1 მაისს პოდპოლკოვნიკი ჩოგლოკოვი, რომელიც ბაღრაგს დაუსხლტა, და სამსახურიდან დათხოვილი დე გრაი თბილისში მოვიდნენ და მეფე ერეკლეს ეახლნენ³⁸. მეორე დღეს სრულიად რუსეთის ყოვლადმოწყალე იმპერატორის სახელით ტოტლებენი რუსულ და ქართულ ენებზე ავრცელებს მანიფესტს, რომლის ძალითაც აღთქმულია 1000 თუმანი გასამრჩელო მათთვის, ვინც ცოცხლად შეიპყრობს პოდპოლკოვნიკ თავად ნიკოლოზ იურის ძე რატიევს, პოდპოლკოვნიკ თავად ნაუმ ნიკოლოზის ძე ჩოგლოკოვს, პორუჩიკ დე გრაის. ხოლო ამ მოღალატეთა მოკვლისათვის დაწესებული იყო 1000 მანეთი³⁹.

1770 წლის 2 მაისს პორუჩიკი დე გრაი თავისი მოქმედების შესახებ განმარტებას აძლევს მეფე ერეკლეს:

„ქ. მის სიმაღლეს უგანათლებულესს მეფეს, ჩემს ხელმწიფეს ირაკლის. რადგან იარანალის ტოტლებენისაგან გასტუმრებული ვიყავ იმ

³⁶ BSOAS, 1951, XIII/4, გრაჟ ტოტლებენის ექსპედიცია საქართველოში 1769—1771, გამოცემული დ. ლანგის მიერ, გვ. 879.

³⁷ პროფ. ვ. შაკარაძეს ნაშრომი „ასპინძის ბრძოლა“ ამ პრობლემის გამოკვლევისათვის მთელი თავი აქვს დათმობილი — ოფიცერთა შეთქმულების საკითხისათვის, გვ. 88—94.

³⁸ Грамоты, I, 1770 წლის 10 მაისის პატაკი ანტონ მოურავოვისა ნიციტა პანინისადმი.

³⁹ Грамоты, I, გვ. 221—222. 1770 წლის 28 ივლისის პატაკში პანინისადმი მოურავოვი იღნიშნავს, რომ მანიფესტის გამოცხადებას მეტად მძიმე შთაბეჭდილება მოუხდენია მეფე ერეკლეზე. საკუთარი თავის დასაცავად მას განსაკუთრებული ზომები მიუღია, ვინაიდან მისი აზრით, „ტოტლებენი, უდავოა, ვინმეს მოხიზლავდა ფულით და მის მოკვლას უბრძანებდა“ — Грамоты, I, გვ. 241.

მიზეზით, როგორც მოგხსენებიათ, რომ მე დამიწერია ამისთანა წიგნები, რომელიც ჩემის ხელმწიფის საზიანო და უმეტესად ხელმწიფის ირაკლის წინააღმდეგ იყო, — გავშტერდი, რომ ღრათს თქვენის სიმაღლისთვის მოუხსენებია, რომ მე დანაშაული მქონდეს, დავეჭირო და გავვადლო, ის წიგნები ჩემის ნებით დამეწეროს. ამას ვგონებდი, რომ ტფილისის ქალაქს მოვიდე და ჩემი თავი გავიმართლო. მართალია, რომ ის წიგნები დამიწერია, მაგრამ იარანალის ბრძანებით: პირველი დამიწერია აღოს მინდორში, სადაც მისი სიმაღლე იარანალის შეაყარა, მეორე წიგნი — როდესაც იმერეთიდან გარდმოვედი; კიდევ დამიწერია საქართველოს გასინჯულობა — მუდამ იარანალის ბრძანებით, მესამე წიგნი დამიწერია ზამთარში, მოზღოქს რომ წავედი, — ტფილისის ქალაქის გასინჯულობა, და სულ ეს წიგნები ყოველი სიმაღლისა და მისის სიმაღლის მეფის ირაკლის დიდების სრულიად წინააღმდეგი ყოფილა, და ჩემგან დაწერილი ყოფილა იარანალის ბრძანებით, როგორც იბოება კობია იმის წიგნებში. დღეს სამი კვირა არის, რომ თქვენის ლაგირიდან ღრათი მოვიდა და თავის ოფიცრებთან დამაბეზლა, რომ მე ამისთანა წიგნები დამიწერია. ბერე გე მაგ იარანალის მოვასხენე: შენ ხომ იცი, — ეს წიგნები შენის ბრძანებისამებრ დამიწერია. როცა იარანალმა შეიტყო, რომ იმ საიღუმლოს შენახვაზე არ მინდოდა, მიბრძანა, რომ მე პეტრებურღს გავისტუმრებ კაის პატივით, და მაჩუქა შვიდი ველენდიზის ოქრო და მომიმატა სახელი — პორუჩიკობა, ამ იმედით წავედი; მაგრამ შემიტყვია, რომ თქვენის სიმაღლისთვის მოუხსენებია, რომ მე გამავდო ერთის ავის კაცისავეთ და საქართველოს წინააღმდეგსავეთ; ვერ მოვითმინე ამისთანა დაბეზლება, რადგან მუდამ ერთგული ვყოფილვარ ამაღლებულის ჩემის ხელმწიფის წინაშე და თქვენის სიმაღლის წინაშე, და თქვენგან დიდის ვედრებით ვითხოვ მფარველობასა. იარანალის ფიქრები და ნიშნები მუდამ წინააღმდეგი ყოფილა თავის ინსტრუქციისა და ჩვენის ხელმწიფის ბრძანებისა, და მუდამ მოატყუა რუსის პირველი მინისტრები: ბევრჯერ მიუწერია იარანალ ჩერნიშოვთან და იარანალ პანინთან, რომ ერთი უამი დაიხელოს და საქართველო დაიჭიროს თავის იმპერატორის სახელით, რომელი ქვეყანაც მეფის ერეკლეს საბრძანებელს ქვეშ არის. ესეც მისწერა: რუსეთს აბაზი მოსკრან, აქ გამოგზავნონ და, თუ იმ აბაზებს მეფე ირაკლი არ მოიწონებს, ამას მტრობას გამოუცხადებს⁴⁰. კიდევ სხვაც ბევრი წიგნები არის ჩემგან დაწერილი იარანალის ბრძანებით, რომელიც თქვენის სიმაღლის წინააღმდეგია და სრულიად სა-

⁴⁰ იხ. 1770 წლის 29 ივნისის წერილის პროექტი ნ. პანინის ტოტლებენისადმი რუსული ფულის გავრცელებისა და ქართული ფულის რუსეთში მოკრის შესაძლებლობის შესახებ (ფრანგულად) — Грамоты, I, გვ. 463—465.

ზიანოდ არიან. ფრიად გვედრები, რომ ეს დაიჭერო: გაქირვებულმა დავეწერე. ახლა თქვენ გვედრებით, რომ არ დამაბეზლოთ ამდღებულის იმპერატრიცას წინაშე, რომლის, იმპერატრიცის, და თქვენის სიმადლის მუდამ ერთგული და დიდის სიმდაბლით ვიყავ და ვიქნები.

ჩემო უგანათლებულესო ბატონო ხელმწიფევე, ფრიად მდაბალი და ფრიად მორჩილი მოსამსახურე კარლო დეგრალი და პოდპორუჩიკი.

ქ. კარლო დეგრალისაგან ჩემთან მოწერილის წიგნის პირი არის.
ირაკლი

ტფილისს, მაისის ბ, წელსა ჩლო⁴¹.

შეთქმულების მონაწილე სხვა ოფიცრებთან ერთად შარლ დე გრაი დე ფუაც 1771 წლის 22 აპრილს ყაზანში გუბერნატორ ბრანტის თავმჯდომარეობით გაასამართლა სამხედრო სასამართლომ. აშკარად გამოსკვიოდა ტენდენცია, დაეგმოთ შეთქმულება, დაესაჯათ შეთქმულების მონაწილენი. დე გრაი მაინცდამაინც დიდ დამნაშავედ ვერ იცნეს და უნტერ-ოფიცრად ჩამოაქვეითეს. აქ მთავარია თვალი გავადევნოთ ხელისუფლების დამოკიდებულებას ტოტლებენისადმი. მას მხარში უდგანან, მფარველობენ. მთავარი თვით დასჯის ფაქტის კონსტატაცია იყო. მისჯილნი ვერაფერი დამნაშავენი იყვნენ და მოკლე ხანში, თითქმის ყველა ჩამოქვეითებული კვლავ აღადგინეს უფლებებში. მაგალითად, მაიორი რემენნიკოვი, რომელთანაც ტოტლებენს ადრევე მოუვიდა კონფლიქტი, 1774 წელს პერეკოპის კომენდანტია პოდპოლკოვნიკის ჩინით. მალევე აღადგინეს უფლებებში პოდპოლკოვნიკი რატიევი (ყველაზე დიდი დამნაშავე, რომელმაც სამხედრო წინააღმდეგობა გასწია). იგივე შარლ დე გრაი მოკლე ხანში კვლავ რუსული არმიის სამსახურშია, ფელდმარშალ რაზუმივსკის მთავარი კვარტირმეისტერია. კაპიტნის წოდებით. ამასთან თვით ტოტლებენის საქციელი მკაცრად არავის დაუგმია. ეს კი არის, რომ მას მდგომარეობა შეერყა, როდესაც იმპერატორი ეკატერინე II ნიკიტა პანინს მიუთითებს სამი ოფიცრის ყაზანის სამხედრო სასამართლოსთვის გადაცემაზე, იქვე აღნიშნავს, რომ ტოტლებენი უნდა შეიცვალოს სარდლის პოსტზე⁴².

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ურთიერთობა, ერთი მხრივ, მეფე ერეკლეს; სოლომონ მეფესა და, მეორე მხრივ, ტოტლებენს შორის, რაც საიმპერატორო კარის ოფიციალური თვალთახედვის პრიზმაში გარდატეხილი მოჩანს.

შედარებით ნათლად ეს ურთიერთობა ისტორიულ დოკუმენტებშია ასახული, თორემ ქართული ნარატიული წყაროები ერთობ

⁴¹ Грамоты, II I, гв. 24—25 — ქართული, Грамоты, I, гв. 450—451.

⁴² Сборник императорского русского исторического общества, том X, С-Петербург, 1872, с. 442.

თავშეკავებულად მოგვიტხოვრებენ ამ ამბების შესახებ. მაგალითად, ომან ხერხეულიძე მხოლოდ 1770 წლიდან იწყებს ტოტლებენთან დაკავშირებული ამბების თხრობას. „კვალად წელსა 1770, ქორონიკონსა 458, განიზრახა მეფემან ირაკლი ახსიხაზედ განმხედრება, ვინაიდან რუსნი და ოსმალნი აშლილნი იყვნენ და რუსეთის მხედრობა ჰბრძოდა ოსმალთა საბერძნეთის მხარეს და საქართველოსაცა წარმოუვლინა იმპერატორიცა ეკატერინემ რუსეთის ჟაღვეველი მხედრობა, მხედართმთავრობასა ქვეშე ლენერალ-მაიორის ღრაფ ტოტლებენისასა, რომელიც წინას წელიწადებში იყო მოსული და აღსდგა ჯარით ქრცხინვალს“. ტოტლებენსა და ერეკლე მეფეს შორის მომხდარი განხეთქილებაც ომან ხერხეულიძეს მეტად მარტივად აქვს ახსნილი და წარმოსახული — „ხოლო შთაადგეს შური ბოროტთა კაცთა და ჟუზიდევდენ ღრაფ ტოტლებენსა ავსა სიტყვასა და მის ძალით შემოსწყრა ღრაფ ტოტლებენი მეფესა, აიყარნეს თავისი ჯარით და წამოვიდა: მოვიდა მეფე ირაკლი, მრავალს ეხვეწნა“...⁴³

ოფიციალური ცარისტული ისტორიოგრაფია ტოტლებენსა და მეფე ერეკლეს შორის მომხდარ კონფლიქტში ერეკლე მეფეს ადანაშაულებს. „საკუთარი უფლებისმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად, — აღნიშნავს პ. ბუტკოვი, — ირაკლის სურდა მოეხდინა დაპყრობები, ეშოვნა ალაფი არა საკუთარი ძალებით, არამედ რუსთა მეშვეობით. იმ დროს, როდესაც რუსები დამხმარე, სამარჯაფო ძალებად არიან გამიზნულნიო“⁴⁴.

ურთიერთობის გამწვავება მეფესა და გენერალს შორის, 1772 წლის 28 ივლისს გენერალ მედემისათვის გაგზავნილ რესკრიპტზე დაყრდნობით, მარტივად იმით არის ახსნილი, რომ ტოტლებენმა არ იცოდა არც რუსული, არც აზიური ენები და მეფესთან კონტაქტისას ორმაგი თარჯიმნობა იყო თითქოს საფუძველი ყოველგვარი გაუგებრობის⁴⁵.

რაც შეეხება მეფე ერეკლეს, იგი ყოველმხრივ ცდილობს ურთიერთობის გაუმჯობესებას ტოტლებენთან, მიდის დათმობებზე, არ თაკილობს ხვეწნა-მუდარას. საქმე იმაშია, რომ რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობაში და კონკრეტულად კი რუსეთ-თურქეთის 1768—1774. წწ. ომში „ქართველებმა სწორად შეაფასეს რუსეთისა და თურქეთის პოლიტიკური ინტერესების შეურიგებელი წინააღმდეგობანი და თავდაცვით ბრძოლაში თურქეთისა და ყიზილბაშური ირანის წინააღმდეგ პოლიტიკური ორიენტაცია რუსეთზე აიღეს“⁴⁶.

⁴³ ქართლის ცხოვრება, II, სანქტ-პეტერბურგი, 1854, მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფის თეიმურაზის ძისა, ქმნილი ომან მღვიანებვისაგან, გვ. 491.

⁴⁴ Бутков П., Материалы, I, с. 282.

⁴⁵ იქვე, იხ. შენიშვნა, 1,

⁴⁶ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუ-

დიდ სირთულეებს ქმნიდა საექსპედიციო კორპუსის სურსათ-სა-
ნოვაგით მომარაგების საკითხი. ერთ დოკუმენტში ერეკლე მეფე ჩი-
ვის, თევზს კიდევ ვშოულობ, მაგრამ პურით მომარაგება მიჭირსო. რაც
შეეხება ტოტლებენს; იგი ამ პრობლემას ძარცვა-რბევის მეშვეობით
სწყვეტდა („როცა მოუნდის, ურმის ხარებიდამ გლენჯაცს ართმევდა,
უხოცდა და ნახევარ ფასს აძლევდა“)47. განსაკუთრებით ხშირად არ-
ბევდა არაგვის საერისთაოს, კაცის კვლასაც არ ერიდებოდა. ქარელ-
ში მეფის ერთგული ლეკები ამოსწყვიტა48.

განსაკუთრებით მწვავედ განიცადა ერეკლემ მის დაუკითხავად მის
ქვეყანაში შეთქმულ ოფიცერთა შესაპყრობად ტოტლებენის მიერ მა-
ნიფესტის გამოცხადება; ფულადი გასამრჯელოს შემწევობით მოსახ-
ლეობის ცდუნებაში ჩადების ბოროტი მცდელობა. ეს მომენტი მრავალ-
გზის ფიგურირებს სათანადო დოკუმენტებში49.

ერეკლე მეფე ყოველმხრივ. ცდილობს, არ ჩაერიოს კორპუსის სა-
შინაო საქმეებში, განზე დგება პოდპოლკოვნიკ ჩოგლოკოვის, დე გრაის
საქმისაგან. ამასთანავე ზრუნავს პოდპოლკოვნიკ სიმონ ჩოლოყაშვილის
ბედ-იღბალზე, ცდილობს შეინარჩუნოს ეს ოფიცერი საქართველოში.
საქმე ის არის, რომ ჩოლოყაშვილი არავითარი დაჯგუფების მონაწილე
არ არის, საარტილერიო საქმის სპეციალისტია და ქართველობას მე-
ზარბაზნეობას ასწავლის50.

1770 წლის 12 მაისს მეფე ერეკლე იმპერიის საგარეო საქმეთა მი-
ნისტრს ნიკიტა პანინს შესჩივის — „ჯარების მოსულის ამბავიც მოგვი-
ვიდა, და ამ ჯარების კეთილ დაყენებისა და სურსათის ზრუნვაც გვე-
თანამდებებოდა, ამ მიზეზებით იქილამ კაცი და წიგნი მიუვლინეთ და
დავიბარეთ, რომ ჯარებისათვის ადგილიც გამოგვეჩია და სურსათის
რიგიც მიგვეცა. და კიდევ მომავალის ჯარებისათვის სახმარნი და სა-
ჭირონი ნივთნი გვეფიქრა და მტერზედ მოსულისა დრო და პაემანიც
გამოგვეჩია, მაგრამ პასუხი არა მოგვეცა რა ჩემის წიგნისა, რომელმაც
მტერზედ წასვლის უწინარეს, მრავალნი ბოროტნი იმოქმედა ჩვენს
ქვეყანაში ჩემს თავადებზე და აზნაურებზედ, და ჩემს გლენჯაცებზედ,
და თვით ჩემზედაც, მრავლის წამებით ჩემი სული შეაწუხა, მაგრა
ყოველი დაუთმე, რადგან მისი დიდებულების იარაღალ მაიორი იყო“51.

ტუტის მიმომხილველი, ტომი III, 1953; Н. А. Бердзенишвили, Путеводитель к выставке «Грузинская колония в Москве», с. 282.

47 Грамоты, II, I, გვ. 27—28.

48 Грамоты, I, გვ. 457, 468; Грамоты, II, I, გვ. 18, 49.

49 Грамоты, I, გვ. 109; Грамоты, II, I, გვ. 19—20.

50 იხ. Грамоты, II, I. ერეკლე მეფის 1770 წლის 10 მაისის წერილი ვიცეკანცლერ გოლიცინისადმი, გვ. 27—30 და მეფის 1770 წლის 10 მაისის წერილი გრაფ ორლოვისადმი — გვ. 30.

51 Грамоты, II, I. გვ. 31—32.

უფრო პირდაპირი და გულახდილია მეფე ერეკლე თავის თანამემამულესთან, ამავე დროს რუსეთის რეზიდენტთან ანტონ მოურავოვთან მიმოწერაში. 1770 წლის 6 მაისს მეფე ანტონ მოურავოვს ტოტლებენის შესახებ სწერს — „მე მაგას ჩემს ქვეყანაში ვერ გაუძღვებ და ჩემის მოწყალის ხელმწიფის სამსახურშიც მომაცდენს, თუ ამისთანა ყოველად ბოროტს კაცს მომამოკრებთ, რაც აქ ხელმწიფის ჯარები არის, იმათთვის სურსათისა და კეთილ გამოზრდის საქმეც თავსმიდვია“...⁵² შემდგომში ერეკლეს ტოტლებენის დაპატიმრება გადაუწყვეტია და მიმოწერის საფუძველზე ტომსკის პოლკის მეთაურის კლავერის მიმხრობაც განუზრახავს. მოურავოვის დაჟინებითი მოთხოვნის შედეგად ყოველივე ამაზე ერეკლეს უარი უთქვამს⁵³. იგი განსაკუთრებით მაღლიერია მოურავოვსა, ვინაიდან განხეთქილება ისე შორს არ წავიდა, რომ ტოტლებენი ანანურიდან რუსეთში არ გაბრუნდა.

ერეკლეს მაინც მოუხდა ახსნა-განმარტების მიცემა პანინისათვის ტოტლებენის დაპატიმრების მცდელობის საკითხზე. 1770 წლის 25 მაისს მეფე პანინს სწერს: „იარანალ მაიორის არესტი ორმა საქმემ გამოგვარჩევინა: პირველად აწყურდიდან მისმა გამოპარვით წამოსვლამ და მეორედ, ანანურს მისვლამ, — [ეს ხომ] ოსმალისა და დაღისტნის გზით უკუნქცევა არის, და რადგან პირველიც ისტორია მისი გვსმენოდა, ამასაც ვარწმუნებ თქვენს მაღალბრწყინვალეებას, რომ ვინც ყოველად მოწყალის რუსეთის ხელმწიფის ჯარს ამ ქვეყნიდან წაიყვანდა, მე იმაზედ ჩემს თავს დავსდებდი და სიცოცხლეს (ხაზი ჩემია, ჯ. ო.) და არ გაუშვებდი, მანამ მისი იმპერატორობითი დიდებულების ბრძანება მომივიდოდა, ამისთვის რომ ჩემი და ჩემის ქვეყნის გაოხრება იქნებოდა“⁵⁴.

თავის მხრივ, გენერალი ტოტლებენი, მისი მოქმედების შესაბამისად, ოფიციალურ მიმოწერებშიც აუგად იხსენებს ერეკლეს, სოლომონს. უკრძალავს ყველა თავის ოფიცერს, განსაკუთრებით ქართული წარმოშობის ოფიცერებს, ურთიერთობა იქონიონ ქართველი მეფეების გარემოცვასთან.

1770 წლის 12 მაისს, როდესაც დაძაბულობამ აბოგეას მიაღწია, ტოტლებენი იმპერიის ცენტრს აცნობებდა, „რომ განზრახული აქვს აიღოს თბილისი, დაუქვემდებაროს მთელი საქართველო რუსულ ხელისუფლებას, ჩამოართვას ერეკლეს ანდრია პირველწოდებულის ბაფ-

⁵² Грамоты, II, I, გვ. 26.

⁵³ Грамоты, II, I, მეფე ერეკლეს 1770 წლის 13 მაისს წერილი ა. მოურავოვს.

⁵⁴ Грамоты, II, I, გვ. 35—36, Грамоты, I, გვ. 223—229; შეადარე: ომან ხერხეულიძე ათქმევიანებს ერეკლეს: „უმაჯობეს არს სიკვდილი ჩემი, ვიდრემდის ამათგან რუსთა მხედრობას ვენოს რამეო“ (იხ. ქართლის ცხოვრება, II, 1854, გვ. 492).

თი, გააგზავნოს იგი პეტერბურგს ან შედენოს შავ ზღვაში⁵⁵. ანანურსა და დუშეთში მან რუსეთის იმპერატორის ერთგულებაზე ხალხის დაფიცება დაიწყო. სოლომონ მეფეს, ცნობილია, იგი „თურქს“ უწოდებდა.

ასეთია მეფე ერეკლესა და ტოტლებენს შორის მომხდარი კონფლიქტის მოკლე ისტორია. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ საიმპერიო ხელისუფლებამ ძირითადად ამ საქმეში ერეკლეს დასდო ბრალი.

1770 წლის 9 ივნისს რუსეთის იმპერატორი ეკატერინე II მიმართავს. განიფესტი ცველა ქართველ თავადს, აზნაურს, მთელ ქართველ ხალხს: „ქართველ მფლობელთა შორის ერთ-ერთმა ყველაზე უფრო გამოჩენილ პირთაგანმა, ირაკლიმ, რომელიც თავისი მდგომარეობის გამო ვალდებული იყო მისაბაძი მაგალითი ყოფილიყო, საპირისპიროდ ყოვლისა, თავისი უცნაური საქციელით, რაც გამოიხატა ჩვენს მიერ საქართველოში გაგზავნილი ჯარის წინამძღოლად შერჩეული გენერალ-მაიორის გრაფ ტოტლებენის მოქმედების განსჯაში, მით შეუტაცხყო თვით ჩვენ მიერ ამ სამხედრო ხელისუფალზე დაკისრებული ნდობა. თითქოს განგებ და წინასწარი განზრახვით, ამავე გზით ცდილობდა ხელი შეეშალა სამხედრო ღონისძიებებისათვის მთელი საქარსტიანოსა და განსაკუთრებით იგივე საქართველოს მტრის წინააღმდეგ. რადგან ნაცვლად იმისა, რომ გარჯილიყო ჩვენს გენერალთან ურთიერთობაში გულითადობითა და თანადგომით, გაეთვალისწინებინა საერაო, თანხმობით განსახორციელებელი ღონისძიებანი და ნამდვილად შეესრულებინა ისინი, გარჯილიყო ჩვენი ლაშქრის გამოკვების საქმეში. ერთი სიტყვით, ნაცვლად იმისა, რომ დაეჩქარებინა საქართველოში კეთილდღეობის დაფუძნება, იგი ბოროტმოქმედთა ანკესზე წამოეგო“⁵⁶.

იგივე შინაარსის წერილს, ოლონდ დაწერილს რამდენადმე უფრო შერბილებული ტონით, უგზავნის ეკატერინე II 1770 წლის 9 ივლისს⁵⁷ ერეკლე II-ს⁵⁸. იმავე თარიღით გამოგზავნილ წერილს ერეკლე მეფისადმი ნიკიტა პანინი ასე იწყებს: „ყოვლად-უმაღლესი მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის წერილიდან თქვენს უგანათლებულესობას უკვე ჰქონდა შესაძლებლობა შეეტყო, თუ როგორი განცვიფრება და უკმაყოფილება გამოიწვია აქ თქვენმა შეცდომებმა“⁵⁹.

ერეკლე მეფე წამოწყებულ საომარ კამპანიაში უღალატოდ იქცევა და ჯერ კიდევ საიმპერიო ხელისუფლების მიერ კონფლიქტის მიზეზების განსჯამდე, 1770 წლის 3 ივნისს, ტოტლებენს ერთობლივი საო-

⁵⁵ Соловьев С. М., История России, том XXVIII, с. 142.

⁵⁶ Грамоты, I, в. 125—126.

⁵⁷ Грамоты, I, в. 132—134.

⁵⁸ Грамоты, I, в. 134.

მარი მოქმედების გაგრძელებისაკენ მოუწოდებს⁵⁹. კვლავ უნდა გავიმეოროთ, რომ ერეკლეს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში არჩევანი, ჩანს, მტკიცედ აქვს გაკეთებული; მას რუსეთი, როგორც საქრისტიანოს დამცველი, არა მარტო სპარსეთ-ოსმალეთის, არამედ როგორც მეზობელი და რეალურად ხელშეწყობისა და დახმარების განხორციელების შემძლებელი, ევროპის ქვეყნებსაც ურჩევნია.

სწორედ ამიტომ საკონფლიქტო სიტუაციის აღსაკვეთად ჩამოსული კაპიტანი იაზიკოვი 1770 წლის 9 ივლისს განცვიფრებული აცნობებს პანინს: „შექმნილი ვითარების შესაბამისად ვფიქრობდი, რომ დიდი ჯაფა დამადგებოდა, რათა დამეყოლიებინა ირაკლი [შერიგებოდა ტოტლებენს და განეგრძო ლაშქრობა თურქთა წინააღმდეგ]. ნაცვლად ამისა მეფე [ირაკლი] ყველაფერს გვიჯერებს და სავსებით ბრმად ერთგულია ჩვენი დედოფლის“⁶⁰. ცხადია, აქ ბრმა ერთგულება არაფერ შუაშია, ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს გონიერი სახელმწიფო მოღვაწის გააზრებულ მოქმედებასთან, რომელსაც თავისი ქვეყნის ბედ-იღბლის წარსამართავად ძალუძს საკუთარი გრძნობების დათრგუნვა. ამ პერიოდისათვის ერეკლე მეფისა და მისი ქვეყნისათვის რუსეთზე ორიენტაცია ერთადერთ რეალურ გამოსავლად მოჩანდა უმძიმესი საგარეო და საშინაო პოლიტიკური სიტუაციიდან თავის დასაღწევად. მრავალგზისმა მცდელობამ ევროპისაკენ საგარეო პოლიტიკური კურსის წარმართვისა შედეგი არ გამოიღო. „ამ დროს პატარა საქართველო და მისი გმირი, ნიჭიერი მეფე განმარტოებული და განათლებულ ქვეყნიერებას ყოველმხრივ მოწყვეტილი იყო“ (ი. ჯავახიშვილი).

ზემოთ ხაზგასმული იყო და ახლაც უნდა გავიმეოროთ, რომ რუსული დიპლომატია საკმაოდ საღ, რეალისტურ პოზიციებზე იდგა. ამდენად ტოტლებენის სამხედრო კორპუსის გაგზავნის წინამავალ პერიოდში ჩატარებული კვლევა-ძიების საფუძველზე კორპუსის ხელმძღვანელობას გარკვეული სურათი უკვე ჰქონდა საქართველოს ცალკეული ნაწილების, კერძოდ, ქართლ-კახეთის სამეფოს პოლიტიკური, ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ. ბუნებრივია, თვით კორპუსის სარდალი, მისი ოფიცრები დაკვირვებას აწარმოებდნენ ადგილზე შექმნილ, რეალურ სიტუაციაზე. ასეთ ვითარებაში ტოტლებენის მცდელობა, ჩამოართვას ტახტი ერეკლეს და მისი ქვეყანა რუსეთის იმპერიას შეუერთოს, ტოტლებენის ავანტიურისთვის ტოლფასოვნად, საქართველოს სამხედრო სისუსტეზეც მიუთითებს. ბოლოს და ბოლოს საექსპედიციო სა-

⁵⁹ Грамоты, II, I, გვ. 37—38 — „ერაჟანეთს ნუ შემოვწყრებით... და თქვენს სამღურავზედ მტერს ნუ გავაზარებთ“.

⁶⁰ Грамоты, I, გვ. XIX.

მხედრო კორპუსის ოპტიმალური შემადგენლობა 3767 კაცს არ აღემატებოდა⁶¹.

უკვე იყო ლაპარაკი ტოტლებენის განზრახვაზე, ხელთ ეგდო საქართველო; ამჟამად მოუესმინოთ კაპიტან ლვოვს, რომელიც აღნიშნავს, რომ ტოტლებენმა საბოლოოდ გადაწყვიტა — „მეფე ერეკლეს ორდენი ჩამოხსნას და თვით იგი რუსეთს გააგზავნოს. მოწინააღმდეგე ბანაკის თავადები, რამდენადაც შესაძლებელი იქნება, დათრგუნოს და მთელი საქართველო მისი უდიდებულესობის ქვეშევრდომად აქციოს. მთელი საქართველოს რუსეთის ქვეშევრდომად გადაქცევა, რაღათქმაუნდა, ჩვენი 3000 ჯარისკაცის მეშვეობითაც მეტად იოლია (ხაზი ჩემია — ჯ. ო.)... შემდეგ იმერეთის გავლით შავ ზღვამდე შეიძლება მისვლა, რაც აგრეთვე ძნელი საქმე არ არის, ვინაიდან ჩვენ ახლა იმ ზღვიდან 300 ვერსზე ვართ; ადრე — კი 140 ვერსით ვიყავით დაშორებული. შავ ზღვამდე ვერაფერი შეგვაკავებს. თურქების სიმამაცე აწყურთან კარგად ვიხილეთ, იქით კი ისინი უარესები არიანო“⁶².

საქმე ის არის, რომ ამ აქციის განხორციელება საკმაოდ რეალურად მიუჩნევიათ საიმპერიო ცენტრში და კაპიტან იაზიკოვისათვის მიცემულ სამოქმედო ინსტრუქციაში გათვლილი იყო ვარიანტი იმისა, რომ ერეკლე შესაძლებელია ტახტიდან გადაყენებულიყო. თუმცა კვლავ ხაზი უნდა გაუუსვათ იმას, რომ რუსეთი იმჟამად იმპერიის საზღვრების გაზრდას არ აპირებდა. მთავარი იყო საქართველოს შენარჩუნება თურქების საწინააღმდეგო ერთობლივი საომარი მოქმედებისათვის. იაზიკოვის მეშვეობით პანინი აცნობებდა ტოტლებენს — „ამჟამად ძირითადი საჭიროება იმაში მდგომარეობს, რომ ქართველებმა ომში შემწეობა აღმოგვიჩინონო“⁶³. 1770 წლის დამლევისათვის ტოტლებენის კავკასიიდან გზავნის საკითხი უკვე გადაწყვეტილი იყო. 19 დეკემბერს უკატერინე II პანინს სწერდა: „ფიქრობ, რომ მას ლფროძალუძის წახაზინოს ჩვენი საქმეები საქართველოში, ვიდრე სსსარგებლოდ გაისარჯოს, მიმაჩნია, საჭიროა იქ სხვა ვინმე გავამწესოთო“⁶⁴.

ამრიგად, მიუხედავად დიდი წარმატებებისა. რომელსაც თურქეთთან საომარ კამპანიაში მიღწეის იმერთა მეფე სოლომონმა და განსაკუთრებით კი ერეკლე მეფემ ასპინძის ბრძოლაში ბრწყინვალე გამარჯვებით, ქვეყნის სამხედრო პოტენციალის სისუსტე თვალსაჩინოა და საკმაოდ კარგად გამოვლენილი იმდროინდელი რუსული დიპლომატიისათვის, რუსული სამხედრო კორპუსის სარდლობისათვის. შემდ-

⁶¹ იხ. ვ. მაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 47. იქვე მოცემული ცნობები კორპუსზე დახარჯული თანხების შესახებ. იხ. აგრეთვე Грамоты, I, გვ. 81.

⁶² Грамоты, I, გვ. XV, გვ. 224—226.

⁶³ Грамоты, I, გვ. XXIV.

⁶⁴ Сборник Имп. русского исторического общества, том X, с. 41.

გომში საგარეო და საშინაო ვითარების კიდევ უფრო დამძიმებამ ქართლ-კახეთის სამეფო კრწანისის ტრაგედიამდე მიიყვანა. მარცხი კრწანისთან ქართულ ისტორიოგრაფიაში სავსებით სამართლიანად შეფასებულია როგორც ლოგიკური შედეგი ჩვენი ქვეყნის შინაგანი სისუსტის და არა როგორც გამოვლინება იმჟამინდელი ირანის სიძლიერისა.

უნდა დავძინოთ, რომ ქართულ-რუსული ურთიერთობის მთელ მანძილზე ათასი ჯურის პრეტენდენტს საქართველოს სამეფო ტახტზე, ქართული სამეფო ხელისუფლების სხვა ქვეგამხედვარებს მეტად მეორეხარისხოვანი როლი ეკუთვნებოდათ რუსული დიპლომატიის კარდინალური ხაზის წარმართვის თვალსაზრისით. ასევე მხოლოდ უშედეგო მასლაათის დონეზე შეიძლება გავიაზროთ ზაალ ორბელიანის გასაუბრება რუს მოხელესთან ბაკუნიანთან: „იმან მითხრა: — არ იცი, ხელმწიფე მეფეს ერეკლეს უწყრებაო. მერმე მე უთხარი: — თუ მეფეს ერეკლეს უწყრება, ან რუსს ვისმე უბოძოს ქვეყანა და ან მეფეს სოლომონსაო“⁶⁵. ამასთან, მაინც გარე სამყაროში, უცხო, თუნდაც კეთილგანწყობილ სახელმწიფოში, ადგილობრივი სამეფო ხელისუფლების მოწინააღმდეგეთა მომრავლება კვლავ ქვეყნის შინაგანი სისუსტის თვალსაჩინო სიმპტომია. ამავე დროს ქვეყნის „აღდგომა-გამოხსნის“ დიდ საქმეში ერეკლე მეფე მარტო არ არის. „ქართველ პატრიოტებს, — შენიშნავდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი, — ღრმად ესმოდათ ის მნიშვნელობა, რომელიც ჰქონდა რუსეთს ქართული პოლიტიკური იდეალის განსახორციელებლად (მტრული გარემოცვის გარღვევა). ისინი კარგად ერკვეოდნენ მახლობელ აღმოსავლეთში რუსეთის სახელმწიფოებრივ ინტერესებში და ამიტომ მიიჩნევდნენ რუსეთის სახელმწიფოს თავის ყველაზე მეტად საიმედო მფარველად და მოკავშირედ“⁶⁶.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობათა განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს მხრიდან გადადგმულ იქნა რეალური ნაბიჯები იმისათვის, რომ საქართველო რუსეთის მფარველობაში შესულიყო. კერძოდ, წარუმატებლად დამთავრდა ერეკლეს ასეთი მცდელობა, როდესაც რუსეთ-თურქეთის ომის მიმდინარეობის დროს, 1771 წელს, მფარველობის აქტის გასაფორმებლად ერეკლემ რუსეთში მიავლინა თავისი ვაჟი ლევანი და კათალიკოს-პატრიარქი ანტონი.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის იმ საფეხურზე, რომელიც გეორგიევსკის ტრაქტატის საფუძველზე საქართველოს რუსეთის მფა-

⁶⁵ იესე იესეს ძე ბაიათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ა. ნოსელიანის გამოცემა, თბილისი, 1950, გვ. 67.

⁶⁶ ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის „იმომხილველი“, ტომი III, გვ. 283.

რველობაში შესვლის წინააღმდეგ წარმოგვიდგება, კერძოდ 1782 წლის 21 დეკემბერს, სუხოტინთან და განსაკუთრებით კი ტოტლებენთან ურთიერთობის გამოცდილებით გაბეზრებული ერეკლე მეფე რუსეთის იმპერატორს სთხოვს — „რამდენადაც ჩემი შესაძლებლობების კვალობაზე მაგ ჩვენსკენ გამოგზავნილი ლაშქრის სარდლის რჩევის შესაბამისად უნდა გავისარჩო, ამდენად იმ მთავარსარდალმაც მიიღოს ჩემი რჩევები, რადგანაც საკმაო მონაცემები მაქვს აქაურ საქმეთა მდგომარეობა-ვითარების შესახებო“⁶⁷.

როგორც აღნიშნული იყო, შარლ დე გრაი დე ფუა საკმაოდ დაკვირვებული კაცი მოჩანს. მაგალითად, შეუნიშნავს ძველ საქართველოში და საქართველოს მთაში დღესაც დამკვიდრებული ჩვევა, რომლის მიხედვითაც მამაკაცი მამაკაცს სახეზე არ კოცნის⁶⁸. მასვე აღწერილი აქვს ქართველთა ჯდომის თუ ჭამის წესები. დე გრაის მიერ ანაზღვეულად აღწერილი ერთი პასაჟის მიხედვით კარგად ჩანს, რომ თბილისის მოსახლეობას 12 საათის დადგომას ზარბაზნის გასროლით ამცნობდნენ⁶⁹.

დე გრაის რელაცია რამდენადმე მემუარული ხასიათისაა და იქნებ მოწოდებული საქმეებისაგან უკვე ჩამოშორებული ფელდმარშალ კირილე რაზუმოვსკის ცნობისმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად. დე გრაის, როგორც მთავარიანი საქართველოს რელიეფს შეუჩვეველ კაცს, დროში მეტად გახანგრძლივებული გადაადგილება სამხედრო ნაწილის თუ ცალკეული ოფიცრებისა, გრძელ მანძილებზე გადაჰყავს. როგორც წესი, მის მიერ შემოთავაზებული დისტანციის განზომილებანი აშკარად გადაჭარბებულია. არ გვიცდია აგრეთვე შეგვესწორებინა თარიღები. უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ დაშვებული შეცდომები მხოლოდ დე გრაის მიერ გრიგორიანული კალენდრით სარგებლობის შედეგი არ უნდა იყოს. კვლავ უფრო მტკიცდება აზრი, რომ რელაცია ზუსტი ინფორმაციის მოწოდების მიზნით არ არის დაწერილი, იგი მემუარული ხასიათისაა.

რელაცია, როგორც აღვნიშნეთ, პროფ. დ. ლანგს მიუყვლევიან საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივის XX XI ტომში, სადაც დაცულია საქმეებში „რუსეთი 1760—1799“; სერიაში „მემუარები და დოკუმენტები“ რელაციას უკავია 50—68 გვერდები. დ. ლანგი შე-

⁶⁷ «Вопросы истории», № 7, 1983. Публикации, с. 110.

⁶⁸ ეს მომენტი, ალბათ, სანიტარული ჰიგიენის ისტორიის თვალსაზრისითაც საინტერესოა. ამავე დროს აღოს მინდორზე გიორგი უფლისწულისა და ტოტლებენის შეხვედრის დე გრაის მიერ აღწერილი ეს დეტალი უფრო სარწმუნოდ მიმაჩნია, ვიდრე მოურავოვის ცნობა, თითქოს იმავე შეხვედრისას ერეკლემ ტოტლებენი გადაკოცნა (იხ. Грамоты, I, გვ. 62).

⁶⁹ საქმე ეხება თბილისიდან ახალციხის ფაშის ელჩების გაპარების აღწერის მომენტს.

ნიშნავს, რომ რელაცია დაწერილია თანამედროვის ხელით; ძნელი სათქმელია, ასლია იგი თუ დედანი. მელანი ჩამდენადმე გაფერმკრთალებულია.

რელაციის ტექსტი საკმაოდ მარტივი ლექსიკით არის შედგენილი და მისი ქართულად თარგმნა სირთულეებთან არ იყო დაკავშირებული. ასევე საკმაოდ იოლი გახდა ამოცნობა პირთა საკუთარი სახელების, ტოპონიმების. წინამდებარე რელაციაშიც აისახა უცხოელი ავტორებისათვის ზოგადად დამახასიათებელი ნიშან-თვისება—დე გრაიც გურიას, მისი ფეოდალი მფლობელის, გურიელის სახელდებით მოიხსენიებს.

საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მახლობელი აღმოსავლეთის საქმეებით მუდამუჟამს დიდი დაინტერესების შესაბამისად, ბუნებრივია, რომ ფრანგი კაცის ფრანგულად დაწერილი რელაცია კედორსეს არქივსაცავებში აღმოჩნდა.

ქართულ-რუსული ურთიერთობების განვითარების თვალსაზრისით რელაციის აშკარად პესიმისტური დაბოლოების მიხედვით ჩანს, რომ დაწერილია იგი გეორგიევსკის 1783 წლის ტრაქტატის დადებამდე. რელაციის დაწერის ქვედა ქრონოლოგიურ საზღვრად გამოდგება 1777 წელი, რამდენადაც რელაციის ავტორმა იცის, რომ ვრეკლე შეფემ, დავით ერისთავის გარდაცვალების შემდგომ, საერისთავო ჩამოართვა მის ვაჟს. ეს ამბავი კი 1777 წელს მოხდა.

არ გამართლდა შარლ დე გრაი დე ფუას ვარაუდი, რომლის მიხედვითაც რუსეთისათვის საქართველოში შესასვლელი კარები სამუდამოდ დაიხშო. 1983 წელს ქართველმა ხალხმა, მთელ საბჭოთა ხალხებთან ერთად, ზეიმით აღნიშნა გეორგიევსკის ტრაქტატის, რუსეთის მფარველობაში საქართველოს შესვლის 200 წელი.

1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატი „საქართველოს ისტორიაში, — წერდა ნ. ბერძენიშვილი, — იყო უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური აქტი... საქართველო გაემიჯნა აზიურ (ოსმალურ-ყიზილბაშურ) ჩამორჩენილობას და გადაჭრით პირი მიიქცია პროგრესული ჩრდილოეთისაკენ“⁷⁰. მისივე სიტყვებით, ტრაქტატი პროგრესის ძალთა ეპოქალური გამარჯვება იყო.

⁷⁰ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბილისი, 1971, გვ. 179.

Handwritten header text, possibly a date or reference number, including "1899" and "No. 1000".

IN THE MATTER OF THE ESTATE OF [Name], Deceased
IN SENATE ASSEMBLY, 1899

Exhibit

1. [Name], [Address]
2. [Name], [Address]
3. [Name], [Address]
4. [Name], [Address]
5. [Name], [Address]
6. [Name], [Address]
7. [Name], [Address]
8. [Name], [Address]
9. [Name], [Address]
10. [Name], [Address]

Vertical handwritten notes or signatures on the left margin.

Handwritten signature or name, possibly "George W. ...".

Large handwritten signature or name at the bottom of the page.

Small handwritten text at the bottom left.

Small handwritten text at the bottom right.

Small handwritten number "269" at the bottom right.

რელაციის ქართული ტექსტი

1769 წ. საქართველოში რუსთა ლაშქრობის აღწერა რუსეთის სამსახურში მყოფი კაპიტნის, ბატონ მარშალ გრაფ რაზუმოვსკის შტაბის მთავარი კვარტირმეისტერის, გენერალ გრაფ ტოტლებენის ყოფილი ადიუტანტის ბატონ დე გრაი დე ფუასი.

თურქთათვის თავისი იარაღის უპირატესობა რომ ეგზოტობინებინა, რუსეთმა დასახა გეგმა, თურქთა წინააღმდეგ ორი არმიისა და ფლოტის გამოყენებით შეეტია მათთვის აზიასა და ევროპაში. რუსეთმა ირწმუნა, რომ შეძლებდა, დაეყოლიებინა ქართველი მეფეები, გამოეცხადებინათ თურქებისათვის ომი.

გეგმა თუ კარგად იყო ჩაფიქრებული, იგი უკიდურესად ცუდად იქნა შესრულებული. გამოყენებული რაზმების სიმკაცრე, მათი ცუდი დისციპლინა, მათი მეთაური ორი გენერლის ხასიათი, ყველაფერი ეს ხელს უწყობდა იმ ლაშქრობის წარუმატებლობას, რომლის შედეგად შეიძლებოდა მნიშვნელოვანი სარგებლობისათვის მიეღწიათ.

საქართველო დაყოფილია შვიდ პროვინციად. კახეთი და ქართლი ეკუთვნის მეფე ერეკლეს, იმერეთი — მეფე სოლომონს, სამეგრელო — მთავარ დადიანს, გურია ეკუთვნის მთავარს, რომელიც ცნობილია გურაილის სახელით. გურჯისტანი და ჯავახეთი თურქებს ეკუთვნიან².

ერეკლეს დიდი ხანია ზავი ჰქონდა დადებული თურქებთან. იგი სრულიად თავისუფალი, დამოუკიდებელი იყო, არავითარ ხარკს არ იხდიდა და მათთან სრულ თანხმობაში ცხოვრობდა³.

ტყეებში მოხეტიალე, ლტოლვილმა სოლომონმა ორი ომი გადაიხადა. დიდი ხნის წინათ თურქებმა მას წაართვეს ქალაქი ქუთაისი, მისი ქვეყნის ერთადერთი ქალაქი. შორაპნის ციხე-სიმაგრეც ასევე მათ ხელთ იყო. მას აუჭანყდა თავადი ერისთავი. ეს თავადი თურქებს მოუტივდა. მას უნდა მიეცა მათთვის დიდი ხარკი, ხოლო თურქებმა აღუთქვეს, რომ სრულიად განდევნიდნენ სოლომონს იმერეთიდან და ერისთავს მამულს დაუბრუნებდნენ⁴. სოლომონს კი თავის

ხელქვეით დაახლოებით ათას ხუთასი კაცი ჰყავდა, რომელთა შემოვლით ილტვოდა და თავს იცავდა.

დადიანი ხარკს უხდიდა თურქებს და საკმაოდ დაწყნარებულად ცხოვრობდა თავის სოფლებში, ვინაიდან თავის საბრძანებელში არც ერთი ქალაქი არ გააჩნდა. მთლიანად თურქებზე მინდობალი, იგი იძულებული იყო იმ გზას დასდგომოდა, რასაც გადაუწყვეტდნენ. როგორც პოლიტიკურად, ისე იარაღით მან სოლომონის წინააღმდეგ ამბოხებული ერისთავის მხარე დაიკავა.

გურიელს, რომელიც ქრისტიანის სახელს ატარებს, მავრამ სავსებითაა დაყმევებული თურქთაგან, ამ ომში არავითარი მონაწილეობა არ მიუღია.

სოლომონმა, რომელსაც აღარ შეეძლო წინააღმდეგობა გაეწია თავისი მტრებისათვის, თავისი მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად გადაწყვიტა ესარგებლა იმით, რომ თურქებს ომი ჰქონდათ რუსებთან. მან თავს იღო, რომ შეუერთდებოდა რუსებს და შეუტევდა თურქებს აზიაში.

რუსეთში არ იცოდნენ სოლომონის საქმეთა ქეშმარიტი ვითარება და ამ საქმეებში გასარკვევად ყიზლარიდან გაგზავნეს თავადი ქვაბულოვი, ჰუსართა ლეიტენანტი, წარმოშობით ქართველი, რომელსაც მხოლოდ ის ღირსება ჰქონდა, რომ ქართულ ტყაზე ლაპარაკი შეეძლო. ამ ახალგაზრდას ნაბრძანები ჰქონდა, მიმოეხილა ის ადგილები, სადაც შესაძლებელი იქნებოდა არტილერიით გაეღა. აღნიშნული ვითარებისა და აგრეთვე სოლომონის სამხედრო ძალის შესახებ მას ანგარიში უნდა წარედგინა სამეფო კარისათვის.

ქვაბულოვი კარგად მიიღეს იმერეთში. იგი დაასახლეს და ამ ქვეყნის პატრიარქთან ერთად კვლავ რუსეთს გაისტუმრეს. ეს პატრიარქი იყო რაღაც ელჩისმაგვარი, რომელსაც სოლომონი გზავნიდა პეტერბურგს 1769 წლის დასაწყისში, რათა შევედრებოდა რუსეთს, აღმოეჩინა მისთვის ერთგვარი შემწეობა. სანაცვლოდ იგი სთავაზობდა, რომ თავის სამფლობელოებს რუსეთის დედოფალს დაუმორჩილებდა.

ქვაბულოვმა ჭარბი აღმატებით აღწერა სოლომონის სამხედრო ძალები. მისი აღწერის მიხედვით, პური, ღვინო, ხორცი, პირუტყვის საკვები ყველაფერი უხვად იყო. მან გადააკარბა. მისი ანგარიში ვერ მიიჩნეეს სარწმუნოდ. მსგავსადვე აღწერა მან პუნქტები, გადასასვლლები, დაბლობები და მთები. ყველაფერი წარმოდგენილი იყო ხელსაყრელ ვითარებაში. მიუხედავად იმისა, რომ რუსეთში ამ ანგარიშისა არაფერი დაიჯერეს, მაინც იმედოვნებდნენ, გაძოყვენებით ეს ლაშქრობა, მოეწყობათ თურქების წინააღმდეგ დიდმნიშვნელოვანი დივერსია.

ასტრახანში სამი ასეული ჩამოაყალიბეს — ქვეითების, დრაგუნებისა და ჰუსარებისა. ამ სამი ასეულის მეტაურობა დაეკისრა მაიორ რემენნიკოვს. უბრალოდ რომ ვთქვათ, ეს ასეულები გამიზნული იყო „ნადვორნი სოვეტნიკის“, თავადი მოურავოვის თანხლებისათვის⁸. მოურავოვი უნდა გაჰყოლოდა პატრიარქს იმერეთში, დაკვირვებით შეესწავლა იმერეთი, დაედო ხელშეკრულება სოლომონთან, დაეახლოვებინა ერთმანეთისათვის ერეკლე და დადიანი და დაეყოლიებინა ისინი, სოლომონთან ერთად შეკავშირებულიყვნენ თურქების წინააღმდეგ. აი ეს დაეკისრა მოურავოვს. აღნიშნულის შესაბამისად იმერეთის პატრიარქთან ერთად იგი გაემგზავრა მოსკოვს. კარგახნის მგზავრობის შემდეგ ისინი ჩავიდნენ მოსკოვში და ერთი თვე დაჰყვეს იქ.

ყველაფერი ეს მოხდა იმ დროისათვის, როდესაც რუსეთში ჩამოვიდა გრაფი ტოტლებენი და კვლავ იქნა მიღებული სამსახურში⁹. მიუხედავად იმისა, რომ გრაფი ზაქარია ჩერნიშოვი ამისი წინააღმდეგი იყო¹⁰, ჩერნიშოვმა, რამდენადაც ვერ გადაწყვიტა, რომელ არმიაში გაემწყვდებინა იგი, მას დააკისრა მეტაურობა იმ ჯარისა, რომელიც საქართველოსკენ უნდა წასულიყო. ეს უნდა მომხდარიყო არაუადრეს თავადი მოურავოვის დაბრუნებისა. მაგრამ ტოტლებენმა, რომლისთვისაც პეტერბურგში ყოფნა აუტანელი იყო, ითხოვა ნება-ართვა, გამგზავრებულიყო ყიზლარს და იქ დალოდებოდა დროს, როდესაც საქართველოსკენ უნდა დაძრულიყო, და ამ მოლოდინში შემზადებულიყო. მეტად მოხარულნი იყვნენ მისი თავიდან მოშორების და გამგზავრების ნება დართეს.

ასტრახანში ჩასული ტოტლებენი მეტად განცვიფრებული დარჩა, როდესაც შეიტყო, რომ თავადი მოურავოვი და პატრიარქი ჯერ იქ არ მისულიყვნენ. მან პეტერბურგში მისწერა, რომ იტვირთებს მხარის შესწავლის საქმეს. შემდეგ, ისე რომ პასუხისათვის არ დაუცდია, ასტრახანის გუბერნატორს გამოსთხოვა ორი პატარა ზარბაზანი და ყიზლარს წავიდა¹¹. იქ მან შეაესო ჰუსართა ასეული, რომელიც ჯერ მზად არ იყო და მოზღოკისაკენ გასწია. თან წაიყვანა ჰუსართა პოდპოლკოვნიკი თავადი რატიევი, წარმოშობით ქართველი¹².

მოზღოკი დაშორებულია ყიზლარიდან 180 ვერსით. ორ ქალაქს შორის სახლობენ გრებენსკელი კაზაკები¹³. გრაფმა ტოტლებენმა თან წაიყვანა ამ კაზაკების ერთი რაზმი.

ტოტლებენი მზად იყო მოზღოკიდან გასასვლელად, როდესაც შეიკრიბა პეტერბურგიდან მას მოუტანა ნება-ართვა საქართველოსკენ დაძვრის შესახებ. თავად მოურავოვთან ერთად მას საბოლოოდ უნდა დაეყოლიებინა ერეკლე, რომ თურქებისათვის ომი გამოეცხადე-

ბინა. შემდეგ დანიშნულებისამებრ ერთად უნდა წასულიყვნენ იმე-
რეთს.

მაიორი რემენნიკოვი ჯერ არ იყო მოსული ქვეითი ჯარის ასეუ-
ლით, დრაგუნების ასეულითა და ასტრახანში გამოთხოვილი ორი ზარ-
ბაზნით, მაგრამ ტოტლებენს მოთმინება დაეღია; თან იახლა 30 ჰუ-
სარი, ოცი კაცი ყიზლარის გარნიზონიდან, გრებენსკელი კაზაკების
ასეული, მოზდოკის ორი პატარა ცული ზარბაზანი, წავიდა და მაიორ
რემენნიკოვს დაუტოვა ბრძანება, რომ აჩქარებულიყო და რამდენა-
დაც შესაძლებელი იქნებოდა, მალე შეერთებოდა მას.

ამ რაზმის თანხლებით გადალახა ტოტლებენმა თერგი 1769 წ.
24 აგვისტოს და მივიდა ყაბარდოში, რომელიც დაშორებულია მოზ-
დოკიდან დაახლოებით 120 ვერსით¹⁴. ამ ხალხებმა იფიქრეს, რომ
მათ ქვეყანაზე თავდასხმას აპირებდნენ, მაგრამ თავადმა რატოევმა
ისინი დაამოშინა. ჩვენ წავედით მცირე ჩერქეზეთში, რომელიც
მხოლოდ 80 ვერსითაა დაშორებული იქიდან.

ის ხალხები, რომელთაც რუსები მცირე ჩერქეზეთის მცხოვრებლებს
უწოდებენ, ყოველ 15 ან 20 წელიწადში სამოსახლოს იცვლიან. ისი-
ნი აგებენ თავის სახლებს ხის ტოტებისაგან, რომლებსაც თიხნარი
მიწით ლესავენ. სახლებს გარედან და შიგნიდან ათეთრებენ. როდე-
საც ეს სახლები დანგრევის პირად მიღებიან და მწვა შემოგარენში
გამოიფიტება, ისინი ანგრევენ თავის სოფლებს და სხვაგან მიდიან
მათ ასაგებად. იმ ადგილზე, სადაც ცხოვრობდნენ, თესავენ ფეტვს.
ამასთანავე ისინი შორს არ მიდიან თავისი წინაპრების სამარხებიდან,
რომლებიც აგებულია უხსოვარ დროს ლოდებისაგან¹⁵.

ბოლოს, მერვე დღის დამლევს, მივაღექით კავკასიის მთის ძირს.
დაბლობები, რომლებიც ჩვენ გამოვიარეთ მოზდოკსა და კავკასიონს
შორის, ერთ-ერთი საუკეთესო ადგილია აზიაში, მაგრამ აქ მოსახლე
ხალხები მხოლოდ ძარცვა-რბევით ცხოვრობენ. ისინი ტაცებენ გან-
საკუთრებით რუსებს იმდენს, რამდენიც ძალუძთ და შემდეგ ყვე-
ლაფერ ამას ყუბანელებზე ჰყიდიან. მათ დიდი რაზმები ჰყაფთ. ამას-
თანავე ყაბარდოელთა ქვეყანაში განსაკუთრებით კარგი ცხენებია.

პირველი ხალხი, რომელიც ჩვენ ვიხილეთ კავკასიონის მთებში
შესვლისას, იყვნენ ოსები. მათ წინამძღოლს ეწოდებოდა თემირ
სულთანი. გავეიჭირდა დაგვეყოლიებინა იგი, რომ გავეტარებინეთ.
თავადმა რატოევმა დაითანხმა იგი, მისცა ძღვნად თემისათვის ორასი
არშინი ტილო. მაშინ მან მოგვამარაგა ცხენების საყვებით, რაც ჩვე-
ნთვის აუცილებელი იყო. იძულებულნი გავხდით მრავალი ხიდი გა-
გვეწყო თერგზე, რომელიც თერთმეტჯერ გადავლახეთ, ვიდრე მივა-
ღწევდით მის სათავეს. უფრო შორს ჩვენ ვნახეთ სოფელი ოსეთინ-
ცებად წოდებული ხალხისა. მათ ბელადს თუ ბატონს აჰმედი ეწოდე-

ზოდა. ეს უკანასკნელი ცოტათი უფრო დამყოლი აღმოჩნდა, ვიდრე თემირ სულთანი. შიუხედავად ამისა, მისთვის მრავალი არშინი ტილოს მიცემა დაგვიკირდა, ვინაიდან იბულებულნი გავხდით ჩამოგველო ზარბაზნები ცხენებიდან და ოსეტარცებმა გადაიტანეს ისინი სტეფანწმინდამდე, რომელიც კაცასიონის მთის შუაგულში მდებარეობს¹⁶. ეს ხალხები სრულებით არ იცნობენ მოკრილ ფულს. ყოველგვარი სამსახური, რომელიც მათ გავვიწიეს, ანაზღაურებული იქნა მუდითა და ტილოთი. ამის სანაცვლოდ ისინი გვაძლევდნენ შესაბამისი ოდენობის სახმელ-საჭმელს. სწორედ ამ დროს შემოგვიერთდნენ თავადი მოურავოვი და იმერეთის პატრიარქი. ისინი განცვიფრდნენ, როდესაც ნახეს, რომ გრაფ ტოტლებენს ეტვირთა ორი უმაქნისი ზარბაზანი. მათ განუმარტეს მას, რომ ეს ტვირთი მით უფრო შემაფრთხებელი იყო, რამდენადაც ჩვენ სრულიადაც არ მივდიოდით საომრად, რომ ჯერ მხოლოდ მხარე უნდა შეგვესწავლა, ხოლო საჭირო რაოდენობის არტილერიას გამოვიწვევდით შექმნილი მდგომარეობისა და შესაძლებლობის მიხედვით.

ტოტლებენმა უპასუხა, რომ ეერავის ხედავს ისეთს, რომელსაც თავისი მოქმედების ანგარიში უნდა ჩააბაროს და რომ თუ ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნება, ომს დაიწყებს. ამიერიდან გრაფ ტოტლებენსა და თავად მოურავოვს შორის განხეთქილება ჩამოვარდა, კმათი გახშირდა და ამ უკანასკნელმა გადაწყვიტა, არაფერში ჩარეულიყო.

გრაფმა ტოტლებენმა თბილისს გვზავნა თავადი რატივერი, რათა ეცნობებინა ერეკლესათვის, რომ მოემართება ხუთსაკაციანი კორპუსით, რომელსაც მალე ათას ხუთასი კაცი მოჰყვება. იგი სთხოვდა მას ნებართვას, გაეელო მისი ქვეყნის ნაწილი იმერეთში გადასასვლელად, სადაც უნდა მისულიყო დანიშნულებისამებრ. იგი მტკნარ ტყუილს ამბობდა, ვინაიდან ასორმოცდაათ კაცზე მეტი არ ჰყავდა, ხოლო რემენნიკოვს, რომელიც ჯერ არ მოსულიყო, თავის განკარგულებაში მხოლოდ სამასი კაცი ჰყავდა.

ვიდრე წინ დავიძვრებოდით, საჭირო იყო დავლოდებოდით თავადი რატივერის დაბრუნებას, ვინაიდან უკვე ერეკლეს ქვეყანაში ვიყავით. სწორედ სტეფანწმინდაში იწყება ამ ქართულ ბატონის სამფლობელო. მან თავის ქვეშეკრძობებად აქცია კაცასიონის ამ მხარეს მცხოვრები ხალხები, რომლებსაც მითულები ეწოდებოდა. მან იმ რამდენიმე ქართული სოფელიც კი დააფუძნა. ამ სოფლებში პირველთაგანი სტეფანწმინდაა. სწორედ აქ იჯდა ვინმე სახელად ყაზბეგი, ვაწმუნებული ერეკლეს მიერ ამ სოფლების ერთი ნაწილის გამოგებად¹⁷.

სტუფანწმინდიდან 10 ვერსზე არის ერთი მშვენიერი ვაკე-ადგილი, რომელსაც ბეკასების ველი ანუ ქართულად ადოს მინდორი ეწოდება¹⁸. ჩვენ იქ 10 სექტემბერს მივალწვიეთ. ეს ვაკობი შეიძლება კავკასიონის შუაგულად მივიჩნიოთ. იგი მაღალი ჰეობითაა შემოჭარული. ისწორედ აქედან იღებს სათავეს ორი მდინარე: თერგი, რომელიც დაკლავნილია ოსეტინეებისა და ოსების ქვეყნების მთებში, თითქმის სწორხაზოვნად ვადაჰკვეთს მცირე ჩერქეზეთსა და მცირე ყაბარდოს, ჩაუვლის მოზდოკს, ყიზლარს და მიედინება, რომ შეუერთდეს კასპის ზღვას. მეორე მდინარეა არაგვი, რომელიც მთიულებით დასახლებულ კავკასიის ჩორე ნაწილს რწყავს, ვადაჰკვეთს, საქართველოს და ასევე კასპის ზღვას ერთვის ვილანის მახლობლად¹⁹.

კავკასიის მთებში მოსახლე ხალხები ასევე ძარცვა-რბევით, ცხოვრობენ. ისინი იკრიბებიან ოცი-ოცდაათი კაცის რაოდენობით და მიდიან სათარეშოდ, რამდენადაც შესაძლებელია, შორს მათი სამოსახლოებიდან. ისინი ტყვეებს იჭერენ და შემდეგ ჰყიდიან, ან უკეთ რომ ვთქვათ, ცვლიან მათ. ერთი უბრალო ადამიანის ფასად დაწესებულია 40 ხარი. ერთი ხარი ოცდაათიდან ას ცხვრამდე ღირს. ცხენი ადამიანზე ძვირად ფასობს. თავისი სოფლების შემოგარენში მათ აქვთ დასამუშაველად ვარგისი, საკმაოდ მოვაკებული ადგილები. აქ ისინი თესენ ქერსა და ღომს. ქერს იყენებენ ცხენებისათვის, ღომს ხმარობენ ადამიანების საკვებად. ისინი აკეთებენ რაღაც რძის ფაფის მავვარს, მაგრამ მათი ჩვეულებრივი საკვები არის ცხვრის ხორცი.

მაიორი რემენიკოვი რამდენიმე დღის შემდეგ მოვიდა. მის რაზმებს მისცეს დრო დასასვენებლად. ბოლოს დაბრუნდა რატიევი და გვაცნობა, რომ მეფე ერეკლე თვით მოემართებოდა გრაფ ტოტლებენთან შესახვედრად. მას პირადად სურდა გულდაჭერებით გარკვეულიყო, ხომ არ ქმნიდა რაიმე საფრთხეს უცხოელთა ლაშქრის ყოფნა მის ქვეყანაში. მაგრამ იგი დამშვიდდა, როდესაც იხილა ერთი მუჰა ჯარისკაცებისა, რომელთა რაოდენობა ხუთასს არ აღემატებოდა, მაშინ, როდესაც არწმუნებდნენ, რომ იქ 2000 ჯარისკაცი იყო.

მათი შეხვედრა მეტად თავისებური იყო და ღირს ამ ამბის მოთხრობა. როდესაც გრაფმა შეიტყო, რომ ერეკლე მოუახლოვდა, იგი მაშინვე გაემართა მის შესახვედრად სამი თუ ოთხი ოფიცრის თანხლებით, რომელთა შორის იყო რატიევი. მას ეგონა, რომ მაშინვე შევიდოდა მეფის ჩარდაში, მაგრამ მეტად განცვიფრებული დარჩა, როდესაც მას გამოეგება თორმეტამდე ქართველი დიდებული ხელში დიდი თეთრი კვერთხებით. მდებალი სალამი მისცეს და მისთვის გამზადებულ კარავში შეიპატიჟეს. გრაფმა უპასუხა, რომ სუფთა ჰაერზე ყოფნას არის დაჩვეული. წავიდა და მთის ძირში დაჯდა. მიუტა

ნეს ღვინო, ხილი და სხვა პირის გასასვლელბელი საჭმელი, რაც მან მიიღო და მისცა 10 მანეთი, ვინც ყველაფერი ეს მოიტანა. შემდეგ ყველაფერი ეს დაანაწილებინა თავისი თანმხლები ოფიცრებისა და ჰუსარებისათვის. ნახევარი საათის შემდეგ მოვიდა ოთხი ქართველი დიდებული, რათა მისალმებოდნენ მას ერეკლეს სახელით, მის მოსვლასთან დაკავშირებით. გრაფი განცვიფრებული იყო. მას წარმოადგენა არ ჰქონდა, რომ პატარა აზიელი ხელმწიფე ესოდენ ძნელი სანახავი იყო²⁰. საათზე მეტი იცადა და უყვან გაბრუნდებოდა, თავად რატიევს რომ არ შეეკავებინა. ბოლოს მას განუცხადეს, რომ შეეძლო წარსდგომოდა მეფეს. თორმეტი ქართველი თეთრი კვერთხებით ხელში წინ უძღვოდა მას.

ერეკლე სპარსული სახის ლამაზ ჩარდახში იყო. ჩარდახს ბევრი ხალხი ეხვია, მაგრამ ახლოს არავინ მიდიოდა. ოცდაათ ნაბიჯზე თეთრ-ხელჯობანები თვალყურს ადევნებდნენ, რომ არავინ მოახლოვებულყო. გრაფი და მისი თანმხლები ოფიცრები შეუშვეს ამ რკალში, მაგრამ ჰუსარები და კაზაკები ერთ ჯგუფად შეაკავეს. როდესაც ტოტლებენმა ჩარდახის წინკარს მიადწია, მას წარუდგა ერეკლეს ვაჟი. ტოტლებენი გადაეხვია მას, რამაც განაცვიფრა ეს ყმაწვილი კაცი, ვინაიდან ჩვეულება იმისა, რომ მამაკაცები ერთმანეთს გადაეხვიონ. საქართველოში ჯერ მიღებული არ არის. შემდეგ კარებში მას დახვდა ერეკლეს ბიძა, საქართველოს პატრიარქი²¹. გრაფმა მოინდომა გადახვეოდა მას, მაგრამ პატრიარქმა უკან დაიხია, პირჯვარი გადასახა მას და პირველი შევიდა ჩარდახში. ტოტლებენი შეჰყვა მას. ერეკლე ნოხებზე იჯდა. იგი წამოდგა, როდესაც დაინახა, რომ გრაფი შემოდიოდა. გვერდით მოისვია. დასხდნენ პატრიარქი და ერეკლეს ვაჟიშვილიც. დასვეს თავადი რატიევიც, ხოლო ჩვენ გარეთ დავრჩით.

„ვფიქრობ, — უთხრა ერეკლემ ტოტლებენს, — რომ კავკასიონის გადმოსასვლელი საკმარად ძნელი გეჩვენათ (უნდა შევნიშნო, რომ თარჯიმნობდა თავადი რატიევი)“. „ბევრად უფრო ძნელი გადასასვლელები მიხილავს — უპასუხა ტოტლებენმა. სამხედრო სამსახურში ვარ ბავშვობიდან. მოვლილი მაქვს მთელი ევროპა და დაღლას სავსებით კარგად ვიტან.“ შემდეგ ყოველგვარი მოკითხვების გარეშე, მაშინვე საქმეზე გადავიდა. „მე მოვედი, დაუბრუნო მან, ჩემი ხელმწიფის, იმპერატორის სახელით, რათა გთხოვოთ თქვენ სამი რამ: პირველი თხოვნა მდგომარეობს იმაში, რომ გავგატაროთ თქვენს სამფლობელოზე იმერეთში წასასვლელად, რათა შეგუერთდეთ მეფე სოლომონს, რომელიც გველოდება და რომელთანაც ერთად თურქებს უნდა შევებრძოლოთ. მეორე თხოვნაა აგრეთვე, რომ თქვენ ქვეყანაში ხელმისაწვდომ ფასებში ნება დავგვერთოს შევიძინოთ პური,

ხორცი, თივა და, ერთი სიტყვით, ყველაფერი ის, რაც საჭიროა ჩვენი რაზმების შესანახად. დაბოლოს მესამე — დავალებული მაქვს შეგეკითხოთ, ხომ არ ისურვებდით შეუკავშირდეთ რუსეთის იმპერატორს და მასთან ერთობლივად შეუტით თქვენს მეზობლად მყოფ თურქებს. ვამედოვნებ, რომ ჩვენ მათ იოლად გავლენით ამ ქვეყნიდან და ყველა გამარჯვება, რომელსაც მოვიხვევთ, თქვენ მოგეკუთვნება.“²²

ერეკლეს პასუხი მეტად ჭკვიანური იყო. „ბატონი ბრძანდებით, — უპასუხა მან, გაიარეთ ჩემს სამფლობელოზე. იგი იმპერატორის მფარველობის ქვეშაა და არაფერი უფლება მაქვს წინ აღვიდგეთ, მაგრამ ვშიშობ, თქვენს ვარაუდში არ მოჭყუვდეთ. იმ ხეტში თქვენ ვერ ნახავთ რაიმე მნიშვნელოვან რესურსებს თქვენი აზმების გამოსაყვებად და ასევე თქვენი გეგმების შესრულების შემწეობისათვის. მაშინ შეგიძლიათ დაბრუნდეთ ჩემთან, როდესაც მოგესურვებათ. მიგიღებთ სიამოვნებით, როგორც მოკავშირეს, რომელსაც პატივს ვცემ უსახლგროდ. რაც შეეხება საკვებს, რომელიც თქვენ გეჭირვებათ იქ ყოფნის განმავლობაში, მე მას უფასოდ მოგაწვდით. მე არ დავუშვებ, რომ თქვენ რაიმე მოგყიდონ. თქვენ მხოლოდ ითხოვეთ და მე მოგართმევთ ყველაფერს, რასაც მოისურვებთ. თუ თქვენ, ჩემი წინასწარმეტყველებისამებრ, იძულებული გახდებით დაბრუნდეთ, მაშინ მე გავცემ განკარგულებას, რომ ყველაფერი მოგყიდონ ზომიერ ფასებში და დავაწესებ ფასს; რომელსაც თქვენ თვითონ მიკარნახებთ.“

რაც შეეხება თქვენს მესამე წინადადებას, იგი მეტად ფაქიზად მოსაპყრობ საქმეს ეხება. ეკვი არ მეპაარება, რომ თქვენ იმპერატორის მიერ ხართ უფლებამოსილი, რომ წამომიყენოთ წინადადება, რომელიც ჩემთვის მხოლოდ სელსაყრელი შეიძლება იყოს, მაგრამ ჩვენ ამას შესახებ გარკვეული დროის შემდეგ ვისაუბროთ ხანგრძლივად. მე თვითონ მიგიძღვებით ჩემს ქვეყანაში და თქვენს დაქანცულ რაზმებს შეეძლებათ აქ დასვენება“.

ტოტლებენმა უპასუხა, რომ უაღრესად ისწრაფვის იმერეთს გამგზავრებას; რომ აღჭურვილია იმპერატორის ფიცხელი განკარგულებით, არაფერი მიიღოს ფულის გარეშე; რომ სთხოვდა მის უდიდებულესობას, რაც შეიძლება სწრაფად მიიღოს გადაწყვეტილება, ვინაიდან მას სრულებით არ სურს დაჰკარგოს დრო, რომ იგი იმედოვნებს ლაშქრობის დასასრულამდე წარსტაცოს თურქებს რამდენიმე ქალაქი. „უკვე კარგი დროა გასული, უპასუხა ერეკლემ (მართლაც, უკვე 15 სექტემბერი იყო), ხოლო აზიური წესით სტუმრები ისე უნდა იქნენ მიღებული, რომ მათ ყველაფერი უსასყიდლოდ მიეცეთ. ყოველ შემთხვევაში, იმერთამდე მე ვალდებული ვარ უზრუნველყოთ ყოველ-

გვარი ხარჯებისაგან“. ამ საუბრის დროს მოჰქონდათ ყავა, ჩაი და ლიქიორები. ბოლოს ტოტლებენი წამოდგა და ერეკლეს გამოეთხოვა. „სად მიხვალთ?—უთხრა ამ უკანასკნელმა, ერთად ვივანშმოთ და ხვალ დაბრუნდებით თქვენს ლაშქარში“. „ეს შეუძლებელია, — მოუჭრა გრაფმა, — გენერალმა მხოლოდ თავის ბანაკში უნდა დაიძინოს. ჩემი წასვლა აუცილებელია“. ერეკლემ აღარ დაიჟინა, ტოტლებენი წამოვიდა და ერთადერთი, ვინც იგი ჩარდახიდან გამოაცილა, იყო ერეკლეს უფროსი ვაჟი, ბატონიშვილი გიორგი²³.

გრაფი მეტად უკმაყოფილო დაბრუნდა. მას ეგონა, რომ საქმე ექნებოდა მასაგით აჩქარებულ კაცთან, რომელიც მიიღებდა მის წინადადებას და მის განხორციელებასაც უმაღლე შეუდგებოდა. ერეკლე კი ფიქრობდა და არ სურდა ეტვირთა რაიმე, ვიდრე პირადად არ ვიხილავდით, რომ სოლომონი დაიძრა თავისი ქვეყნიდან ჩვენს მხარეში ამოსადგომად.

მეორე დღეს მიღებულ იქნა ახალი ცნობები სოლომონის შესახებ. იგი გვაცნობებდა, რომ ბედი ეწია და წარმატებით დაასრულა ბრძოლა, რომელსაც აწარმოებდა მისი ქვეყნის თავადთან, ერისთავთან. მან იგი შეიპყრო, თვალები დასთხარა, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ მოაკვლევინა.

გრაფმა გააგზავნა პატრიარქი და თავადი მოურავოვი. ამ უკანასკნელს დაევალა, აუცილებლად ეთქვა სოლომონისათვის, რომ ჩვენ მოგმართებით ორი ათასი კაცი რაოდენობით.

ერეკლე ჩვენს სანახავად შესამე დღეს მოვიდა, მთელი თავისი ამალით იგი ჩვენგან ნახევარი მილის მანძილზე დაბანაკდა. ბრწყინვალე შეხვედრა მოუწყეს. გაუმართეს სადილი. ჩატარდა რამდენიმე თათბირი, სადაც ვაირკვა, რომ ერეკლე სიამოვნებით თანხმდებოდა, გამოეცხადებინა თურქებისათვის ომი, მაგრამ სურდა, რომ ამ საქმის თაობაზე იმპერატორს მისთვის პირადად მოეწერა. იგი მოითხოვდა, რომ დედოფალს გამოეგზავნა 8 ათასი კაცი კარგად აღჭურვილი არტილერიით და რომ ყველა გამარჯვება, რომელსაც მიაღწევდნენ, მხოლოდ მას მიკუთვნებოდა²⁴. ბოლოს თავადი რატიევი პეტერბურგში გააგზავნეს. ერეკლე დაბრუნდა თბილისში, ხოლო ჩვენ განვაგრძეთ გზა იმდენად სწრაფად, რამდენადაც შეგვიძლო.

ტოტლებენი ხელაღდა, რომ იმ მცირე ოდენობის ხალხით, რომელიც მას ჰყავდა, შეუძლებელი იყო რაიმეს წამოწყება. მან მისწერა ასტრახანის გუბერნატორს, რამდენადაც შესაძლებელი იყო, მალე გამოეგზავნა მისთვის მაშველი ჯარი.

ბოლოს ანანურს მივალწიეთ. ეს პირველი ქალაქია საქართველოსი, რომელიც მღებარეობს კავკასიონის გადაღმა. ზარბაზნები კვლავ ლაფტებზე დავაყენეთ და გავემართეთ მეორე ქალაქ ღუშეთისაკენ,

რომელიც მხოლოდ 50 ვერსითაა დაშორებული ანანურიდან. ეს ორი ქალაქი, მეტად პატარა. მათი შემოგარენი ნანგრევებს წარმოადგენს. თათარი ლეკები ხშირად გამოდიან თავისი მთებიდან, ატყვევებენ მცხოვრებლებს, რომლებიც ოდნავ დაშორდებიან თავის ქალაქს, და თურქებზე ჰყიდიან მათ.

დღეშეთიდან მუხრანამდე დაახლოებით 80 ვერსია. მიუხედავად იმისა, რომ თათრები ხშირად დათარეშობენ ქალაქის გარშემო, ქალაქის შემოგარენი მანკე უკეთაა და მუშავებული, ვინაიდან აქ უფრო მეტი მცხოვრებია, რომელთაც თათართა თავდასხმის შემატყობინებელი განგაშის პირველსავე ხმაზე შეუძლიათ ამხედრდნენ ცხენებზე და დაედევნონ მათ.

მუხრანიდან ლამისყანამდე 120 ვერსია. ეს პატარა ქალაქი მთის ძირში მდებარეობს და ისევე გაძარცულ-ვაუჟაცრიელებულია, როგორც დუშეთი. აქედან მივდივით მეჯვრისხევის²⁵, რომელიც ლამისყანიდან 30 ვერსითაა დაშორებული და სადაც ასევე ცუდი მდგომარეობაა. ბოლოს, აქედან 40 ვერსის მანძილზე ვიხილეთ ქალაქი ცხინვალი, ყველაზე დიდი ქალაქი, რომელიც ჩვენ შემოგვხვდა. შემდგომში შესაძლებლობა მექნება მოგითხროთ მის შესახებ, ვინაიდან ჩვენ იქ გამოვიზამთრეთ. ამჯერად ჩვენ იქ სრულებით არ შევჩერებულვართ და განვვარდეთ გზა აბისისაკენ, რომელიც აქედან 30 ვერსითაა დაშორებული და უკანასკნელი ქალაქია, რომელიც ეკუთვნის ერეკლეს²⁶.

ბოლოს ჩვენ დაეტოვეთ ქართლი და შევედით იმერეთში. 60 ვერსი განვვლეთ ისე, რომ კაცი არ შეგვხვდებოდა. რამდენიმე ნასოფლარი ადასტურებდა მხოლოდ, რომ ეს ქვეყანა დასახლებული ყოფილა.

თავადი მოურავოვი წინ მიგვიძღვოდა. ისე გადავიარეთ ტყით შემოსილი მთები, რომ არც ერთი ვაკე ადგილი არ გვინახავს. ბოლოს, მას შემდეგ, რაც მეტად ვიწრო გზებით გავიარეთ 200 ვერსამდე, სადაც ჩვენი არტილერია, მიუხედავად მისი სიმცირისა, გაჭირვებით გადიოდა, შემოგვხვდა მეფე სოლომონი, რომელიც ჩვენს შემოსაგებებლად მოდიოდა. ამ მეფის დატაკურმა იერმა, მისმა სამოსმა, თანმხლებმა ამაღამ მის შესახებ შეგვიქმნა იმის შესაბამისი შეხედულება, რაც ერეკლემ უკვე წარმოგვისახა.

სოლომონს არც ერთი ქალაქი არ გააჩნდა. დაახლოებით 1500 კაცით ტყეში ლტოლვილი იგი 15 დღეზე ხანგრძლივად ერთი და იგივე ადგილას არ ბანაკდება იმის შიშით, რომ თურქებმა არ მოახელონ. თვით თავის ქვეშევრდომებში დაეჭვებული, იგი ყაჩაღების წინამძღოლს უფრო ჰგავდა, ვიდრე ხელმწიფეს²⁷. დაახლოებით 40 წლისა იყო. მისი ხასიათი საკმაოდ ემსგავსებოდა გრაფ ტოტლუბენი-

სას. თავდაპირველად ყოველწლიურად დაუწყეს ერთურთს მეგობრობის დამტკიცება და ამავე დროს ერთმანეთს არ ენდობოდნენ. გრაფი ამბობდა, „როგორც ვხედავ, ამ ქვეყანაში მე არაფერი მესაქმება, ვინაიდან სოლომონს არ ძალუძს მხარი ამიბასო“. სოლომონიც იგივეს ამბობდა — „ეს კაცი ჩემს დასახმარებლადაა მოსული, მაგრამ ამ პატარა ზარბაზნებით და 500 კაციით რას უნდა გახდესო?“ ამავე დროს მათ ერთად დიდად მომხიბლავი გეგმები დასახეს. სოლომონს სურდა დაძრულიყო ქუთაისისაკენ, რომელიც იმერეთის დედაქალაქი იყო, მაგრამ ტოტლებენმა რადგან შეიტყო, რომ იქიდან საკმაოდ ახლოს მდებარეობდა პატარა ციხე-სიმაგრე, სახელად შორაპანი²⁸, გადაწყვიტა მასზე მიეტანა იერიში. დაიძრნენ და სამი თუ ოთხი დღის შემდეგ მიაღწენ ჩიმაგრის ძირს. თურქებმა არ დააყოვნეს, რამდენჯერმე გვესროლეს ზარბაზანი მას შემდეგ, რაც შეგვამჩნიეს. ეს სრულიად ბუნებრივი იყო, მაგრამ გრაფმა აქედან დასკვნა, რომ ჩვენი მოსვლა თურქებს სოლომონმა წინასწარ აცნობა.

განლაგდნენ შორაპნისათვის ალყის შემოსარტყმელად. ეს სიმაგრე, უბრალოდ რომ ვთქვათ, არის მხოლოდ კლდეზე ნაგები ერთი დიდი ოთხკუთხა კოშკი. იგი გარშემორტყმულია ოცამდე სახლით, რომლებიც თურქებმა მიატოვეს. კლდის ძირას პატარა მდინარე მიედინება. დაბლობი, რომელზედაც შორაპანი მდებარეობს, მეტად პატარაა და შესაბამისად შემოფარგლულია მთებით, რომელთაც გაბატონებული მდგომარეობა უკავიათ მის მიმართ. მიუხედავად ამისა, სიმაგრის აღება ჩვენთვის შეუძლებელი იყო. ჩვენი ყველაზე დიდი ზარბაზნის კურვი ექვსგირვანქიანი იყო, ხოლო კოშკის ოთხი ნაბიჯის სისქის კედლები ნაგები იყო მაგარი ქვებისაგან. სოლომონის აზრით, უნდა შემოგწყობოდით ციხეს და იქვე ქოხებში გაგვეტარებინა ზამთარი. მაგრამ ტოტლებენმა უახლოეს მთაზე დაადგმევინა ბატარეა და უსარგებლოდ ისროდა რა სიმაგრეს ოთხი დღის განმავლობაში ზედიზედ, გააჩანაგა ჩვენ მიერ მოზიდული მთელი თოფისწამალი. მაშინ გადაწყვიტა ეცადა ციხის იერიშით აღება. გააკეთებინა ოცსაფეხურიანი კაბეები, იმ დროს როდესაც ისინი სამოცსაფეხურიანებიც რომ ყოფილიყვნენ, მაშინაც ძალიან მოკლენი იქნებოდნენ.

ამასთანავე პური შემოგვაკლდა. სოლომონს არ ძალუძდა გამოეკვება ხუთასი კაცი. იმერლები მხოლოდ წაბლითა და გოგრით ეკვებებინა, იშვიათია, როდესაც ისინი პურს ჭამენ. მათ მიერ მოყვანილ ქერს იყენებენ ცხენების საკვებად²⁹. მალე ჩვენ მთელი სურსათ-საინოვავე გავაჩანაგეთ. სოლომონმა ყველგან დაგზავნა ხალხი. იგი თვითონ წავიდა იმ სურვილით, რომ დაერბია ერთი პატარა მხარე, რომელიც დაღიანს ეკუთვნოდა³⁰. იმედოვნებდა, რომ იქ იშოვიდა ქერს

და ერთხანს გამოგვეცემა ვინაიდან ირწმუნებოდნენ, რომ თურქები მოულოდნელობისაგან მოუმზადებულნი დაგვეხდნენ და თუ ალყას 15 დღე განვაგრძობთ, სიმაგრე დაგვინებდებო. მაგრამ ტოტლებენს ცდის თავი არ ჰქონდა. მან აპყარა თავისი ბანაკი და უკანე თავის ნაკვალევს დაადგა. მას ეშინოდა, რომ სოლომონი არ დადევნებოდა. ამიტომ იგი დაიძრა ჰუსარათა სათაგეში და ორ დღეში მივიდა აბისში. არტილერიის, ქვეითებისა და დრაგუნების მოყვანის საქმე ტოტლებენმა მაიორ რემენნიკოვს მიუტოვა. გზაში ორმოცდაათამდე თათარი ლეკი დაგვეხსა და 12 კაცი მოგვიკლუს, აღჭურვილობის ნაწილი წაგვართვის. მე უბედურება მეწია. დაგვარგე 4 ცხენი, ორი მსახური და ყველაფერი, რაც ჰქვიადა. არაფერი შემრჩა, გარდა იმისა, რაც მემოსა და ცხენისა, რომელზედაც ვიჯექი. ამ თათრებმა უკან დახვეის დროს მეტად შეაწუხეს მაიორი რემენნიკოვი. მხოლოდ თხუთმეტი დღის მეტად მძიმე და დამღლევი გზის გავლის შემდეგ შემოვივიერთდა იგი აბისში.

ნოემბრის დასაწყისი იდგა. წვიმა მეტად გვაწუხებდა. საკვების ნაკლებობის გამო თითქმის ყველა ცხენი დაგვეხოცა, ამ დროს გრაფი დაიძრა ცხინვალისაკენ იმ გადაწყვეტილებით, რომ იქ გამოეზამთრებინა. მან გამგზავნა მეფე ერეკლესთან, რათა მეცნობებინა მისთვის, რომ დავბრუნდით მის ქვეყანაში; რომ რამდენადაც სოლომონს არ ძალუძდა, მოეცა ჩვენთვის აუცილებელი საკვები, ჩვენ იგი მივატოვეთ და მოვემართებით, რათა შევეუერთდეთ მას თურქებთან საბრძოლველად.

აბისიდან 10 ნოემბერს დავიძარი. გავიარე გორი, საკმაოდ დიდი ქალაქი, რომელსაც ძალიან ხელსაყრელი მდებარეობა აქვს. კვლავ ჩავუთარე მუხრანს და ექვსი დღის შემდეგ თბილისში ჩავედი. ეს ქალაქი დგას მდინარე მტკვარზე. იგი გარშემორტყმულია კარგი კედლებით. ქალაქში არის მთა, რომელზედაც კარგი სიმაგრეა აგებული. სიგრძეში ეს ქალაქი ნახევარ მილს უნდა აღწევდეს, სიგანეში მეოთხედს. იგი დასახლებულია ქართველებით, თათრებით, სომხებით, რომელთაგან ნაწილი დიოსკოარეს მწვალებლობის მიმდევარია, ხოლო სხვანი რომაულ კათოლიკურ რელიგიას აღიარებენ³¹. ამ ქალაქის ბაზარი საკმაოდ დიდია; აქ ხშირად ნოღაან ქარავენები სპარსეთიდან და ეს არის თითქმის მთელი ალებ-მიცემობა, რომელიც აქ ხორციელდება.

ჩამოსვლისთანავე პოლიციის უფროსთან დამიბარეს. მიუხედავად იმისა, რომ დღის 4 საათზე ჩავედი, ერეკლემ მხოლოდ საღამოს 11 საათზე მიმიღო. გათლილი ქვებისაგან ნაგებ მის სასახლეს აქვს რაღაც დიდებულება და ამასთანავე იგი ფართგაროვანი არ არის. გასავლელია ორი ეზო. შემდეგ არის ერთი დიდი თალი, საიდანაც არის

გასასვლელი საიდუმლო შენობაში, სადაც ამ მეფის მეუღლე და ქალიშვილები ცხოვრობენ. ხელმძღვანელები არის დიდი ქვის უძოჯირო კიბე, რომელიც სრულიად გადაუხურავია. ამ კიბეზე ასვლის შემდეგ აღმოჩნდა ფართო აივანზე, რომელიც მდინარეს გადაჰყურებს. ოთახებში შედიან ხელმძღვანელები მდებარე პატარა კართით. პირველი ოთახი მეტად პატარაა. სწორედ აქ იხდებიან ქართველები თავის ფეხსაცმელს, რომელიც საშინაო ქაშების მსგავსია, მაგრამ მეტად მაღალი ქუსლი აქვს. ისინი იხდიან ფეხსაცმელს, რათა არ დასვარონ თურქული ხალიჩებით მოფარადგებული ბინა. იძულებული გახდნენ გამეწმენდინებინა ჩემი ჩექმები. შედეგი დიდ დარბაზში, სადაც არავითარი ავეჯი არ იყო. კიდევ თხუთმეტი წუთი ვიცადე. ბოლოს გააღეს დიდი, ორალათიანი კარი და მიმიწვიეს შესასვლელად. მეფე ერეკლე იჯდა თავის ბიჭთან პატრიარქთან, თავის ვაჟებთან და სიძესთან, თავად ციციანოვთან ერთად³². ყველანი ფეხზე წამოდგნენ. პატრიარქი დაწინაურდა, პირველი გამოსახა. მე მას ხელზე ვემთხვევითანაზმად ჩეულებსა, რომელშიც გათვითცნობიერებული ვიყავი. ისინი დასხდნენ. ერეკლემ მეც შემომთავაზა დაჯდომა, მაგრამ რადგანაც ყველანი ფეხმორთხებული იხდნენ ხალიჩაზე და ჩემთვის კი ასე დაჯდომა შეუძლებელი იყო, ვუბასუხე, რომ იმ თაყვანისცემის გამო, რომელსაც განვიცდი მისი უდიდებულესობის მიმართ, არ ძალმიძს დაეჯდეს მის წინაშე. მან კვლავ შემომთავაზა და განმიცხადა, რომ არ მომისმენს, ვიდრე არ დაეჯდები. იძულებული გახდნენ გამემხილა მისთვის ნამდვილი მიზეზი — ის, რომ ევროპული სამოსი მოუხერხებელი იყო ამგვარად დასაჯდომად. კაცი, რომელიც თარჯიმნობდა, მე ძალიან არ მომწონდა. ჩემს ნათქვამს იგი ჩემთვის სრულიად გაუგებარ ვრცელ განმარტებებს ურთავდა. რადგან სასახლეში არც ერთი სკამი არ იყო, მომიტანეს სკივრი, რომელზედაც იმგვარად ვიჯექი, რომ ყველა დანარჩენი ჩემზე დაბალი იყო.

ამ ხნის განმავლობაში ჩემს გვერდით კაპუცინი შევამჩნიე. ვიცოდი, რომ თბილისში იყო რამდენიმე მათგანი. ლათინურად შეუკითხე წმინდა ფრანცისკოს ორდენს ხომ არ ეკუთვნის-მეთქი. მან დადებითად მიპასუხა. კვლავ შეეგვიტხე, თუ რომელი ქვეყნიდან იყო. მან მიპასუხა, რომ ტრიესტიდან არის³³. მე მას ვთხოვე, რათა ეთარჯინა ჩემთვის იტალიურ ენაზე, ვინაიდან იტალიურ ენას უკეთ ვფლობდი, ვიდრე რუსულს. მან უთარჯიმნა ერეკლეს, რაც ის-ის იყო, ვუთხარი. მეფე განცვიფრდა. მკითხა, რომელი ქვეყნიდან ხარო? ვუთხარი, რომ ფრანგი ვარ, მაგრამ ვიმყოფები რუსეთის სამსახურში და გრაფის გენერალ ტოტლებენის აღიუტანტი ვარ. მან მითხრა, რომ შეილად მიმიჩნევს. ამან განმაცვიფრა, მაგრამ დომინიკანელმა ამიხსნა, რომ ასეთია აზიური წესი.

შევასრულე ჩემზე დაკისრებული მოვალეობა. ერეკლემ მითხრა, რომ ყველაფერი შესანიშნავად წინასწარ განჭვრიტა და რომ ძალიან სურდა ჩვენთვის აეცდინა მძიმე მოგზაურობა იმერეთში, მაგრამ ბრალი ჩვენი იყო. ვუპასუხე, რომ აუცილებელი იყო პირადად გვეხილა, თუ რა სამხედრო ძალა ჰქონდა სოლომონს, ვინაიდან ასეთი იყო იმპერატორის ბრძანება; რომ გრაფმა შიკრიკი მიაგვლინა პეტერბურგს, რათა ეცნობებინა მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობისათვის, რომ დაებრუნდით საქართველოში. „განკარგულებას გავცემ, — თქვა მან, — რომ ცხინვალში თქვენ არაფერი მოგაკლდეთ. მაგრამ ქალაქი მეტად პატარაა იმისათვის, რომ ყველა დაგიტიოთ. თქვენი ხალხის ნაწილი გორში დააბინავეთ და გრაფს კი ვთხოვდი, რომ ზამთრის ნაწილი თბილისში გაატაროს. რაც შემეხება მე, ვერავითარ გადაწყვეტილებას ვერ გამცნობთ რატიევის დაბრუნებამდე“.

შინ დაებრუნდი. ის-ის იყო, სახლში მივღედი, რომ დიდი ვახშამი მომიტანეს. სხვა საქმელებთან ერთად მოიტანეს ერთი კერძი ფლავი, რომელიც 20 კაცს დაანაყრებდა. მერე ბანაკში დაებრუნდი. გრაფი დრაგუნებიტა და ჰუსარებით ცხინვალში იყო დაბანაკებული. მაიორი რემენიკოვი არტილერიითა და ქვეითი ჯარით გორში იყო.

რამდენიმე დღის შემდეგ ასტრახანის გუბერნატორმა გენერალმა ბეკეტოვმა გამოგვიგზავნა ერთი ასეული ქალაქის გარნიზონიდან და ორი ასეული უფის პოლკიდან³⁴, რაც ორასორმოცდაათ კაცს აღწევდა. გრაფმა მისწერა ერეკლეს, რომ მოგვივიდა მაშეელი ძალა ათასი კაცის რაოდენობითა.

ამ დროის განმავლობაში ჩვენი კაზაკები, მათი ჩვეულებისამებრ, სადაც შეეძლოთ, ყველგან ძარცვას მისდევდნენ. განსაკუთრებით იტაცებდნენ საქონელსა და ცხენებს. ბევრი საჩივარი შემოდიოდა გრაფთან, მაგრამ მან სამართალი არ გააჩინა. კაზაკები უფრო გათავხედდნენ. სხვა ჯარისკაცებიც თითქმის იგივეს სჩადიოდნენ. ისე ცეცხვრობდით საქართველოში, როგორც დაპყრობილ ქვეყანაში³⁵.

გრაფმა გადაწყვიტა ხელთ ეგდო ქალაქი ახალქალაქი³⁶, რომელიც თურქებს ეკუთვნოდა, რადგანაც ერეკლეს არ ჰქონდა გადაწყვეტილი მხარში ამოგვდგომოდა და სულ თავადი რატიევის დაბრუნებას ელოდა, რამდენადაც ჩვენ ძალიან ცოტა ხალხი გვყავდა, ამდენად ეს შეუძლებელი იყო. გრაფმა მოინდომა, დაეყოლიებინა თავადი დავით ერისთავი, რომ შემოგვეერთებოდა ორი ათასი გლეხით. მან აღუთქვა ერისთავს ამ ქალაქის მისთვის გადაცემა, მას შემდეგ, როცა იგი აღებულ იქნებოდა.

ეს თავადი ერისთავი საქართველოს უმდიდრესი მებატონეა. თითოეულ პროვინციას ჰყავს ერისთავი, რაც ხალხის ბელადს ნიშნავს. „ერის“ ნიშნავს ხალხს, „თავ“ — ნიშნავს თავს. ერეკლემ გაანადგუ-

რა კახეთის ერისთავი, მაგრამ ჭერჭერობით ქართლის ერისთავის მოს-
პობა ვერ შეძლო. მან ეს განახორციელა დავით ერისთავის სიკვდი-
ლის შემდეგ.

დავით ერისთავმა უარყო ეს წინადადება და არ დააყოვნა ეც-
ნობებინა ერეკლესათვის გრაფის ჩანაფიქრი³⁷. დეკემბრის ბოლოსათ-
ვის შევიტყვეთ, რომ ორენბურგის პოლიციდან გასაძლიერებლად მოე-
შურებოდა კიდევ ოთხი ასეული და რომ მოზდოკში არის საქართვე-
ლოსათვის განკუთვნილი 4 ზარბაზანი 12-გირვანქიანი ქურვებით.
გრაფმა გადაწყვიტა, თვითონ წასულიყო თბილისს ამ ცნობის ჩამოსა-
ტანად. ჩვენ იქ 20 დეკემბერს ჩავიდით. ერეკლე ტოტლებენს მეტად
მეგობრულად შეხვდა. გადაეხვია მას და დომინიკანელ ბერს, რომე-
ლიც თარჯიმნობდა. ბევრი იხუმრეს სოლომონის მდგომარეობის გამო
და ამქვეყნად საუკეთესო გეგმები დასახეს ერთობლივად.

ტოტლებენი პოლიციის უფროსთან იყო დაბინავებული³⁸. მეფე
ერეკლე ესტუმრა მას და ისაძილა მასთან ერთად. ეს სადილი განმარ-
ტებას მოითხოვს. თბილისში მოსვლის შემდეგ გრაფმა გამაგზავნა
ერეკლესთან, რათა მეცნობებინა მისი ჩამოსვლა. როდესაც კვლავ
ჩაეუარე ბაზარს, ორი თურქი შემომხვდა. მათმა დანახვამ მეტად გა-
მაკვირვა. ისინიც ჩემი ხილვით არანაკლებ იყვნენ განცვიფრებული.
მოგედი გრაფთან და მოფუყევი მას, რაც ვნახე. დამაჯალა შემეტყო,
თუ რას აკეთებდნენ ეს თურქები თბილისში. ერთი სომეხი აღმოვა-
ჩინე, რომელმაც ცოტა რუსული ლაპარაკი იცოდა და მან ჯაშუშობა
გამიწია. მან გაარკვია, რომ სამი დღეა, რაც ჩამოსულია თურქი დეს-
პანი. იგი ერეკლემ უკვე ორჯერ მიიღო, რომ ხვალ იგი მიემგზავრება
და რომ მე სწორედ მისი ამალის კაცები შემხვდნენ.

გრაფმა დაისახა გეგმა, შეეპყრო ეს თურქები თბილისიდან სავი-
ან ოთხი კილომეტრის დაშორებით. ამ საქმის შესასრულებლად 30
კაზაკს დაევალა ჩასაფრება გზაზე. მაგრამ ჩვენი კაზაკების მეთაურმა
ეს ამბავი იცოდაც აცნობა და თურქთა ულჩი გააფრთხილეს. შევიტყ-
ვე, რომ მისი გამგზავრება ზეგისათვის გადაედოთ. იმავე დღეს, ერეკ-
ლესთან სადილის შემდეგ, გრაფის დავალებით რაღაც საქმეზე მიე-
დიოდით. შემომხვდა თურქების ელჩი, რომელიც სახლიდან გამოდიო-
და და რომელმაც ჩემს დანახვაზე დიდი სიცილი აიტება. სწორედ მე-
ორე დღეს მოვიდა ერეკლე საპასუხო ვიზიტით გრაფთან. მთელი
დილის განმავლობაში ვერ მოვახერხე ჩემი სომეხის ნახვა. ჩვენს კა-
ზაკებს ბევრი ღვინო ასვეს და დაათვრეს. დაახლოებით თერთმეტ
საათზე მოვიდა ერეკლე მრავალრიცხოვანი ამალით. გრაფმა ისინი
მიიღო დიდ დარბაზში, სადაც თორმეტიოდე ხის სკამი იყო. თუმცა
ეს იშვიათი რამ არის თბილისში, სკამები მაინც ეშოვათ. შუადღეზე
ერეკლემ თქვა, რომ სადილად შინ დაბრუნება ნაგვიანებია. მან ჰკით-

ხა პოლიტიკის უფროსს, ხომ არ გვასადილებო. თვალის დახამხამებაში ევროპული წესის მიხედვით ვააწყვეს მაგიდა — გადასაფარებლითა და ვერცხლის დანა-ჩანგლით, რასაც ქართველები არ ხმარობენ, ვინაიდან ყველა ხელით ჭამს. მოიტანეს სადილი. ურეკლე დაჭდა და გრაფი, ისევე როგორც მისი ოფიცერები, დასასხდომად შეიპატოჟა, ტოტლებენს არ უნდოდა, რომ ჩვენ დავმსხდარიყავით, მაგრამ ერეკლემ დაიჟინა. მან სთქვა, რომ ჩვენთან სადილობს როგორც მეგობრებთან და რომ იგი მოითხოვს, რომ ჩვენც მაგიდას ვუსხდეთ. დავსხდით. ვიყავით თორმეტი: ურეკლე, მისი ორი ვაჟი, მისი სიძე, მისი ბიძა, პატრი დომინიკი და ოთხი ოფიცერი, რომელთა შორის იყო ერთი არტილერიის ოფიცერი, რომელსაც ცოტათი ესმოდა ქართული ენა, რაც ერეკლემ არ იცოდა. დალიეს იმპერატორის სადღეგრძელო და ციხესიმაგრის ზარბაზანი გავარდა. ერეკლემ უთხრა პატრიარქს — „ვფიქრომ, რომ გაიგონა ზარბაზნის ხმა“. „აჰ! არა, უპასუხა მან. მგონია რომ ამისათვის იგი აქედან მეტად შორსაა“. არტილერიის ოფიცერმა ეს მითარგმნა. მივხვდი, რას შეეხებოდა საუბარი და სადილის შემდეგ ვუთხარი გრაფს. ჩემი სომეხი კი დაკარგულიყო და მხოლოდ საღამოს დამლევს გამოჩნდა. მან მითხრა, რომ დილაზე დაათერეს და რომ თურქი ფლჩი თერთმეტი საათის შემდეგ გაემგზავრა. გრაფი გაცოფებული იყო იმის გამო, რომ ხელი მოეცარა.

მეორე დილას ერეკლესთან გამგზავნა რაღაც საქმეზე. ერეკლე ნახტვარი საათის განმავლობაში დიდი კეთილგანწყობით მესაუბრა. იგი მეზობელ ოთახში შევიდა და მანიშნა შევეყოლოდი. ტურინელი მამა გიორგი შემოგვეყვა³⁹. მას შემდეგ, რაც კარები ჩაეკეტა, ერეკლემ სამჯერ თუ ოთხჯერ გაიარ-გამოიარა ოთახში და გამძვინვარებული ხანით მომიხლოვდა. შემეკითხა: „ვინ ხართ თქვენ და რას აკეთებთ ჩემს ქვეყანაში?“. რამდენადაც შემეძლო, მშვიდი იერი მივიღე და როგორც საქმეში გაუთვითცნობიერებელმა დოკლაბიამ, ვთხოვე მას, აეხსნა ჩემთვის, ასე რამ ვააშვა. „თქვენ ყველაფერი კარგად იცით, მითხრა მან. ეს სწორედ თქვენა ხართ, ვინც ყველაფერი მოიმოქმედა იმისათვის, რათა მოგეტაცებინათ დესპანი, რომელიც ახალციხის ფაშამ გამომიგზავნა — აეხსნით, რა საკითხის გამო. ოტომანის პორტას იცნობენ თქვენი მოსვლა ჩემს სამფლობელოში და ის წინადადებანი, რომელნიც წამომიყენეთ. თურქები მთხოვენ, რომ არ დავარღვიო ის კეთილგანწყობა, რაც ჩვენს შორის სუფევს. თურქები მთავაზობენ დიდ ფულსა და დიდ მიწა-წყალს, თუ თქვენ თქვენს მტერს შეგატოვებთ. მაგრამ კარგად ვიცი ადამიანის ღირსების ფასი და მსგავს წინადადებას არ მივიღებ. მე სრული უპართ გავისტუმრე თურქი დესპანი⁴⁰. თქვენ კი გინდოდათ ჩემს ქვეყანაში თქვენს ბატონკაცურ ნებაზე გარჯილიყავით. დესპანის ხელშეუხებელი პიროვნე-

ბა თქვენ პატივსაცემად არ მიგაჩხიათ და გსურდათ იგი გზაში მოგეტაცებინათ. და ამ დროს ვინ ხართ თქვენ? მე თქვენ შიგრილეთ ჩემს ქვეყანაში ისე, რომ არ მოგიციოთ ჩემთვის არავითარი წერილობითი მოწმობა მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობისა იმის შესახებ, რომ თქვენ მისი წარმოგზავნილები ხართ. ისე ცხოვრობთ ჩემს ქვეყანაში, თითქოს მტრის ქვეყანაში იყოთ. დაარბიეთ მთელი შემოგარენი, ცდილობდით აგემხედრებინათ ჩემი ქვეშევრდომები თურქთა წინააღმდეგ ჩემი დასტურის ფარგულში. მოთმინებით აღვიჭურვე იმის იმედით, რომ მალე რატივეი დაბრუნდებოდა, მაგრამ უცქვე სამი თვეა რაც იგი ვაგემგზავრა და ჩვენ მისგან არავითარი ცნობა არა გვაქვს. თავი მოაქინდრეთ მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობისაგან რატივეის მიერ მოწმობის მოტანის მოლოდინში, რომ მან გამოგზავნათ აქ. ურთხანს კიდევ შევიკავებ თავს, მაგრამ ვაფრთხილდით: ყოველივე ამას შეიძლება საზარელი შედეგი მოჰყვეს“.

„თქვენი ბრალდებანი და მუქარა ჩემი მისამართით არ არის წარმოთქმული, ვუპასუხე მე. ყოველივეს გადავეცემ ჩემს გენერალს და შეგატყობინებთ მის პასუხს“. მალე წამოვედი და გავიჩქარე, რათა გამებარებინა ანგარიში მომხდარის შესახებ ტოტლებენისათვის. მან მიბრძანა, შემეკახმა ცხენები და როდესაც ყველაფერი მზად იქნებოდა, უნდა გავმგზავრებულიყავით. ამ დროს ერეკლემ, რომელსაც არ სურდა ყველას შეეინიშნა უთანხმოება, რომელიც მათ შორის სუფევდა, შეიტყო რა, რომ ტოტლებენი ვასამგზავრებლად განემზადა, გაუგზავნა მას შესანიშნავი ცხენი და მშვენიერი კარავი. გრაფმა მეტად უხეზად უარყო ეს ძღვენი და წავიდა. იმავე დღეს მუხრანში გავაათინეთ. იქვე დღეს დუშეთში მივედი. გრაფს სურდა გავეცო: კიდევ შორს იყო, თუ არა ის მაშველი ჯარი, რომლის შესახებაც მას აცნობა ბეკეტოვმა, მაგრამ რაც უნაც არავითარი ცნობა არ იყო, ვადალახა კავკასიონი და 1770 წ. პირველ იანვარს მოხდოეს მივიდა. მაშველი ჯარი მზად იყო, მაგრამ ამ ჯარის სარდალმა ყელიაბოვმა. რომელიც დიდი სიამოვნებით მოიცილიდა იქ, წერილი გაგზავნა, რომ ზამთარში კავკასიონი გადაულახავია და აცნობა, რომ გაზაფხულამდე არ დაიძვრება. გრაფმა თავისი ჩამოსვლით პირადად დაამოწმა, რომ მთების გადალახვა შესაძლებელია. იგი მაშინვე გაბრუნდა საქართველოში. მაშველი ჯარით, რომელიც შედგებოდა: ორენბურგის დრაგუნთა პოლკის ოთხი ასეულისაგან, ოთხი ზარბაზნის, 70 არტილერიისტისა და 3 უსარათა ასეულისაგან, რაც მეტ-ნაკლებად 400 კაცს მოითვლიდა. მიუხედავად ამისა, ცხინვალში დაბრუნებისას მან მისწერა ერეკლეს, რომ მიიღო მაშველი ძალა ორი ათასი კაცის რაოდენობით, რომ მარტის თვეში დაიწყებს ლაშქრობას და დიდად მოუწოდებს მეფეს, მოიხმოს ლაშქარი, რადგან ისეთი არტილერია მიიღო, რომ მისი წინასწარი

განჭვრეტით, მას ვერაფერი გაუმკლავდებოდა. ბოლოს და ბოლოს, 15 თებერვალს პეტერბურგიდან შიკრიკი მოვიდა მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის წერილებით მიწვევით ერეკლესადმი. ყველაფერი ის, რაც აღთქმული იყო გრაფისა და თავად მოურავაგოვის მიერ, წერილებში დამოწმებული იყო. რამდენიმე დღის შემდეგ მოვიდა არტილერიის პოლპოლკოვნიკი, წარმოშობით ქართველი, სახელად თავადი ჩოლოყაყვი. იგი ხანშიშესული კაცი იყო, მაგრამ მეტად გამოცდილი. საქართველოში მოსვლისთანავე იგი თბილისს წავიდა და იქ დაიყოლია ერეკლე, I აპრილს ტოტლებენთან ერთად დაძრულიყო და ერთად შეეცაათ ქალაქ ახალციხისათვის. შემდეგ ის ცხინვალში დაბრუნდა, რომ ანგარიში ჩებარებინა გაწეული სამსახურის შესახებ, მაგრამ ამ დროისათვის გრაფმა შეხედულება შეიცვალა. მას მარტოს სურდა წასულიყო ამ ქალაქის საიერიშოდ. თავი საკმაოდ ძლიერად ჰქონდა წარმოდგენილი იმისათვის, რომ ქალაქი აეღო და აღარ სურდა, რომ ერეკლესაც წილი ჰვდომოდა ამ დიდებაში. ამ თვალსაზრისით მან აუგად ჩამოართვა ნამოქმედარი თავად ჩოლოყაყვის, შარი მოსდო მას თბილისში უნებართვოდ წასვლისათვის, დააპატიმრა იგი და რუსეთში გააგზავნა⁴¹.

რამდენიმე დღის შემდეგ მან შეიტყო, რომ რამდენიმე თათარმა ლეკმა ცხინვალს ჩაუარა და რომ ისინი მეზობელ სოფელში გაჩერდნენ. ჰუსართა ორი ასეულით იგი ველზე გავიდა ამ თათრების შესაპყრობად. ამ მხარის მებრძოლნი გამოგვეგება იმის განსამართავად, რომ ეს თათრები სულაც არ იყვნენ მტრები, რომ ისინი ერეკლეს სამსახურში იყვნენ ქირით. ტოტლებენმა სულ არ ათხოვა ყური ამ განმარტებას. იგი თავს დააცხრა ლეკებს და გაუღიბა. ისინი ოცდამეცხრე კაცს მოითვლიდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ არაფერი გააჩნდათ, გრაფს არ სურდა ხელიდან გაეშვა ხელსაყრ, ოი შემთხვევა ძარცვისა. მან მიიტაცა მთელი პირუტყვი, რომელიც სოფლის მცხოვრებლებისა იყო, იმ საბაბით, რომ 24 საათის განმავლობაში ეს საქონელი ლეკებს ეკუთვნოდა. ერეკლემ, რომელთანაც იჩივლეს, დაბეჭდვებით მოსთხოვა ტოტლებენს აენახლაურებინა ამ საქონლის საზღაური, მაგრამ მას არაფრის ვაკეთება არ სურდა და ამრიგად მეფე სოფლის მცხოვრებთა დასამოწმინებლად იძულებული გახდა თავად გაეღო ეს საზღაური⁴².

საბოლოოდ პირველ აპრილს დავიძარით ცხინვალიდან და დავტოვეთ რა მარჯვენა აბისი, საიდანაც იმერეთს გადავედით, მივედით სურამში, რომელიც საქართველოს უკანასკნელი ქალაქია ჯავახეთის მხრიდან. თურქეთის საზღვარზე ვავედით. მდინარე მტკვარი, თბილისის რომ ჩამოედის, ამ ადგილას საზღვრავს თურქებისა და ერეკლეს სამფლობელოებს.

როდესაც საქართველოს მეფემ შეიტყო, რომ სალაშქროდ დავიძარით, მან საჭირო განკარგულებები გასცა თავისი ლაშქრის სურამთან თავმოსაყრელად და თბილისიდან წამოვიდა.

საქართველოში ლაშქარი შემდეგნაირად იკრიბება: ქართლი და კახეთი შვიდ სადროშოდ:ა დაყოფილი⁴³. პირველი და ყველაზე მნიშვნელოვანი ერეკლეს სადროშოა. მასში შემოკრებილია პირადად მეფის ყველა ყმა, რომელსაც სამხედრო სამსახურის ფაწვევა ძალუძს. მეორე სადროშო პატრიარქისაა, სადაც თავმოყრილია ეკლესია-მონასტრების ყმა გლეხები. მათ მეთაურს ერეკლე ნიშნავს. მესამე სადროშო თავადი ერისთავისაა და აერთიანებს გლეხებს მისი კუთვნილი მიწებიდან, სხვათა შორის, ქალაქ ახალგორიდან, რომელიც ოთლიანაჟ მას ეკუთვნის. მეოთხე სადროშო თავადი ამილახვრისაა⁴⁴, რომელსაც ქალაქი გორი ეკუთვნის. მეხუთე — თავადი ციციანოვის⁴⁵, ერეკლეს სიძის. მისი მიწები კახეთშია. მეექვსე — თავადი ორბელიანოვის⁴⁶, რომელსაც მიწები აგრეთვე კახეთში აქვს. და ბოლოს მეშვიდე — თავადი მაჩაბლის⁴⁷. ამ თავადის მიწები აღრე იმერეთში შედიოდა, მაგრამ შემდეგ მაჩაბელმა თავი დააღწია იმერეთის ქვეშევრდომობას და ერეკლეს ქვეშევრდომი გახდა. ამასთანავე მან რამდენიმე გამარჯვება მოიპოვა ყუბანელებზე და დროშის ქონების უფლება მოიპოვა. ეს დროშები პატარა ბაიჩაღების ფორმისანი არიან. დროშის ქონების უფლების მქონენი პატარა მეფეებს წარმოადგენენ. თავის სამფლობელოში მათ ყველაფრის უფლება აქვთ, მაგრამ ერეკლეზე არიან მთლიანად დამოკიდებულნი და ერეკლეს ნებართვის გარეშე სრულიად არა აქვთ ნება ომის გამოცხადებისა, ლაშქრის შეკრებისა. როდესაც ერეკლე ბრძანებს, რომ ისინი შემოკრბნენ, ისინი იძულებულნი არიან დაემორჩილონ განკარგულებას. ერეკლე გააჩენს სამართალს მათ შორის წარმოქმნილი უთანხმოებების მოსაგვარებლად. როდესაც რომელმე გვარის უფროსი კვდება, მემკვიდრეობა ტოლ ნაწილად იყოფა ყველა მემკვიდრეზე. სცნობენ მხოლოდ ერთ უფროსს, რომელსაც ეკუთვნის დროშა. თავადი ამილახვარის სახლი უკიდურესად დაქუცმაცებულია და დროშის მფლობელი ამჟამად არაფრით სხვებზე უფრო შეძლებული არ არის.

ერეკლე უბრძანებს თავადებს, შემოკრიბონ ჯარის ის გარკვეული რაოდენობა, რომელიც მას სჭირდება და რაც მათი ქვეშევრდომობის ოდენობას შეესაბამება. იგი მათ მიუთითებს, რომ ამა და ამ დღეს, ამა და ამ ადგილას გამოცხადდნენ ერთი თვის საგზლით. იმ დროის გასვლის შემდეგ, რომელიც გამიზნულია ლაშქრობის განსაგრძობად, ისინი ერეკლემ უნდა ასაზრდოოს. ამის გარეშე ნება აქვთ გაბრუნდნენ, თუ იმედმა ჩადავლის შოვნისა, რაც ყოველთვის მათ ეკუთვნით, ისინი არ შეაკავა. კავალერიას ქმნიან ისინი, ვისაც ცხენები ჰყავთ. ერთი

დროშის მოლაშქრენი ემორჩილებიან თავის ბატონს, ეს უკანასკნელი კი ემორჩილება ერეკლეს, რომელიც ამ ჯარს თავისი ნება-სურვილის მიხედვით განალაგებს. იმ შემთხვევაში, თუ სადროშოს უფროსს თავისი ჯარის სარდლობა არ შეუძლია, რაც იშვიათად ხდება, მაშინ მას ცვლიან იმ პირით, რომელსაც ამ მოვალეობას ერეკლე დააკისრებს.

სურამთან, იქ, სადაც ჩვენ ვიყავით, ქართველთა ლაშქრის საბოლოო თავშეყრის თარიღად დათქმული იქნა პირველი მაისი. ერეკლე იქ პირველი მივიდა, რათა დათათბირებოდა გრაფ ტოტლებენს სალაშქრო ოპერაციების საკითხზე. გრაფმა იგი დააჩუმუნა, რომ მდინარის გადალახვის შემდეგ აიღებდა აწყურის ციხეს, მოწინააღმდეგის პირველ სიმაგრეს და აქედან იოლად დაიძვრებოდა ახალციხის სააღყოფად⁴⁸. მან ერეკლეს დააკისრა ლაშქრის საჭირო პური მომარაგება, რასაც, მისი თქმით, ზუსტად აანაზღაურებდა. ერეკლემ ამის შემდეგ განკარგულებები გასცა და თხუთმეტი დღის სამყოფი პური მოაზიდვინა⁴⁹.

სწორედ ამ დროისათვის მოვიდა რუსთა ბანაკში პოდპოლკოვნიკი ჩოგლოკოვი⁵⁰ გვარდიის კაპიტან ლვოვთან ერთად⁵¹. ამ უკანასკნელს დავალებული ჰქონდა, გადაეცა ერეკლესათვის წმინდა ანდრიას ორდენი ბავთით და მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის ყოველად მოწყვლევადი⁵². ამავე დროს ტოტლებენმა მიიღო ცნობა, რომ ბრუნდებოდა რატიევი ჰუსართა ესკადრონით, მოსკოვის ლეგიონის კარაბინერთა ასეულით, აგრეთვე მოდიოდა ტომსკის პოლკი⁵³, რომ ცოტაც და სელენჯენსკის პოლკი⁵⁴, აგრეთვე მოსკოვის ლეგიონი გენერალ ბანერის სარდლობით გადმოვიდოდა საქართველოში⁵⁵. საჭმე თითქოს საუცხოოდ შიდიოდა, მაგრამ ჩვენ მაინც კვლავ სურამთან ვიყავით დაბანაკებულნი. დრო შიდიოდა და ჩვენი სურსათ-სანოვადე თითქმის გავაჩანაგეთ. ერეკლე აჩქარებდა გრაფს, გადაეღობა მდინარე მტკვარი და განლაგებულიყო მტრის მხარეში, სადაც უხვად ვიმოვიდით სანოვადეს. გრაფმა უპასუხა, რომ არ სურს ბრძოლის დაწყება ისე, თუ თხუთმეტი დღის სურსათ-სანოვადე არ ექნება. ერეკლემ კიდევ მოაზიდვინა ხორავი, მაგრამ მოხდა ერთი ამბავი, რომელმაც ჩვენი ლაშქრობა შეაფერხა.

პოდპოლკოვნიკმა ჩოგლოკოვმა, მეტად ამპარტავანმა და ქარავშუტა ყმაწვილმა კაცმა, ჩამოსვლისას განაცხადა, რომ აქვს მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის საიდუმლო მითითებები, თვალყური ადევნოს გრაფის საქციელს. ამის გამო მან ყველაფერი, რაც მოხდა იმერეთში თუ საქართველოში* (sic), დაწვრილებით გამოიკვლია. ერთი საღამოს, როდესაც რემენიკოვთან იმყოფებოდა, რამდენიმე პი-

* იგულისხმება ქართლი.

რის თანდასწრებით თქვა: „თუ ტოტლებენი ძველებურად მოიქცევა, მე ადვილად შევძლებ გავიმეორო ის ამბავი, რომელიც სპარსეთთან უკანასკნელი ომის დროს მოხდა (ცნობილია, რომ მაშინ ტოტლებენი დააპატიმრეს მისმა სააკუთარმა ოფიცრებმა და გააგზავნეს პეტერბურგში, სადაც იგი გაასამართლეს და იმპერიიდან განდევნეს)“. ლეიტენანტმა მანეროზოვმა⁵⁰ ეს სიტყვები გრაფს მიუტანა, რომელმაც გადაწყვიტა, დრო არ დაეკარგა. იმავე საღამოს მან დააპატიმრა ჩოგლოკოვი, რემენნიკოვი და ორივე რუსეთს გააგზავნა. კიდევ რვა დღე გავიდა ამ შეხლა-შემოხლაში. ერეკლე ამ საქმეში სულ არ გარეულა, მაგრამ დაინახა რა, რომ გრაფის ცდაში დრო უქმად იკარგებოდა, იგი თავისი ლაშქრით, რომელიც 12000 კაცს მოითვლიდა, პირველი დაიძრა. ტოტლებენი იძულებული გახდა. მას გაჰყოლოდა. ოთხი დღის შემდეგ მდინარე მტკვრის ნაპირზე აწყურის ციხესთან მივიდნენ. ერეკლემ მდინარეზე ხიდი გაადებინა. ტოტლებენმა სიმაგრეს შორიდან დაუშინა ზარბაზნები, მაგრამ რას გახდებოდა იგი 4 ზარბაზნის 12-გირვანქიანი ჭურვებით მაგარი ქუებით ნაგები მტკიცე და სქელი კედლების წინააღმდეგ. ერეკლეს ეს ამბავი ცუდად ენიშნა. მართლაც, სამი დღის ზარბაზნების უშედეგო სროლის შემდეგ ახალციხიდან დაიძრნენ თურქები სამი ათასი კაცის ჩაოდენობით და ოთხი ათასი ლეკით. როდესაც ტოტლებენმა დაინახა, რომ ისინი ახლოვდებოდნენ, მან აჰყარა თავისი არტილერია, სურამში შებრუნდა და ერეკლეს აცნობა, რომ პური გაუთავდა და საქართველოში* (sic) მის საშოვნელად ბრუნდება. ამ დავალების შესრულება კვლავ მე დამეკისრა. ერეკლემ ძალიან ცუდად მიმიღო. „კარგად ცხედავ მიზღვს, რის გამოც გრაფი მდალატობს, — მითხრა მან, — მას რმედი აქვს, რომ ამ ბრძოლაში დავიღუპები და როდესაც მე აღარ ვიქნები, თვითონ იქნება საქართველოში ბატონ-პატრონი. მაგრამ თქვენ ნახავთ. რომ იგი სცდება. ყოველივე მომხდარის შესახებ თქვენ ანგარიშს ჩააბარებთ გრაფს, თუ ჩემთან დარჩინას ისურვებთ“.

თავისუფლად შემეძლო გავცლოდი იქაურობას, მაგრამ ცნობის-მოყვარეობამ შემაკავა. ლაშქარი ერეკლემ სამ ტოლ ნაწილად დაჰყო. ერთი ნაწილი მისცა თავის სიძეს, თავად ციციანოვს და ხელმარცხნივ ტყეში, ზედ ხილთან განალაგა. ლაშქრის მეორე ნაწილს სათავეში ჩაუდგა მისი უფროსი ვაჟი. იგი განლაგებული იყო ხელმარჯვნივ მდინარის ნაპირზე, ხიდიდან სამ ვერსზე. თვითონ ერეკლე ჭარის მესამე ნაწილს სარდლობდა და ხიდიდან დაახლოებით 4 ვერსით იყო დაშორებული. ამ მდგომარეობაში დაელოდა იგი თურქებს, რომლებიც თავდაპირველად ჭოქმანობდნენ ხილზე გადასვლას, მაგრამ რადგანაც ვერ შეამჩნიეს რაზმი ციციანოვის მეთაურობით, თავს დააცხ-

რენ ერეკლეს. თურქებიცა და ქართველებიც ყოველგვარი წესის გარეშე იბრძვიან. ისინი ხელად ერთმანეთში აირივნენ. ორივე მხრიდან ხოცვა-ჟლეტა დიდად მატულობდა, როდესაც მამის დასახმარებლად მოვიდა ერეკლეს ვაჟი. თურქებს ათასი კაცი ჰყავდათ დატოვებული ხიდის დასაცავად, როგორც კი ლაშქარმა, რომელსაც ერეკლე უტყენდა, უკანდახვევა დაიწყო, თავის საფარიდან გამოვიდა ცრციანოვი, განდევნა ხიდის მცველები და გათიშა ისინი. შემდეგ იგი თავს დაესხა ამ სამ რაზმს შორის მოქცეულ თურქებს, რომლებიც მალე გაიქცნენ, მაგრამ რადგან ხიდი აღარ ჰქონდათ, წყალში გადაცვივდნენ და თითქმის ყველა დაიხრჩო⁵⁷.

ერეკლემ სრულ გამარჯვებას მიადგინა. როდესაც ბრძოლა დამთავრდა, დამიბარა და მითხრა: „წადით და აცნობეთ თქვენს გენერალს, რაც იხილეთ, უთხარათ, რომ არ მივეტოვებინე, რვა დღეზე ნაკლებ დროში ახალციხეს დაგეპატრონებოდით. მე თბილისში ვბრუნდები. თქვენი გენერლის საჭიციელის შესახებ ვაცნობებ მის იმპერატორობით უდიდებულესობას და ვიმედოვნებ, რომ იგი სამართალს გამიჩინს“.

მართლაც, ერეკლე თბილისში დაბრუნდა და თან გაიყოლია თავადი მოურავოვი, რომელმაც, აღშფოთებულმა გრაფის საჭიციელთ, მიატოვა იგი. თბილისში მისვლისას მათ ნახეს თავადი ჩოგლოკოვი, რომელიც ხელიდან დასხლტომოდა იმათ, ვისაც იგი რუსეთში უნდა ჩაეყვანა, და აქ მოსულიყო ერეკლეს მფარველობის სახვეწრად. რამდენიმე დღის შემდეგ შეიტყვეს, რომ რატიევი ქალაქს მოახლოებული იყო. ერეკლემ და მოურავოვმა არ დააყოვნეს მიეწერათ მისთვის, რაც მოხდა აწყურთან და მოუწოდეს მას, ჩამოსულიყო თბილისში, ათა ერთად დეთაბირათ, თუ როგორ მოქცეულაყვნენ შექმნილ ვითარებაში. მართლაც, რატიევი, ნაცვლად იმისა, რომ ტოტლებენს შეერთებოდა თავისი პუსარებით, კარაბინერებითა და ოთხი ზარბაზნით, თბილისში მოვიდა. მან მოიტანა ცნობა, რომ ტომსკის პოლკი დიდხანაია წამოსულია მოზდოკიდან და ამჟამად შუა გზაზეა. ამასთანავე მისწერეს ბატონ კლავერს, ამ პოლკის მეთაურს, რათა დაეყოლიებინათ იგი, რომ თბილისში მოსულიყო⁵⁸.

რატიევმა, ჩოგლოკოვმა და მოურავოვმა გადააწყვეტინეს ერეკლეს, რომ ქართველი ჯარის რაზმებით წასულიყვნენ გრაფ ტოტლებენის შესაპყრობად და იგი რუსეთს გაეგზავნათ. თბილისში იმ დღეს ჩავედით, როდესაც ისინი უნდა დაძრულაყვნენ. ამ გადაწყვეტილებით განცვიფრებული დავრჩი. გრაფმა გამგზავნა, რათა გამომეტხოვა რატიევის ხელქვეით მყოფი რუსული რაზმები, რომლებიც მისი ნებართვის გარეშე თბილისში იმყოფებოდნენ. ამასთანავე უნდა დამეყოლიებინა რატიევი წამოსულიყო, მაგრამ ჩემი ხვეწნა-მუდარა

მასთან ამოა გამოდგა. მხოლოდ მოურავოვი ჩამოვაჯილე მათ დაჯგუფებას, რადგანაც შევასმენინე, რომ რატიევის საქციელი დიდად გასაკიცხია. ვიყავი მიღებაზე ერეკლესთან. ვუთხარი მას, რომ მისი განზრახვა ცნობილია გრაფისათვის, რომ იგი მას საკადრისად დახვდება; რომ მის ხელქვეით მყოფი ჯარი მას არ მიატოვებს და ამდენად ბევრი სისხლი დაიღვრება; რომ ცნობას ამ ბრძოლის შესახებ მეტად ცუდი შედეგები მოჰყვება რუსეთის სამეფო კარზე; რომ ალბათ გრაფის საქციელს ვაპკიცებავენ, მაგრამ არც საქართველოს მეფის მოქმედებას მოიწონებენ. ბოლოს მე მასა შევაჯვღვევინე აზრი ამ საკითხზე და გაებრუნდი. მეორე დღეს გრაფმა მიატოვა სურამი და დუშეთს მივიდა, სადაც ტომსკის პოლკს უნდა გაეგლო. ვინაიდან სხვა გამოსავალი არ იყო, ბატონი კლავერი შეუერთდა მას.

ამ დროისათვის რატიევმა, რომელმაც დაინახა, რომ მისი რჩევა-მუდარა ამო იყო, მიატოვა თბილისი და მოვიდა, რათა შემოერთებოდა ტოტლებენს, რომელმაც მისი მოსვლის მეორე დღეს დააპატიმრა იგი და რუსეთს გაგზავნა. ჩოგლოკოვიც იძულებული გახდა რუსეთს წასულიყო. ამ ორ ოიფცერს პეტერბურგამდე არ მიუღწევიათ. ასტრახანში მათ ბრძანება მიიღეს, წასულიყვნენ ყაზანში, სადაც გასამართლებულნი იქნენ საველე სასამართლოს მიერ და მომდევნო წლიდან ჯარისკაცებად გაამწესესა⁵⁹.

იმავე ხანად ტოტლებენმა შეიტყო, რომ მისი წამოსვლის შემდეგ სოლომონი შემოეწყყო შოჩანანის ციხეს. თურქების ძალები სხვაგან იყვნენ დაბანდებულნი, ამიტომ სრულებით ვერ მიიღეს მამველი ძალა. ისინი დანებდნენ და დანთმეს ციხე. გრაფმა შეიტყო, რომ წარმატებით გულმოცემული სოლომონი წავიდა ქალაქ ქუთაისის სააღმოსავლეთად. ტოტლებენმა გაიჩქარა თავისი ჯარით, რათა ამ ქალაქის აღების დიდება ხვდომოდა წილად. 12 დღის მძიმე გზის შემდეგ მან მიაღწია ქუთაისს. სოლომონი მეტად განცვიფრებული იყო მისი ხილვით. თუმცა კი, რამდენადაც სოლომონი მამველ ძალას საჭიროებდა, კარგი შეხვედრა მოუწყო ტოტლებენს, მით უმეტეს, რომ ნახა რუსთა ჯარი მნიშვნელოვნად მეტი იყო. ტოტლებენმა მოიბოდიშა, რომ წარსულ წელს სწრაფად გასცილდა იქაურობას, მრავალი დადებითი დაპირება აღუთქვა მეფეს და განლაგდა ჯარით, რომ ქუთაისის ამ წარმატებულ ალყაში მხარში ამოსდგომოდა.

ქალაქის გარშემოწერილობა ერთ ვერსს აღწევს. იგი გარშემორტყმულია კედლებით, რომლებიც საკმარისად მაღალნი არიან და ქალაქს თხრილი. არ გასდევს. სოლომონმა გადასცა ტოტლებენს, საკმარისია, ქალაქს ალყა შემოერთყას, აღიკვეთოს მისთვის მამველი ჯარის შემოერთება და ერთ თვეზე ნაკლებ ხანში ქალაქი უცილობლად დაგვენებდებო. ტოტლებენს არ სურდა, მოეცადა ასე დიდ ხანს. მან

დაადგმევინა ბატარეა და დაუშინა ქალაქს ჭურჭები. მუხედავად იმისა, რომ მან მომგებობანი პოზიცია შეარჩია, თურქებმა ბევრი ხალხი დაგვიხოცეს. გრაფი მიხვდა, რომ კიბეების გარეშე თურქებს ვერ დასძლევდა. მან გააკეთებინა კიბეები და შვიდ ივნისს გაემართეთ საიერიშოდ კიბეებითურთ. თურქებმა არავითარი წინააღმდეგობა არ გაგვიწიეს, დავდგი თ კიბეები და ქალაქში შევედით. ძალიან გაკვირვებულნი დავრჩით, როდესაც ქალაქში ორივე სქესის მოხუცების გარდა ვერავინ ვიხილეთ. ყველა დანარჩენი წინა დამეს გასცლოდა ქალაქს⁶⁰. ტოტლებენს ეგონა, რომ რაიმე ნაღავლს იშოვნიდა, მაგრამ თურქებს ყველაფერი თან წაეღოთ. სოლომონის ყურამდე მიიტანეს ამბავი, რომ ტოტლებენი ეჭვობდა, თითქოს სოლომონმა გააფრთხილა ქალაქის მცხოვრებნი. მართლაც, სოლომონი, რომელსაც რამდენიმე თვის განმავლობაში ალყაშემორტყმული ჰქონდა ქალაქი, გულნატკენი შეპყურებდა რუსებს, რომელთაც უნდა მოემკათ მისი შრომის ნაყოფი. ამიტომ მან შესთავაზა თურქებს, დაეტოვებინათ ქალაქი, რაც მათ შეასრულეს კიდევ და სოლომონის სასარგებლოდ გაიღეს გარკვეული თანხა. სოლომონმა კი მათ გაპარვა გაუადვილა. გრაფმა გამოააშკარავა ყველაფერი ეს, დააპატიმრებინა სოლომონის ერთ-ერთი წარჩინებული დიდებული და ბრალი ღვსლო მას, რომ უღალატა მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობის ინტერესებს. გადაწყვიტა გაეგზავნა იგი რუსეთში. როდესაც იგი მიჰყავდათ, სოლომონმა გაგზავნა რაზმი მის გამოსახსნელად და იგი ვამოიხსნეს კიდევ. კვლავ განახლდა განხეთქილება ტოტლებენსა და სოლომონს შორის. სოლომონმა მიატოვა ტოტლებენი და გაემართა ახალციხისათვის ალყის შემოსარტყმელად⁶¹.

როდესაც სოლომონი ქუთაისისა და შორაპნის ბატონ-პატრონი გახდა, მან მოშალა მათი ციხე-სიმაგრეები, ვინაიდან იმ შემთხვევაში, თუ თურქები დააპირებდნენ მათ ხელთ გდებას, სოლომონს არ ძალუძდა ამ სიმაგრეთა შენარჩუნება.

ამ დროისათვის რუსეთის სამინისტრომ, როდესაც დაინახა, თუ რაოდენი სირთულენი უძლოდა წინ რაიმე წარმატებას საქართველოში, გააუქმა ბრძანება საქართველოში მოსკოვის ლეგიონისა და სელენგინსკის პოლკის გაგზავნის შესახებ და აღკვეთა იქ რაიმე ჯარის გაგზავნა. შეცვალეს თავადი. მოურავოვი. მის ნაცვლად დანიშნეს გვარდიის კაპიტანი ლოვი. გრაფ ტოტლებენის ნაცვლად მიაველინეს გენერალი სუხოტინი⁶². გრაფი დაბრუნდა პეტერბურგში, სადაც მეტად კარგად მიიღეს. მან მიიღო წმინდა ალექსანდრეს ორდენი ბაფთით და პოლონეთში გააგზავნეს, სადაც რამდენიმე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა.

გენერალი სუხოტინი ჩავიდა საქართველოში და სათავეში ჩაუდგა ლაშქარს. თავდაპირველად თითქოს ეცადა შეერთებოდა ერეკლეს, სოლომონსა და დადიანს, რომელთაც სამოკავშირო ხელშეკრულება დადეს ერთმანეთთან თურქების წინააღმდეგ, მაგრამ არ ეტყობოდა, რომ სუხოტინი განწყობილი იყო მათ დასახმარებლად. მან ცუდი აღვლი აირჩია საქართველოს შუაგულში, სადაც 1771 წლის მთელი შემოდგომის განმავლობაში დაიდო ბანაკი⁶³. ცუდი სასმელი წყალი გახდა იმის მიზეზი, რომ რუსის ჯარში გაჩნდა გადაძვლები სნეულება, რის შედეგადაც ხალხის დიდი ნაწილი დაიხოცა. გადარჩენილებს იგი თანდათანობით რუსეთში აგზავნიდა. ერეკლემ დაინახა რა, რომ რუსების ჯარი ყოველდღიურად მცირდებოდა და რომ მასთან დადებულ ხელშეკრულებას საქართველოში რვა ათასი კაცის გამოგზავნის შესახებ არ ასრულებდნენ, იჩივლა, მაგრამ უშედეგოდ⁶⁴. თურქებმა უფრო მოიცეს გული. ისინი გამოვიდნენ ახალციხიდან და შეუტეეს ქართველებს. მათ აიღეს სურამი და ალყა შემოარტყეს გორს. სუხოტინი მშვიდად იყო და სულაც არ ფიქრობდა თურქებთან იმის დაწყებას. არ ფიქრობდა იგი ქართველების დაცვასაც.

გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა დაიყოლია სოლომონი და დადიანი, მიშველებოდნენ ერეკლეს. მათ შეკრიბეს ჯარის გარკვეული რაოდენობა, დაამარცხეს თურქები და წაართვეს სურამი. ისინი გაერთიანდნენ, რათა მოეთარეშებინათ ჯავახეთი, დაერბიათ თურქეთთან შეკავშირებული ის ხალხები, რომლებიც დამოუკიდებელნი არიან და სპარსეთის საზღვარზე ერევანთან ახლოს არიან დასახლებულნი⁶⁵. ამ ხალხებს ეწოდებათ ყარსი და ბაიაზეთი⁶⁶. ვიდრე ქართველები არბევდნენ 50-მდე სოფელს, რომლებიც ამ საბრალო ხალხებს ეკუთვნის, გენერალმა ისარგებლა შემთხვევით და მთელი თავისი რაზმებით რუსეთში გაბრუნდა. საქართველოში მან მხოლოდ კაპიტანი ლვოვი დატოვა. რომელსაც ექსპედიციიდან დაბრუნებული ერეკლე ცუდად შეხვდა. ლვოვი ორი წელიწადი დარჩა თბილისში რეზიდენტის თანრიგით, ვიდრე რუსეთსა და პორტას შორის ზავი დაიდებოდა. გამგზავრების ნება მას მხოლოდ დიდი გაჭირვებით მისცეს⁶⁷. ერეკლემ თავისი მეორე ვაჟი გაავზავნა პეტერბურგში საჩივრით იმის შესახებ, თუ როგორ მოექცნენ მას. მას აღუთქვეს, რომ საზავო ხელშეკრულებაში აუცილებლად ჩართული იქნება ქართველი მეფეების საკითხი⁶⁸. იგი გამოაბრუნეს წითელბაფთიანი ორდენით დაჯილდოებული⁶⁹.

საშიშია, რომ თურქებმა აშეამად შური არ იძიონ ერეკლეზე და საკუთარი, აგრეთვე ლეკთა ძალებით არ დაიარსებინონ იგი. თუ ასეთი რამ მოხდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ რუსეთი არ გაგზავნის თავის ჯარებს საქართველოს დასაცავად.

ლაშქრობამ, რომელიც რუსეთს დაუჯდა დაახლოებით სამი ათასი კაცის სიცოცხლედ და ხუთას ათას მანეთზე მეტ ფასად, სხვა ვერაფერი სარგებელი მოუტანა, გარდა იმისა, რომ სამუდამოდ დაახშო საქართველოში შესასვლელი კარები.

ფრანგული ტექსტი

TEXT

1769. Relation de l'Expédition des Russes en Géorgie. Par le Sieur de Grailly de Foix, Capitaine au Service de Russie, Général Maître des Quartiers dans l'Etat de Monsieur le Maréchal Comte de Razoumovsky,¹ cy-devant Aide de Camp du Général Comte Tottleben.

Pour faire sentir aux Turcs la supériorité de ses armes, la Russie forma le projet de les attaquer en Asie, ayant employé en Europe deux armées et une flotte contr'eux. Elle crut pouvoir engager les princes de Géorgie à leur déclarer la guerre. Si ce projet a été bien conçu, il a été on ne peut pas plus mal exécuté. Le peu de troupes qui y ont été employées, leur mauvaise discipline, le caractère des deux généraux qui y ont commandé, tout a contribué à faire manquer cette expédition, dont on aurait pu tirer un avantage considérable.

¹ N. Berdzenishvili, I. Javakhishvili, and S. Janashia: *Istoriya Gruzii*, Part I, Tiflis, 1946, p. 400.

La Géorgie est partagée en sept provinces. Le Caket et le Carduel appartiennent au prince Héraclius, l'Imniriette au prince Salomon, la Mingrèlie au prince Dadian, le Guriel à un prince qui n'est connu que sous le nom de prince du Guriel, le Kurgistan et le Jevaketi appartiennent aux Turcs.²

Héraclius avait fait depuis longtemps la paix avec le Turc, il était entièrement libre et indépendant, ne payait aucun tribut et vivait en bonne intelligence avec eux.

Salomon errant et fugitif dans les bois avait deux guerres à soutenir. Les Turcs lui avaient pris depuis longtemps la ville de Coutaïs, seule ville de ses états. Le fort de Scherepan était également en leur pouvoir. Le prince Eristoff s'était révolté contre lui. Ce prince avait fait un traité avec les Turcs, devait leur payer un tribut considérable, et les Turcs lui avaient promis de chasser entièrement Salomon de l'Imniriette et lui en donner la propriété. Salomon avait sous ses ordres environ quinze cents hommes avec lesquels il se défendait en fuyant.³

Dadian payait un tribut aux Turcs et vivait assez tranquillement dans ses villages, car il n'a aucune ville en son pouvoir. Entièrement livré à eux, il était obligé de suivre la loi qu'on lui faisait : il prenait par politique autant que par force le parti de ce prince Eristoff qui s'était révolté contre Salomon.

Guriel, prince inconnu, porte le nom de Chrétien, mais entièrement asservi par les Turcs, il n'a pris aucun parti dans cette guerre.

Salomon ne pouvant plus résister à ses ennemis avait imaginé de profiter de l'occasion de la guerre que les Turcs avaient avec la Russie pour chercher à améliorer son sort. Il avait offert de se joindre aux Russes et d'attaquer les Turcs dans l'Asie.

On ignorait en Russie la véritable position des affaires de Salomon, et pour s'en instruire on fit partir de Kislar le Knés Fabuloff,⁴ lieutenant de hussards, Géorgien d'origine et qui n'avait d'autre mérite que celui de parler la langue géorgienne. Ce jeune homme avait ordre d'observer les lieux où l'on pourrait passer avec de l'artillerie, d'en faire son rapport à la cour, ainsi que des forces de Salomon.

Fabuloff fut bien accueilli en Imniriette, on lui fit des présents et on le renvoya en Russie avec le Patriarche du pays.⁵ Ce Patriarche était une espèce d'ambassadeur que Salomon envoyait à Pétersbourg vers le commencement de l'année 1769 pour supplier la Russie de lui donner quelques secours, offrant de soumettre ses états à l'Impératrice.

Fabuloff fit un rapport avantageux des forces de Salomon. Suivant lui, pain, vin,⁶ viande, fourrages, tout était en abondance. Il en dit trop. Son rapport ne parut pas vraisemblable. Il donna pareillement une description des lieux, des passages, des plaines et des montagnes, tout était aisé.⁷ Quoiqu'on n'en crût rien, on espéra cependant tirer parti de cette expédition et faire contre les Turcs une diversion considérable.

On forma à Astracan trois compagnies, la première d'infanterie, la seconde de dragons, et la troisième de hussards. Le Major Remennicoff fut chargé

de commander ces trois compagnies. C'était à proprement dire pour servir d'escorte au Knés Moouravoff, Conseiller Aulique de Russie,⁹ qui devait ramener le Patriarche en Immirette, examiner attentivement les lieux, conclure un traité avec Salomon, sonder Héraclius et Didan [Dadian], et les engager à se réunir tous les trois contre les Turcs, voilà ce dont Moouravoff était chargé. Il partit en conséquence de Pétersbourg, avec le Patriarche d'Immirette, et voyageant lentement ils arrivèrent à Moscou où ils séjournèrent un mois.

Ce fut sur ces entrefaites que le Comte Tottleben⁹ arriva en Russie et fut repris au service, contre le sentiment du Comte Zacharie Tchernicheff¹⁰ qui, ne sachant dans quelle armée le placer, lui donna la commission de commander les troupes qui iraient en Géorgie, ce qui ne devait avoir lieu qu'après le retour du Knés Moouravoff. Mais Tottleben, à qui le séjour de Pétersbourg était insupportable, demanda d'aller à Kislar attendre le moment où il devrait partir pour la Géorgie et se préparer en attendant. On était bien aise de l'éloigner, on le laissa partir.

Arrivé à Astracan, quelle fut sa surprise d'apprendre que le Knés Moouravoff et le Patriarche n'y étaient pas arrivés. Il écrivit à Pétersbourg qu'il se chargeait lui-même d'aller examiner les lieux, et sans attendre de réponse il pria le Gouverneur d'Astracan¹¹ de lui donner deux petits canons, et partit pour Kislar. Il y compléta la compagnie de hussards qui n'était pas encore prête et partit pour Mosdoc emmenant avec lui le Knés Rateoff, lieutenant colonel de hussards et Géorgien d'origine. Mosdoc est éloigné de Kislar de 180 verstes, les Cosaques Grebenski habitent entre ces deux villes.¹² Le Comte de Tottleben prit avec lui un détachement de ces cosaques.

Il se disposait à quitter Mosdoc lorsqu'un courrier de Pétersbourg lui apporta la permission d'aller en Géorgie et conjointement avec le Knés Moouravoff agir auprès d'Héraclius pour le déterminer à déclarer [la guerre] aux Turcs, puis aller ensemble en Immirette qui était le lieu de leur destination.

Le Major Remennicoff n'était pas encore arrivé avec la compagnie d'infanterie, la compagnie de dragons et les deux canons d'Astracan, mais Tottleben n'avait pas la patience d'attendre. Il prit trente hussards, vingt hommes de la garnison de Kislar, une centaine de Cosaques Grebenski, deux mauvais petits canons de Mosdoc, et partit, laissant ordre au Major Remennicoff de se hâter et de le joindre le plus tôt possible.

Avec ce singulier détachement Tottleben traversa le Terec le 24 aoust 1769 et arriva dans la petite Cabardinie qui est éloigné de Mosdoc d'environ 120 verstes. Ces peuples crurent qu'on voulait faire une incursion dans leur pays. Ils se disposaient à se défendre, mais le Knés Rateoff les pacifia. Nous partîmes pour la petite Circassie qui n'en est éloignée que de 80 verstes.

Ces peuples que les Russes nomment petits Circassiens changent d'habitation tous les 15 ou 20 ans. Ils construisent des maisons avec des branches d'arbres qu'ils enduisent de terre glaise. Ils les blanchissent en dehors et en dedans. Lorsque ces maisons menacent ruine et que le terrain d'alentour est épuisé ils détruisent leurs villages et vont les rebâtir plus loin. Ils sèment du

millet dans le lieu où ils ont habité. Ils ne s'éloignent cependant pas beaucoup du tombeau de leurs ancêtres qui est bâti de temps immémorial avec des pierres dures.¹³

Enfin au bout de huit jours nous arrivâmes au pied du mont Caucase. Les plaines que nous traversâmes entre Mosdoc et le Caucase forment un des plus beaux pays de l'Asie, mais les peuples qui l'habitent ne vivent que de rapine. Ils enlèvent surtout autant de Russes qu'ils peuvent et les vendent aux Cubaniens.¹⁴ Ils ont des troupeaux considérables et il y a principalement de beaux chevaux dans le pays des Cabardins.

Le premier peuple que nous rencontrâmes en entrant dans le Caucase furent les Ossi. Leur chef se nommait Temir Sultan. Il eut de la peine à se résoudre à nous laisser passer. Le Knés Rateoff le détermina en lui faisant présent de deux cents aulnes de toilles fort communes. Il nous fournit alors les fourrages qui nous étaient nécessaires. Nous fûmes obligés de faire plusieurs ponts sur le Terec que nous traversâmes onze fois avant de parvenir à sa source. Plus loin nous trouvâmes un village de peuples nommés Ocetintsi. Leur chef ou Souverain se nommait Achmet.¹⁵ Celui-ci fut un peu plus traitable que Temir Sultan. Il nous en coûta cependant plusieurs aulnes de toilles, car nous fûmes obligés de démonter nos canons, et les Ocetintsi les transportèrent jusques à Stepansminde, qui est à peu près au milieu du Mont Caucase. Ces peuples ne connaissent point l'argent monnoyé : on paya tous les services qu'ils nous rendirent en draps ou en toilles, de même que les provisions que nous reçûmes d'eux. Ce fut alors que le Knés Moouravoff et le Patriarche d'Imirette nous joignirent. Ils s'étonnèrent de voir que le Comte Tottleben s'était chargé de deux pièces de canons inutiles. Ils lui représentèrent que cet embarras était d'autant plus à charge que nous n'allions point pour faire la guerre, qu'on ne devait encore qu'examiner les lieux et que suivant les circonstances et les possibilités on ferait venir plus ou moins d'artillerie.

Tottleben répondit qu'il n'avait à rendre compte de sa conduite à personne et que si l'occasion se présentait favorable il commencerait la guerre. Dès lors la mésintelligence commença entre le Comte Tottleben et le Knés Moouravoff, les disputes furent fréquentes, et ce dernier prit le parti de ne se mêler de rien.

Le Comte Tottleben envoya le Knés Rateoff à Teflis annoncer à Héraclius, qu'il arrivait avec un corps de cinq cents hommes qui seraient bientôt suivis de quinze cents ; il lui demandait la permission de traverser une partie de ses états pour aller en Imirette qui était le lieu de sa destination. Il en imposait grossièrement, puisqu'il n'avait pas plus de cent cinquante hommes et que Remenicoff qui n'était pas encore arrivé n'en avait pas plus de trois cents sous ses ordres.

Il fallait attendre le retour de Rateoff avant d'aller plus loin, car nous étions déjà dans les terres d'Héraclius. C'est à Stepausminde que commencent les possessions de ce prince de Géorgie. Il a soumis des peuples nommés Tjouletintsi qui habitent cette partie du Caucase.¹⁶ Il y a même établi quelques

villages de Géorgiens. Stepansminde est le premier. C'était là que résidait un nommé Casebec ¹⁷ préposé par Héraclius pour régir une partie de ces villages.

A dix verstes de Stepansminde il y a une belle plaine appelée le champ de la bécasse et en Géorgien *ados mindores*.¹⁸ Nous y arrivâmes le 10 septembre. On peut regarder cette plaine comme le milieu du Caucase. Elle est entourée de hautes montagnes. C'est là que deux rivières prennent leurs sources : le Terec qui après avoir serpenté autour des montagnes dans le pays des Ossetinstsi et des Ossi traverse presque en droite ligne la petite Circassie et le petit Cabarda, passe devant Mosdoc et Kislar et va se jeter dans la Mer Caspienne. La seconde rivière est l'Aragouis qui arrose l'autre partie du Caucase habitée par les Tiouletintsi, traverse la Géorgie et se jette également dans la mer Caspienne non loin de Ghilan.¹⁹

Les peuples qui habitent les montagnes du Caucase vivent également de rapius. Ils se rassemblent une vingtaine, une trentaine et vont faire des incursions aussi loin de leurs habitations qu'il est possible. Ils font des esclaves qu'ils revendent ou pour mieux dire qu'ils échangent. Le prix d'un homme ordinaire est fixé à quarante bœufs, un bœuf vaut de trente à cent moutons, un cheval vaut plus qu'un homme. Autour de leur village ils ont ordinairement quel-qu'endroit assez uni pour pouvoir être cultivé. Ils y sèment de l'orge et du millet. L'orge sert pour les chevaux, le millet pour les hommes. Ils en font une espèce de bouillie avec du lait, mais leur nourriture ordinaire est le mouton.

Le Major Remennicoff arriva quelques jours après. On donna à ses troupes le temps de se reposer. Enfin Rateoff revint et nous apprit que le prince Héraclius venait lui-même au devant du Comte Tottleben. Il voulait s'assurer par lui-même s'il n'y avait pas de danger pour lui à souffrir dans ses états une armée étrangère, mais il fut bien rassuré lorsqu'il vit une poignée de soldats dont le nombre n'allait pas à 500 quoiqu'on lui eût assuré qu'il y en avait 2000.

L'histoire de leur entrevue est trop singulière pour n'être pas rapportée. Aussitôt que le Comte apprit que Héraclius était près, il alla au devant de lui avec trois ou quatre officiers, du nombre desquels était le Knés Rateoff. Il croyait entrer tout de suite dans la tente du prince, mais il fut fort surpris lorsqu'une douzaine de seigneurs géorgiens, un grand bâton blanc à la main, vinrent à sa rencontre, lui firent un profond salut et l'invitèrent à entrer dans une tente qu'on avait préparé pour lui. Le Comte répondit qu'il était accoutumé à rester au grand air et alla s'asseoir au pied de la montagne. On lui porta du vin, des fruits, et d'autres rafraîchissements, qu'il accepta en donnant dix roubles à celui qui les avait portés, puis il les fit distribuer aux officiers et aux hussards qui l'avaient accompagné. Une demi-heure après, deux princes géorgiens vinrent le féliciter de la part d'Héraclius sur son arrivée. Le Comte était étonné. Il n'avait pas imaginé qu'un petit souverain asiatique fût si difficile à voir. Il attendit plus d'une heure et s'en serait retourné si le Knés Rateoff ne l'avait pas retenu. Enfin on vint lui annoncer qu'il pouvait se présenter. Les douze Géorgiens, leur bâton blanc à la main, l'accompagnèrent en marchant au devant de lui.

Héraclius était dans une belle tente à la persane. Il y avait beaucoup de monde autour de cette tente, mais on n'en approchait pas. De trente pas, des hommes, un bâton blanc à la main, étaient préposés pour empêcher d'avancer. On laissa passer dans cette enceinte le Comte et les officiers qui l'accompagnèrent, mais on retint dans la foule les hussards et les Cosaques. Lorsque Tottleben fut à la première porte de la tente le fils d'Héraclius se présenta. Il l'embrassa, ce qui surprit ce jeune homme, car l'usage de s'embrasser entre hommes n'est point encore reçu en Géorgie. Le Patriarche, oncle d'Héraclius, était à la seconde entrée.²⁰ Le Comte voulut l'embrasser mais le Patriarche se recula, lui donna sa bénédiction et rentra le premier. Tottleben le suivit. Héraclius était assis sur des tapis. Il se leva en voyant entrer le Comte. Il le fit asseoir à son côté. Le Patriarche et le fils d'Héraclius se placèrent. On fit asseoir le Knés Rateoff et nous restâmes debout.

"Je crois," lui dit Héraclius, "que vous avez trouvé le passage du Caucase bien difficile." (Il faut remarquer que le Knés Rateoff servait d'interprète.) "J'en ai vu de beaucoup plus difficiles," répondit Tottleben. "Je sers depuis l'enfance. J'ai parcouru toute l'Europe et je suis parfaitement accoutumé à la fatigue." Puis sans autre compliment, il entra tout de suite en matière. "Je viens," ajouta-t-il, "de la part de l'Impératrice ma Souveraine, vous demander trois choses : la première, c'est de passer dans vos états pour aller en Immirette nous joindre au Prince Salomon qui nous attend et avec lequel nous devons faire la guerre aux Turcs. La seconde, c'est encore la permission de prendre à un prix raisonnable dans vos états le pain, la viande, le foin, l'avoine, en un mot tout ce qui est nécessaire pour l'entretien de nos troupes. Enfin la troisième est que je suis chargé de vous demander si vous ne voudriez pas vous joindre à l'Impératrice de Russie et de concert avec elle attaquer les Turcs qui sont dans votre voisinage. Je me flatte que nous pourrions bientôt les chasser de ce pays-ci et alors toutes les conquêtes que nous aurons faites vous appartiendront."

La réponse du prince Héraclius fut on ne peut pas plus raisonnable. "Vous êtes le maître," répondit-il, "de passer dans mes états. Ils sont sous la protection de l'Impératrice et je n'ai aucune raison pour m'y opposer, mais je crains que vous ne soyez trompés dans votre attente. Vous ne trouverez pas en Immirette des ressources assez considérables, soit pour l'entretien de vos troupes, soit pour vous aider dans vos projets. Alors vous pourrez quand vous voudrez revenir chez moi. Je vous y recevrai avec plaisir comme un allié que je considère infiniment. Quant à ce qui regarde les vivres qui vous seront nécessaires pendant le séjour que vous y ferez, je vous les fournirai gratis. Je ne souffrirai pas qu'on vous vende rien, vous n'avez qu'à demander, je vous accorderai tout ce que vous souhaiterez et si vous êtes obligés de revenir comme je le prévoyais, alors j'ordonnerai que tout vous soit vendu à un prix raisonnable, et je ferai la taxe que vous voudrez prescrire vous-même.

"A l'égard de votre troisième proposition, c'est une affaire très délicate. Je ne doute pas que vous ne soyez autorisé par l'Impératrice de me faire cette

proposition qui ne peut que m'être très avantageuse, mais nous en parlerons une autre fois plus au long. Je vous conduirai moi-même dans le sein de mes états et vos troupes pourront s'y reposer de leurs fatigues."

Tottleben répondit qu'il était extrêmement pressé de se rendre en Immirette, qu'il avait des ordres exprès de l'Impératrice de ne rien accepter sans argent et qu'il priait Sa Majesté de se déterminer bien vite parce qu'il ne voulait point perdre de temps, et qu'il espérait surprendre quelque ville aux Turcs avant la fin de la campagne. "Elle est," répliqua Héraclius, "cependant bien avancée (en effet nous étions déjà au 15 septembre), et l'usage en Asie est de traiter les visiteurs qu'on reçoit sans qu'il leur en coûte rien. Je dois à tous égards vous défrayer jusqu'en Immirette." Pendant cette conversation on servait du café, du thé et des liqueurs; enfin Tottleben se lève et prend congé d'Héraclius. "Où allez-vous?" lui dit celui-ci, "Soupez avec moi, vous retournerez demain joindre vos troupes." "Cela m'est impossible," répartit le Comte, "un général ne doit jamais coucher hors de son camp, il faut absolument que je me retire." Héraclius n'insista pas, Tottleben sortit, et le Prince George, fils aîné d'Héraclius,²¹ fut le seul qui l'accompagna jusque hors de la tente.

Le comte retourna fort mécontent. Il avait imaginé trouver un prince aussi vif que lui, qui aurait accepté sa proposition et se serait mis à même de l'exécuter tout de suite. Mais Héraclius réfléchissait et ne voulait pas s'engager avant que nous eussions vu par nous-mêmes que Salomon était hors d'état de nous secourir.

Le lendemain on reçut des nouvelles de Salomon. Il nous mandait qu'il avait eu le bonheur de terminer heureusement la guerre qu'il avait eue avec son prince Eristoff. Il l'avait fait prisonnier et lui avait fait crever les yeux, mais quelque temps après il le fit mourir. Le Comte fit partir le Patriarche et le Knés Mouravoff. Il recommanda expressément à celui-ci de dire à Salomon que nous avancions au nombre de deux mille hommes.

Héraclius vint nous voir le surlendemain. Il campa avec toute sa suite à une demi-lieue de nous. On lui fit un brillant accueil. On lui donna à dîner, il y eut plusieurs conférences dont le résultat fut qu'il consentait volontiers à déclarer la guerre aux Turcs, mais qu'il voulait que l'Impératrice lui écrivit elle-même à ce sujet. Il exigeait qu'elle enverrait huit mille hommes avec une bonne artillerie et que les conquêtes que l'on ferait lui appartiendraient seul. En conséquence on fit partir pour Pétersbourg le Knés Rateoff. Héraclius se retira à Teflis et nous continuâmes notre chemin le plus tôt qu'il nous fût possible.

Tottleben voyait bien qu'avec le peu de monde qu'il avait, il lui était impossible de rien entreprendre. Il écrivit au Gouverneur d'Astracan de lui envoyer un renfort le plus tôt qu'il pourrait.

Nous arrivâmes enfin à Ananouri, c'est la première ville de Géorgie bâtie au delà du Caucase. Nous remîmes nos canons sur les affûts, et nous partîmes pour Douchet, autre ville qui n'en est éloignée que de cinquante verstes. Ces

deux villes sont fort petites. Leurs environs ne présentent que des ruines. Les Tartares Lcsquintsi sortent souvent de leurs montagnes, prennent les habitants qui s'éloignent un peu de la ville et les vendent aux Turcs.

De Douchet à Moukran il y a environ 80 verstes. Quoique les Tartares fassent souvent des incursions autour de cette ville, cependant les environs en sont plus cultivés, parce qu'il y a plus d'habitants qui à la première alarme que donnent les Tartares montent à cheval et leur donnent la chasse.

De Moukran à Lamiscana il y a 120 verstes. Cette petite ville est au pied de la montagne et est aussi dévastée que Douchet. De là nous allâmes à Metzarienkevi,²² qui est éloigné de Lamiscana de trente verstes et dont la situation n'est pas meilleure. Enfin à 40 verstes de là nous trouvâmes la ville de Skinval, c'était la plus grande ville de Géorgie que nous rencontrâmes.²³ J'aurai occasion d'en parler dans la suite, car nous y passâmes l'hiver. Nous ne nous y arrêtâmes point alors, nous continuâmes notre chemin par Abis, qui en est éloigné de 30 verstes, et qui est la dernière ville appartenant à Héraclius.

Nous quittâmes enfin le Carduel pour entrer en Immirette. Nous fîmes plus de 60 verstes sans rencontrer un homme. Quelques villages ruinés étaient la seule preuve que le pays avait été habité. Le Knés Mooravoff vint au devant de nous, nous traversâmes des montagnes couvertes de bois sans rencontrer une plaine, enfin après avoir fait près de deux cents verstes dans des chemins fort étroits, où notre artillerie, toute petite qu'elle était, avait beaucoup de peine à passer, nous trouvâmes le Prince Salomon qui venait au devant de nous. L'air pauvre de ce prince, ses habillements, sa suite nous donnèrent de lui une idée conforme à celle que Héraclius nous avait déjà donnée.

Salomon ne possédait aucune ville. Errant dans les bois avec environ 1500 hommes, il ne fixait sa demeure dans un endroit que pour 15 jours de peur d'être surpris par les Turcs. Se méfiant même de ses sujets, il ressemblait plutôt à un chef de brigands qu'à un prince souverain. Il avait environ quarante ans, son caractère était assez conforme à celui du Comte Tottleben.²⁴ Ils se firent d'abord toutes sortes de protestations d'amitié, et se méfiaient en même temps l'un de l'autre. Le Comte disait : " Je vois bien qu'il n'y a rien à faire dans ce pays-ci, parce que Salomon n'est pas en état de me secourir." Salomon disait la même chose : " Cet homme vient pour me secourir ; que peut-il faire avec ses petits canons et 500 hommes ? " Cependant ils formaient ensemble les plus beaux projets. Salomon voulait marcher à Coutaïs qui avait été la capitale de l'Immirette, mais Tottleben ayant appris qu'il y avait assez près de là une petite forteresse nommée Scherepan fut d'avis d'aller l'attaquer. On partit et au bout de trois ou quatre jours on arriva au pied de la forteresse. Les Turcs ne manquèrent pas de nous tirer quelques coups de canon dès qu'ils nous aperçurent, ce qui était assez naturel, mais le Comte conclut de là que Salomon avait fait avertir les Turcs de notre arrivée.

On se disposa à former le siège de Scherepan. Cette forteresse, qui n'est à proprement dire qu'une grosse tour carrée, est bâtie sur un rocher ; elle est entourée d'une vingtaine de maisons que les Turcs abandonnèrent. Une petite

rivière coule au pied de ce rocher. La plaine où est situé Scherepan est fort petite, par conséquent entourée de montagnes qui le dominant, cependant il nous était impossible de le prendre. Le plus gros de nos canons était de six livres de balles et les murailles de la tour étaient de pierres dures, épaisses de quatre pieds. Salomon fut d'avis de le bloquer et d'y passer l'hiver dans des cabanes. Mais Tottleben fit dresser une batterie sur la montagne la plus voisine, et tirant pendant quatre jours consecutifs des coups de canon inutiles contre cette forteresse, il consuma toute la poudre que nous avions apportée. Il fut d'avis alors de tenter l'escalade. Il fit faire des échelles de 20 pieds ; quand elles auraient été de 60 elles auraient été trop courtes.

Cependant le pain nous manquait. Salomon n'était pas en état de nourrir cinq cents hommes. Les Immiretiens ne vivent que de châtaignes et de citrouilles. Il est rare qu'ils mangent du pain, l'orge qu'ils sèment ne sert qu'à nourrir des chevaux. Nous eûmes bientôt consumé toutes leurs provisions. Salomon envoyait de tous côtés, il partit lui-même dans l'intention de ravager un petit pays appartenant à Dadian. Il espérait y trouver de l'orge et nous nourrir quelque temps, car on assurait que nous avions pris les Turcs au dépourvu, que si nous les tenions bloqués encore quinze jours la forteresse était à nous. Mais Tottleben n'eut pas la patience d'attendre ; il lève son camp et revient sur ses pas. Il avait peur que Salomon ne le poursuivît, il marche à la tête des hussards et en deux jours il arrive à Abis, laissant au Major Remennicoff l'artillerie, l'infanterie et les dragons à ramener. En chemin une cinquantaine de Tartares Lesguintsi nous attaquèrent, nous tuèrent une douzaine d'hommes et enlevèrent une partie de nos équipages. J'eus le malheur alors de perdre quatre chevaux, deux domestiques et tout ce que je possédais. Il ne me resta que l'habit que j'avais sur le corps et le cheval que je montais. Ces Tartares incommodèrent fort le Major Remennicoff dans sa retraite ; ce ne fut qu'après quinze jours d'une marche très pénible et très fatigante qu'il nous rejoignit à Abis.

Nous étions au commencement de novembre, les pluies nous incommodaient beaucoup, nos chevaux périrent presque tous faute de fourrages. Cependant le Comte se mit en marche pour venir à Skinval où il avait dessein de passer l'hiver. Il m'envoya à Tefis pour annoncer au prince Héraclius que nous étions revenus dans ses états, que Salomon étant hors d'état de nous fournir les choses les plus nécessaires à la vie, nous l'avions abandonné, et que nous venions nous joindre à lui pour faire la guerre aux Turcs.

Je partis d'Abis le 10 novembre, je passai par Gori, ville assez considérable, dont la situation est fort heureuse. Je repassai par Moukran et après six jours de marche, j'arrivai à Tefis. Cette ville est bâtie sur la rivière Coura, elle est entourée de bonnes murailles et dominée par une montagne sur laquelle on a bâti une bonne forteresse. Cette ville peut avoir une demie lieue de long sur un quart de large, elle est peuplée de Géorgiens, de Tartares et d'Arméniens, dont les uns suivent l'hérésie de Dioscore, et les autres sont de la religion catholique romaine. Le Basar de cette ville est assez considérable, il y vient

souvent des caravanes de Perse et c'est à peu près tout le commerce qui s'y fait.²⁵

On me logea en arrivant chez le Maître de Police. Quoique j'arrivai à 4 heures après midi, ce ne fut que vers les onze heures du soir qu'Héraclius me donna audience. Son palais, bâti en pierre de taille, a quelque chose de majestueux, sans être cependant régulier. On traverse deux cours ; il y a un grand arceau par où l'on passe pour aller dans les appartements secrets où habitent la femme et les filles de ce prince ; à main droite il y a un grand escalier de pierre sans rampe et qui n'est point couvert. Après avoir monté cet escalier, je me trouvai sur une terrasse très spacieuse qui donne sur la rivière. On entre dans les appartements par une petite porte à droite. La première chambre qui se présente est fort petite, c'est là que les Géorgiens quittent leur chaussure, qui est une espèce de pantoufle dont le talon est fort haut. Ils quittent cette chaussure pour ne pas salir les appartements qui sont couverts de tapis de Turquie. Je fus obligé de faire bien nettoyer mes bottes. J'entrai dans une grande salle où il n'y a aucune espèce de meuble. J'attends encore un quart d'heure, enfin on ouvrit une grande porte à deux battants et on m'invita d'entrer. Le Prince Héraclius était assis avec le Patriarche son oncle, ses deux fils, et le Prince Sicianoff son gendre.²⁶ Ils se levèrent tous. Le Patriarche s'avança, il me donna sa bénédiction. Je lui baisai la main, suivant l'usage dont j'étais informé. Ils se rassirent et Héraclius m'invita de m'asseoir, mais comme ils étaient tous assis sur des tapis, les jambes en croix, et qu'il m'était impossible de m'asseoir comme eux, je répondis que le respect que je devais à Sa Majesté ne me permettait pas d'être assis en sa présence. Il insista, et me déclara qu'il ne m'entendrait que lorsque je serais assis. Je fus obligé de lui en dire la véritable cause, que les habillements européens n'étaient pas commodes pour être assis dans cette posture. J'avais un interprète qui me déplaisait beaucoup. Il faisait de longs commentaires auxquels je ne comprenais rien. Comme il n'y avait point de chaises dans le palais, on apporta un coffre sur lequel je m'assis, en sorte que j'étais plus élevé que les autres.

Pendant ce temps-là j'aperçus à côté de moi un capucin. Je savais qu'il y en avait plusieurs à Teflis. Je lui demandai en latin s'il n'était pas un religieux de l'ordre de Saint François. Il me répondit que oui. Je lui demandai encore de quel pays il était, il me dit qu'il était de Trieste.²⁷ Je le priai en italien de me servir d'interprète, parce que la langue italienne m'était plus familière que la langue russe. Il traduisit à Héraclius ce que je venais de lui dire. Le prince fut surpris, il me demanda de quel pays j'étais. Je répondis que j'étais français, mais que j'étais au service de Russie, et aide de camp du général Comte Tottleben. Il me répondit qu'il m'adoptait pour son fils. Le compliment m'étonna, mais le Père Dominique me dit que c'était le style asiatique. Je m'acquittai alors de la commission dont j'étais chargé ; il me dit qu'il l'avait bien prévu, et qu'il aurait bien souhaité nous éviter la peine de faire le voyage d'Immiretto, mais que c'était notre faute. Je répondis que nous n'avions pas pu nous dispenser d'aller voir par nous-mêmes quelles étaient les forces de Salomon,

puisque c'était les ordres de l'Impératrice, mais que le Comte avait envoyé un courrier à Pétersbourg pour informer Sa Majesté Impériale de notre retour en Géorgie. " Je donnerai, " dit-il, " mes ordres pour que rien ne vous manque à Skinval, mais comme la ville est trop petite pour vous loger tous, vous pouvez placer à Gori une partie de votre monde, et je prie le Comte de passer une partie de l'hiver à Teflis. Pour moi, je ne peux vous donner aucune décision avant que Rateoff arrive."

Je me retirai ; à peine fus-je arrivé dans mon quartier qu'on m'apporta un souper considérable—entr'autre un plat de pilau, où il y avait de quoi rassasier 20 personnes. Je repartis le lendemain. Le Comte était logé à Skinval avec les dragons et les hussards. Le Major Remennicoff était à Gori avec l'artillerie et l'infanterie.

Quelques jours après, le Général Beketoff, Gouverneur d'Astracan, envoya une compagnie de la garnison de cette ville et deux compagnies du régiment d'Offimski,²⁸ ce qui pouvait aller à deux cent cinquante hommes. Le Comte écrivit à Héraclius qu'il nous était arrivé un renfort de mille hommes.

Pendant nos cosaques, suivant leur coutume, pillaient partout où ils pouvaient, surtout les bœufs et les chevaux. On en faisait des plaintes au Comte qui ne rendait pas justice : nos cosaques n'en devenaient que plus hardis, les autres soldats imitaient à peu près leur exemple. Nous vivions en Géorgie comme dans un pays de conquête.²⁹

Le Comte avait projeté de s'emparer de la ville d'Akalsakis³⁰ appartenant aux Turcs. Comme Héraclius n'était pas encore décidé à nous aider dans nos entreprises et qu'il attendait toujours le retour du Knés Rateoff, et que nous étions trop peu de monde, la chose était impossible. Il voulut engager le Prince David Eristoff de se joindre à nous avec deux mille paysans, il lui promit de lui donner cette ville dès qu'il l'aurait prise.

Ce prince Eristoff est le plus riche seigneur de la Géorgie. Il y a dans chaque province un Eristoff, ce qui signifie Chef du Peuple, Eris veut dire peuple et Tave signifie tête.³¹ Héraclius a supprimé l'Eristoff du Caket, mais il n'avait pas encore pu supprimer celui du Carduel. Il l'a fait depuis la mort de ce prince.

David Eristoff refusa cette proposition, et ne manqua pas d'informer Héraclius des projets du Comte. Vers la fin de décembre nous apprîmes qu'il nous venait encore un renfort de quatre compagnies du Régiment d'Orembourg et qu'il y avait à Mosdoc quatre pièces de canon de douze livres de balles qui étaient destinées pour la Géorgie. Le Comte se détermina d'aller lui-même à Teflis pour en informer [Héraclius]. Nous y arrivâmes le 20 décembre. Héraclius fit beaucoup d'amitiés à Tottleben, il l'embrassa, et le Père Dominique servant d'interprète, ils firent beaucoup de plaisanteries sur l'état de Salomon et firent ensemble les plus beaux projets du monde.

Tottleben était logé chez le Maître de Police. Le Prince Héraclius vint lui faire visite et dîna avec lui. Ce dîner mérite une explication. Dès que nous arrivâmes à Teflis, le Comte m'envoya vers Héraclius lui notifier son arrivée. En repassant par le basar, je rencontrai deux Turcs. Je fus surpris de les voir,

ils ne furent pas moins étonnés de me voir aussi. J'arrivai chez le Comte à qui je racontai ce que j'avais vu. Il me chargea de m'informer de ce que ces Turcs faisaient à Teflis. Je trouvai un Arménien qui parlait un peu russe et qui me servit d'espion. Il découvrit que depuis trois jours il était arrivé un ambassadeur turc qui avait déjà eu deux audiences d'Héraclius, qu'il devait partir le lendemain et que c'était des gens de sa suite que j'avais rencontrés.

Le Comte forma le projet d'enlever ces Turcs à trois ou quatre verstes de Teflis. Pour cet effet une trentaine de Cosaques furent chargés d'aller les attendre sur le passage, mais le chef de nos cosaques en avertit quelqu'un et le même jour l'ambassadeur turc en fut instruit. J'appris que son voyage était différé au surlendemain. J'allai le même jour après dîner chez Héraclius pour quelque affaire de la part du Comte. Je rencontrai l'ambassadeur turc qui en sortait et qui en me voyant se mit à rire avec beaucoup d'affectation.

Ce fut donc le lendemain que le Prince Héraclius vint rendre visite au Comte. Je ne pus de toute la matinée rencontrer mon Arménien, et on distribua beaucoup de vin à nos cosaques qui s'enivrèrent. Vers les onze heures, Héraclius arriva avec une suite nombreuse. Le Comte le reçut dans une grande salle où il y avait une douzaine de chaises de bois, chose très rare à Teflis, mais préméditée. A midi, Héraclius dit qu'il était trop tard pour retourner dîner chez lui. Il demanda au Maître de Police s'il voulait lui donner à dîner. Dans l'instant on mit une table suivant l'usage européen, une nappe, des couverts d'argent, ce dont les Géorgiens ne se servent pas, car ils mangent tous avec les doigts, et on servit le dîner. Héraclius s'assit, invita le Comte à s'asseoir ainsi que ses officiers. Tottleben ne voulait pas que nous fussions assis, mais Héraclius insista, et dit qu'il dînait avec nous comme entre amis, et qu'il exigeait que nous fussions à table. Nous nous assimes, nous étions douze, dont Héraclius, ses deux fils, son gendre, son oncle, le Père Dominique, Tottleben, le Knés Moouravoff, et quatre officiers, du nombre desquels était un officier d'artillerie qui comprenait un peu la langue géorgienne, ce qu'Héraclius ignorait. On but à la santé de l'Impératrice et on tira le canon des remparts. Héraclius dit au Patriarche, " Je crois qu'il entend le canon." " Oh," répondit-il, " je crois qu'il est trop loin pour cela." L'officier d'artillerie me traduisit cela, je compris de quoi il s'agissait et après dîner je le dis au Comte, mais mon Arménien était perdu, ce ne fut que le soir tard qu'il revint. Il me dit qu'on l'avait enivré le matin, et que l'ambassadeur turc était parti depuis onze heures. Le Comte était furieux d'avoir manqué son coup.

Il m'envoya le lendemain matin pour quelque affaire. Héraclius me parla avec beaucoup de bonté pendant une demi-heure. Il rentra dans une chambre voisine, et me fit signe de le suivre. Le Père George de Turin entra avec nous, et après avoir fermé la porte il fit trois ou quatre tours dans la chambre, et s'approcha de moi avec le visage courroucé. Il me demanda : " Qui êtes-vous, et que faites-vous chez moi ? " J'affectai autant de tranquillité qu'il me fut possible, et feignant d'ignorer de quoi il était question, je le priai de m'expliquer pour quel sujet il était si en colère. " Vous ne l'ignorez pas," me dit-il, " puis-que

c'est vous-mêmes qui vous êtes donné tous les mouvements possibles pour enlever un ambassadeur que le Pacha d'Akalsakis m'avait envoyé, et je vais vous expliquer à quel sujet. La Porte Ottomane est instruite de votre arrivée dans mes états et des propositions que vous m'avez faites. Les Turcs me demandent de ne point troubler la bonne intelligence qui règne entre nous. On m'offre une grosse somme d'argent et une étendue de pays considérable si je veux vous livrer à vos ennemis, mais je connais trop le droit des gens pour accepter de pareilles propositions. Je renvoie l'ambassadeur turc avec un entier refus, et vous voulez en agir en maîtres chez moi, vous ne respectez pas la personne sacrée d'un ambassadeur, vous avez eu l'intention de l'enlever au passage. Cependant, qui êtes-vous ? Je vous ai reçus dans mes états, sans que vous m'ayez apporté aucune preuve écrite de Sa Majesté Impériale qu'elle vous eût envoyés. Vous avez vécu dans mon pays comme en pays ennemi, vous avez pillé de tous côtés, vous avez cherché à soulever mes sujets contre les Turcs sans mon ordre. J'ai pris patience dans l'espérance que Rateoff viendrait bientôt, cependant il y a déjà trois mois qu'il est parti, et nous n'avons de lui aucune nouvelle. Vous devriez ramper en attendant qu'il m'apporte de la part de Sa Majesté Impériale une preuve qu'elle vous a envoyés ici. Je prendrai patience encore quelque temps, mais prenez garde : les suites de ceci pourraient être terribles."

"Ce n'est pas à moi," lui répondis-je, "que s'adressent vos reproches et vos menaces. Je vais les rapporter à mon Général et je vous rendrai la réponse qu'il aura faite." Je sortis aussitôt et cours rendre compte à Tottleben de ce qui s'était passé. Il m'ordonna de faire seller des chevaux tout de suite et partir dès que tout fût prêt. Cependant Héraclius, qui ne voulait pas que tout le monde s'aperçût de la mésintelligence qui régnait entre eux, ayant appris que Tottleben se disposait à partir, lui envoya un beau cheval et une tente magnifique. Le Comte refusa ce présent très brusquement et partit. Le même jour nous couchâmes à Moukran. Le lendemain nous allâmes à Douchet. L'intention du Comte était de savoir si ce renfort que lui avait annoncé le Général Beketoff était encore éloigné, mais n'en ayant point de nouvelles, il traverse le Caucase et arrive à Mosdoc le premier janvier 1770. Le renfort était prêt mais le Major Jalouboff qui en avait le commandement, étant bien aise d'attendre, avait écrit que le Caucase était impraticable en hiver, et avait annoncé qu'il ne partirait qu'au printemps. Le Comte prouva lui-même en arrivant qu'on pouvait traverser les montagnes. Il retourna tout de suite en Géorgie avec ce renfort qui était composé de quatre compagnies du régiment d'Orembourg dragons, quatre pièces de canon à 70 hommes d'artillerie, et une compagnie de hussards, ce qui formait tout au plus 400 hommes. Cependant à son arrivée à Skinval il écrivit au prince Héraclius qu'il avait reçu un renfort de deux mille hommes, et qu'au mois de mars il se mettrait en campagne, qu'il exhortait beaucoup le prince Héraclius de lever une armée, car il prévoyait qu'avec l'artillerie qu'il avait reçue rien ne lui résisterait. Enfin le 15 février il arriva un courrier de Pétersbourg avec des lettres de Sa Majesté Impériale

pour le Prince Héraclius, dans lesquelles tout ce qu'avait promis le Comte et Mouravoff était confirmé. Quelques jours après, il arriva un lieutenant-colonel d'artillerie, Géorgien d'origine, qui s'appelait Knés Schelakaïoff,³² homme âgé, mais rempli d'expérience, et qui en arrivant en Géorgie passa par Teflis, où il détermina Héraclius de marcher avec Tottleben le premier avril et d'aller attaquer ensemble la ville d'Akalsakis. Il revint ensuite à Skinval rendre compte du service qu'il avait rendu, mais le Comte avait changé de sentiment. Il voulait aller seul faire cette attaque, il se croyait assez fort pour prendre cette ville et ne voulait plus qu'Héraclius en partageât l'honneur, en sorte qu'il trouva mauvais ce qu'avait fait le Knés Schelakaïoff. Il lui chercha dispute sur ce qu'il avait fait le voyage de Teflis sans sa permission, le fit arrêter et le renvoya en Russie.

Quelques jours après il apprit que quelques Tartares Lesguintsi avaient passé près de Skinval, et qu'ils s'étaient arrêtés dans un village voisin. Il partit sur-le-champ avec deux compagnies de hussards, pour attraper ces Tartares. Le seigneur de l'endroit vint au devant de nous lui représenter que ces Tartares n'étaient point ennemis, qu'ils étaient à la solde d'Héraclius. Tottleben n'écouta point ces représentations. Il fit fondre sur eux et les fit massacrer. Ils étaient au nombre de dix-sept mais comme ils n'avaient rien, et que le Comte ne voulait pas perdre l'occasion de piller, il fit enlever tous les bestiaux appartenants aux habitants de ce village, sous prétexte qu'ils avaient appartenu aux Tartares plus de 24 heures. Héraclius, à qui on en porta plainte, le sollicita de payer ces bestiaux, mais il n'en voulait rien faire, en sorte que le prince fut obligé de les payer pour apaiser les habitants du village.³³

Enfin le premier d'avril, nous partîmes de Skinval, et laissant à notre droite Abis par où nous avons passé pour aller en Immirette, nous arrivâmes à Suram, qui est la dernière ville de Géorgie du côté du Gevaketi. Nous étions sur la frontière de la Turquie. La rivière de Coura qui passe à Teflis sert en cet endroit à séparer les possessions des Turcs et celles d'Héraclius.

Le Prince de Géorgie, ayant appris que nous étions en campagne, partit de Teflis après avoir donné les ordres nécessaires pour assembler ses troupes près de Suram. Voici de quelle manière les troupes se lèvent en Géorgie :—³⁴

Le Carduel et le Caket sont partagés en sept bannières. La première est celle d'Héraclius qui est la plus considérable; il rassemble dessous tous les hommes qui sont en état de servir dans les terres qui dépendent directement de lui. La seconde est celle du Patriarche: celui-ci rassemble tous les paysans appartenant aux églises et aux monastères. Héraclius leur nomme un chef. La troisième est celle du prince Eristoff qui rassemble les paysans de ses terres, entre autres de la ville d'Akalgori qui lui appartient en propre. La quatrième est celle du Prince Amilakoïvoff³⁵ auquel appartient la ville de Gori. La cinquième est celle du Prince Sicianoff, gendre du Prince Héraclius. Les terres de celui-ci sont situées dans le Caket. La sixième est celle du Prince Arbelianoff³⁶ également dans le Caket, enfin la septième est celle du Prince Malchiaveloff.³⁷ Les terres de ce prince dépendaient autrefois de l'Immirette, mais il s'est

soustrait à cette domination, et s'est mis sous la protection d'Héraclius. Il a d'ailleurs fait quelques conquêtes sur les Cubaniens, et a obtenu le droit d'avoir une bannière. Ces bannières sont faites en forme de petits étendards ; ceux qui ont le droit d'en avoir une sont de petits souverains. Ils ont le droit de vie et de mort dans leurs terres, cependant ils dépendent entièrement d'Héraclius, ils ne peuvent point déclarer la guerre et assembler des troupes sans sa permission, et dès qu'il leur ordonne de s'assembler ils sont obligés d'obéir. Héraclius décide les contestations qui surviennent entr'eux. Lorsque le chef d'une de ces familles vient à mourir, la succession se partage par égales portions entre tous les héritiers, on reconnaît seulement un chef à qui appartient la bannière. La famille du prince Amilakoivoff s'est extrêmement multipliée et celui qui a la bannière actuellement n'est pas plus riche que les autres.

Héraclius ordonne à ces Seigneurs d'assembler un certain nombre de troupes qu'il proportionne au besoin qu'il en a, et à la quantité de vassaux qu'ils possèdent. Il leur enjoint de se rendre tel jour en tel endroit, avec des vivres et des fourrages pour un mois. Après ce temps écoulé Héraclius doit leur fournir de quoi subsister pour continuer l'expédition projetée, sans quoi ils sont les maîtres de se retirer, à moins que l'espérance du butin, qui leur appartient toujours, ne les retienne. Ceux qui ont des chevaux forment la cavalerie. Ils obéissent à leur seigneur en marchant sous son drapeau et celui-ci obéit à Héraclius qui dispose à son gré de ces troupes, en sorte que si un chef de bannière n'est pas en état de commander sa troupe, ce qui arrive rarement, on lui substitue celui qu'Héraclius veut en charger.

Ce fut au premier mai que fut fixé le rendezvous général des troupes géorgiennes près de Suram où nous étions. Héraclius s'y rendit le premier pour conférer avec le Comte de Tottleben des opérations de la campagne. Le Comte lui assura que dès qu'il aurait passé la rivière il prendrait le fort d'Askveri qui était la première place ennemie, et que de là ils iraient aisément assiéger Akalsakis. Il chargea Héraclius de lui faire fournir tout le pain nécessaire pour ses troupes, [disant] qu'il le payerait exactement. Héraclius donna ses ordres en conséquence et fit venir du pain pour quinze jours.

Dans ce temps-là le lieutenant-colonel Tchoglokov arriva au camp russe avec le Capitaine des Gardes Lvoff.²⁹ Celui-ci était chargé de remettre à Héraclius le Cordon de Saint André, et une lettre de Sa Majesté Impériale des plus obligeantes pour ce prince. Tottleben reçut en même temps la nouvelle que Rateoff revenait avec un escadron de hussards et un de Carabiniers de la légion de Moscou, que le régiment de Tomskoï venait aussi, et que dans peu celui de Selinguensk³⁰ et toute la légion de Moscou aux ordres du Général Banner passeraient aussi en Géorgie. Tout paraissait aller à merveille, cependant nous étions toujours campés devant Suram, le temps s'écoulait et nos provisions étaient presque consommées. Héraclius pressait le Comte de passer la rivière Coura et de s'établir en pays ennemi où nous trouverions abondamment de quoi vivre. Le Comte répondit qu'il ne voulait pas s'engager sans avoir au

moins pour quinze jours de vivres devant lui. Héraclius en procura encore, mais il arriva un événement qui retarda notre marche.

Le Lieutenant-Colonel Tchoglokoïf, jeune homme fort présomptueux et fort étourdi,⁴⁰ avait publié en arrivant qu'il avait des ordres secrets de Sa Majesté Impériale pour veiller sur la conduite du Comte. En conséquence il s'informait exactement de tout de qui s'était passé, soit en Imnirette, soit en Géorgie. Etant un soir chez Remennicoff, il dit en présence de plusieurs personnes : " Si Tottleben continue je pourrais bien renouveler avec lui la scène qu'il a eue dans les dernières guerres de Prusse." (On sait que le Comte fut alors arrêté par ses propres officiers et conduit à Pétersbourg où il fut jugé et chassé de l'Empire.) Le Lieutenant Navrosoïf alla rapporter ces paroles au Comte qui crut ne devoir pas perdre de temps. Le même soir il arrêta les Sieurs Tchoglokoïf et Remennicoff et les fit partir pour la Russie. Huit jours s'écoulèrent encore pendant ces discussions. Héraclius ne s'en mêla point, mais voyant qu'il perdait son temps à attendre le Comte, il partit le premier avec son armée qui consistait en 12,000 hommes. Tottleben fut obligé de le suivre. On arriva sur le bord de la rivière Coura devant le fort d'Askveri⁴¹ après quatre jours de marche. Héraclius fit faire un pont sur la rivière et Tottleben se mit à canonner la forteresse de fort loin, mais que pouvait-il faire avec quatre canons de douze livres de balles contre des murailles de pierres dures fort épaisses ? Héraclius en augura mal ; en effet, après une inutile canonnade de trois jours les Turcs sortirent d'Akalsakis au nombre de trois mille, et quatre mille Lesguintsi. Dès que Tottleben les vit approcher, il reprend son artillerie et retourne à Suram, envoyant dire à Héraclius que n'ayant plus de pain, il retournait en Géorgie pour en chercher. Je fus encore chargé de cette commission. Héraclius me reçut fort mal. " Je vois bien," me dit-il, " la raison pour laquelle le Comte me trahit ; il espère que je succomberai dans cette affaire et dès que je ne serai plus il sera le maître en Géorgie. Mais vous allez voir qu'il se trompe, et vous lui rendrez compte de ce qui se sera passé, si vous voulez rester avec moi."

Je pouvais bien me retirer, mais la curiosité me retint. Il partagea son armée en trois parties égales, il en donna une au Prince Sicianoff son gendre et le plaça à gauche dans le bois assez près du pont. La seconde était commandée par son fils aîné et fut placée à droite sur le bord de la rivière à trois verstes du pont. Il commandait la troisième et s'éloigna du pont environ de quatre verstes. Dans cette position il attendit les Turcs qui hésitèrent d'abord s'ils passeraient le pont, mais ne voyant pas le corps d'armée commandé par le Prince Sicianoff, ils le passèrent et vinrent fondre sur Héraclius. Les Turcs et les Géorgiens combattent également sans ordres, et se mêlèrent tout de suite, et le carnage allait être grand des deux côtés lorsque le fils d'Héraclius arriva au secours de son père. Les Turcs avaient laissé mille hommes pour garder le pont et lorsque le corps qui attaqua Héraclius commença à plier, Sicianoff sortit de son embuscade, chassa les Turcs qui gardaient le pont et le rompit ; fondit ensuite sur ceux qui se trouvaient engagés entre ces trois corps d'armée, et qui prirent

bientôt la fuite, mais ne trouvant plus de pont ils se jetèrent dans la rivière, où ils furent presque tous noyés.⁴²

La victoire d'Héraclius fut complète, il me fit venir après l'action, et me dit, "Allez rapporter à votre général ce que vous avez vu. Dites-lui que s'il ne m'avait pas abandonné, nous serions avant huit jours maîtres d'Akalsakis. Pour moi, je me retire à Teflis. J'instruirai Sa Majesté Impériale de la conduite de votre général et j'espère qu'elle me rendra justice."

En effet Héraclius revint à Teflis, emmenant avec lui le Knés Moouravoff qui, indigné de la conduite du Comte, l'avait abandonné. Ils trouvèrent en arrivant le Lieutenant-Colonel Tchoglokoïf qui s'était sauvé des mains de celui qui devait le ramener en Russie, et était venu implorer la protection d'Héraclius. On apprit quelques jours après que Rateoff n'était pas loin. Héraclius et Moouravoff se hâtèrent de lui écrire ce qui s'était passé devant Askveri, et le sollicitèrent de venir à Teflis pour conférer ensemble sur ce qu'il fallait faire dans les circonstances présentes. En effet Rateoff, au lieu d'aller joindre Tottleben, vint à Teflis, avec ses hussards, ses carabiniers et quatre pièces de canon. Il porta la nouvelle que le régiment de Tomskoi était depuis longtemps parti de Mosloc et était actuellement à moitié chemin. On écrivit également au Sieur Claver, Colonel de ce régiment, pour l'engager à venir à Teflis.

Rateoff, Tchoglokoïf et Moouravoff avaient déterminé Héraclius d'aller avec un corps de troupes géorgiennes pour arrêter le Comte Tottleben et le renvoyer en Russie. J'arrivai à Teflis le jour qu'ils devaient partir. Je fus surpris de cette résolution. Le Comte m'envoyait pour réclamer les troupes russes qui étaient aux ordres de Rateoff et qui sans permission de sa part étaient à Teflis. Je devais aussi engager Rateoff de venir, mais mes sollicitations à l'égard de celui-ci furent inutiles. Je détachai seulement Moouravoff de leur parti, lui faisant comprendre que la conduite de Rateoff était très répréhensible. J'eus une audience du prince Héraclius. Je lui dis que son projet était connu du Comte, qu'il l'attendait de pied ferme, que les troupes qu'il avait à ses ordres ne l'abandonneraient pas et que s'il se présentait il y aurait bien du sang de répandu, que le récit de cette action ferait un très mauvais effet à la Cour de Russie, que la conduite du Comte serait peut-être blâmée, mais qu'on n'y louerait pas celle du Prince de Géorgie, enfin je le déterminai à changer de sentiments et je repartis. Le lendemain le Comte quitta Suram et revint à Douchet où devait passer le Régiment de Tomskoi en sorte que le Sieur Claver, ne pouvant faire autrement, se réunit à lui.

Cependant Rateoff voyant que ses sollicitations devenaient inutiles abandonna Teflis et vint rejoindre le Comte Tottleben, qui le fit arrêter le lendemain de son arrivée, et le renvoya en Russie. Tchoglokoïf fut aussi obligé de partir. Ces deux officiers n'arrivèrent pas à Pétersbourg. Ils reçurent ordre à Astracan de se rendre à Casan, où ils furent jugés par un conseil de guerre, et faits soldats l'année suivante.

Tottleben apprit dans ce temps-là que Salomon après son départ avait

investi la forteresse de Scherapan, que les Turcs occupés ailleurs n'y ayant point envoyé de secours, avaient capitulé, et que la forteresse s'était rendue ; que de là Salomon enhardi par ce succès était allé investir la ville de Coutaïs. Il se hâta de marcher avec ses troupes pour avoir la gloire d'avoir pris cette ville. Au bout de douze jours d'une marche pénible, il arriva devant Coutaïs, et Salomon fut fort surpris de le voir ; cependant comme il avait besoin de secours il lui fit un bon accueil, d'autant mieux qu'il vit que les troupes russes étaient considérablement augmentées. Tottleben s'excusa sur sa retraite précipitée de l'année précédente, lui fit de belles promesses, et se disposa à les effectuer en assiégeant vigoureusement Coutaïs. Cette ville a une verste en carré, elle est entourée de murailles qui ne sont pas bien élevées, et sans fossés. Salomon fit dire à Tottleben qu'il suffisait de bloquer la ville, d'empêcher qu'ils ne reçussent des secours, et qu'assurément avant un mois ils seraient obligés de se rendre. Tottleben ne voulait pas attendre si longtemps : il fit dresser des batteries et canonna la ville. Il avait choisi une position avantageuse, malgré cela les Turcs nous tuèrent beaucoup de monde. Le Comte vit bien qu'il ne pouvait s'en rendre maître que par le moyen de l'escalade : il fit faire des échelles, et le sept de juin, nous avançâmes pour les poser. Les Turcs ne firent aucune résistance. Nous les plantâmes et entrâmes dans la ville. Quelle fut notre surprise de n'y trouver que des vieillards des deux sexes. Tout le reste avait décampé la nuit précédente. Tottleben avait cru trouver quelque chose à piller dans la ville, mais les Turcs avaient tout emporté. Il fit entendre à Salomon qu'il le soupçonnait d'avoir fait avertir les habitants de la ville. En effet, Salomon, ayant tenu la ville investie pendant plusieurs mois, ne voyait qu'avec peine les Russes qui allaient profiter du prix de ses travaux. Il fit proposer aux Turcs d'abandonner la ville, ce qu'ils firent moyennant une certaine somme qu'ils lui payèrent ; et il leur facilita le moyen de s'évader. Le Comte découvrit toutes ces démarches, il fit arrêter un des principaux seigneurs de Salomon, et se disposa à le faire partir pour la Russie, en l'accusant d'avoir trahi les intérêts de Sa Majesté Impériale. Comme on le conduisait, Salomon envoya des troupes pour l'enlever, ce qui fut exécuté. La discorde entre Salomon et Tottleben recommença et ce dernier l'abandonna pour aller assiéger Akalsakis.⁴³

Salomon maître de Coutaïs et de Scherepan, démolit les fortifications de ces deux places, n'étant pas en état de les conserver dans le cas que les Turcs voulussent les reprendre.

Pendant le Ministère de Russie voyant toutes les difficultés qu'il y avait de faire quelque chose d'avantageux en Géorgie, contremanda la légion de Moscou et le régiment de Selinguenskoi, et défendit d'y faire passer d'autres troupes. On changea le Knés Moouravoff, on nomma à sa place le Capitaine de Gardes Lvoff, et à la place du Comte Tottleben on envoya le Général Soukatin.⁴⁴ Le Comte revint à Pétersbourg où il fut très bien reçu, il obtint le cordon de St. Alexandre, et fut envoyé en Pologne où il mourut quelque temps après.

Le Général Soukatin arriva en Géorgie, prit le commandement des troupes,

Il s'appliqua d'abord à réunir Héraclius, Salomon et Dadian. Ces trois princes firent un traité d'alliance entre eux contre les Turcs, mais Soukatin ne paraissait pas disposé de les seconder. Il choisit un mauvais endroit dans le milieu de la Géorgie, où il resta campé toute l'automne de 1771.⁴⁵ Les mauvaises eaux causèrent aux troupes russes une maladie épidémique, en sorte qu'il en mourut une grande partie, et il renvoyait le reste peu à peu en Russie. Héraclius voyant que les troupes russes diminuaient tous les jours et qu'on ne remplissait pas les conventions qu'on avait faites avec lui d'envoyer huit mille hommes en Géorgie, s'en plaignit, mais inutilement. Les Turcs devinrent plus hardis. Ils sortirent d'Akalsakis, et vinrent attaquer les Géorgiens. Ils prirent Suram et assiégèrent Gori. Soukatin demeurait tranquille et loin de faire la guerre aux Turcs, il ne défendait pas même les Géorgiens.

Le Capitaine des Gardes Lvoff engagea Salomon et Dadian à secourir Héraclius. Ils levèrent quelques troupes, battirent les Turcs et reprirent Suram, et se réunirent ensemble pour faire des incursions dans le Gevaketi, et contre des peuples qui sont alliés des Turcs et qui vivent indépendants sur les frontières de la Perse non loin d'Erivan. Ces peuples se nomment les Carsi et les Bajaseti.⁴⁶ Pendant que les Géorgiens pillaient une cinquantaine de villages appartenant à ces pauvres peuples, le Général Soukatin profita de leur absence et se retira en Russie avec toutes ses troupes, ne laissant en Géorgie que le Capitaine Lvoff auquel Héraclius ne fit pas un bon accueil lorsqu'il revint de son expédition. Cet officier est resté deux ans à Teflis en qualité de Résident jusqu'à la paix entre la Russie et la Porte. Ce n'est qu'avec beaucoup de peine qu'on l'a laissé partir. Héraclius avait envoyé son second fils à Pétersbourg pour se plaindre de la manière dont on avait agi envers lui. On lui promit qu'on ne ferait pas la paix sans y comprendre les Princes Géorgiens, et il fut renvoyé avec un Cordon Rouge.⁴⁷

Il est à craindre que les Turcs ne se vengent à présent d'Héraclius et qu'il ne soit opprimé par leurs forces et celles des Lesguinstsi, et il est à présumer que telle chose qui arrive, la Russie ne renverra pas des troupes en Géorgie pour la défendre.

Il en a coûté à la Russie près de trois mille hommes, et plus de cinq cent mille roubles pour une expédition dont on n'a tiré d'autre avantage que de se fermer pour toujours l'entrée en Géorgie.

შენიშვნები

1. გრაფი კირილე გრიგოლის ძე რაზუმოვსკი (1728—1803) იყო შვილი სარკ-ესტრო კაზაკის რაზუმის. სამეფო კარზე დაწინაურდა როგორც იმპერატრიცა ელისაბედ პეტრეს ასულის ფავორიტის, ალექსის, უმცროსი ძმა. 1746 წლიდან 18 წლისა, მიუხედავად ზერელე განათლებისა, დაინიშნა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტად. 1750 წლიდან 1764 წლამდე, ამ პოსტის გაუქმებამდე, იყო უკრაინის გეტმანი. მონაწილეობდა 1762 წლის სასახლის გადატრიალებაში. მინიჭებული ჰქონდა ფელდმარშლის წოდება, მაგრამ შემდგომში აქტიურ საქმიანობას თანდათან ჩამოაშორეს.

2. წარმოდგენილია, როგორც ჩანს, დე გრაისთვის კარგად ცნობილი საქართველოს სამეფო-სამთავროთა რეალური სურათი. 1762 წლიდან მამის თეიმურაზ II-ის გარდაცვალების შემდგომ, როგორც ცნობილია, ერეკლე II-მ ფორმალურადაც გააერთიანა ფაქტურად უკვე ერთიანი ქართლ-კახეთის სამეფო. იმერეთის ტახტზე იჯდა სოლომონ I—დიდი (1752—1784). სამეგრელოს მთავარი იყო ოტია დადიანის ძე — კაცია II დადიანი, რომლის 1770 წელს გარდაცვლილი მეუღლე ერეკლე II-ის და იყო. კაციას და მარიამი ცოლად ჰყავდა სოლომონ I-ს (იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი IV, გვ. 637, 638, 646, 665...). დადიანი ჩიქოვანთა საგვარეულოდან იყო (იხ. А. А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы... Т. II, вып. I, с. 69).

ქვეგამხედვარობისათვის იმერთა მეფე სოლომონმა მთავრობა წაართვა მამია IV გურიელს და მის ნაცვლად მისი უმცროსი ძმა გიორგი დასვა. მამიას ახალციხის ფაშაც შემოსწერა. 1756 წელს თავისი ბიძის, შემოქმედის ეპისკოპოსის მეშვეობით, გურიელი თბილისში მოვიდა, ქართლ-კახეთის მეფეთა თანადგომას მიაღწია და მათი შუამდგომლობით სამთავრო დაიბრუნა (პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავნი ქართლისანი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე ლ ე ნ ე ო ა გ ა რ ე ბ შ ვ ი ლ მ ა, თბილისი, 1981, გვ. 237—239). 1965 წელს ახალციხის ფაშა ჰასანმა კვლავ გიორგი გახადა გურიის მთავრად. 1771 წლის იანვარში ფოთის მახლობლად თურქთა დამარცხების შემდგომ სოლომონ მეფემ კვლავ მამია IV გაამთავრა (იხ. А. А. Цагарели, Грамоты, II, I, გვ. 76—77).

როდესაც ლაპარაკია თურქთაგან დაპყრობილ გურჯისტანსა და ქვახეთზე, ცხადია, გურჯისტანი აღნიშნავს არა მთელ საქართველოს, არამედ თურქთაგან დაპყრობილ გურჯისტანის ვილაიეთს, სამხრეთ საქართველოს. ამ პერიოდში ახალციხეს ვანაგებლა სამთურქიანი ფაშა სეთ-ნაჰმან, ვალი ჩილდირისა (А. А. Цагарели, Грамоты II, I, გვ. 15—17. იხ. აგრეთვე, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. П. Г. Буткова, Петербург, 1869, გვ. 284, შენიშვნა 1).

3. 1769 წლის 5 ივნისს ერეკლე II სწერს გრაფ ნიციტა პანინს: „მისი იმპერატორობითი დიდებულების და ბუნაქრის ზავის დახსნის პამბავი რა გუესმა, ველოდით სურვილით უქმშარიტესსა უწყებასა ჩუენდამო... ჩუენი დიდი სასურველი არის ოსმალთა თანა ბრძოლა“. თურქეთთან ომში ერეკლეს თავისი მუსლიმანი ვასალების შემწეობის იმედიც აქვს — „რომელნიც მაჰმადიანნი ჩუენნი გარემონი არიან, და ან ჩუენს მფლობელობის ქუემ იმყოფებიან დღეს, ჩვენ ამას უმპველად

კპგონებთ, ესენიც რომელნიმე ვაგვეერთდებინან, და ოსმალთ შტრობაზედ რაოდენი სიმხნე და გამოცდილება აქუსთ, ზოგნი შიშისაგან და ზოგნი რომლისამე მიზეზისაგან, ჩუენთან სიძარტლით გარჩებინან“ (А. Цагарели, Грамоты, II, I, გვ. 6—7).

4. როსტომ რაჰვის ერისთავი XVIII საუკუნის შუა წლებში განუდგა იმერთა მეფეს, რაჰვაში სამეფო სოფლები მიითვისა, მთელ რაჰვს დაეპატრონა. ლევან აბაშიძესთან ერთად 1757 წლის 14 დეკემბრის ხრესილის ომში თურქებს მიემხრო სოლომონ მეფის წინააღმდეგ (იხ. მცირე ქრონიკები, ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯ. ოდიშელმა, თბილისი, 1968, გვ. 130, შენიშვნა 192). ხრესილის ომში სოლომონს დახმარება აღმოუჩინეს კაცია დადიანმა, მამია გურიელმა. ბრძოლის დროს ლევან აბაშიძე მოკლეს, როსტომ რაჰვის ერისთავმა თავს უშველა (იხ. მ. რეხვიასვილი, იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბილისი, 1982, გვ. 58—59; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 628—639).

ტოტლებენის კორპუსის საქართველოში ჩამოსვლის ახლო პერიოდში 1765 წელს პასან ფაშა შემოესია დასავლეთ საქართველოს. როსტომ რაჰვის ერისთავი კვლავ თურქების მხარეზეა. 1766 წელს იმერეთის ტახტზე თეიმურაზ მამუკას ძე გამეფეს. სოლომონი პოზიციებს არ თმობდა. 1768 წელს ჩხარის მახლობლად ცხრაწყაროსთან დაქირავებული ლეკების შემწეობით მან დაამარცხა თურქები და თეიმურაზი (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტომი I, თბილისი, 1962, გვ. 169) მუხურის ციხეში დაამწყვდოეს ძმასთან — გიორგი ბატონიშვილთან ერთად. ამ ომში კაცია დადიანი და გიორგი V გურიელი სოლომონის წინააღმდეგ იბრძოდნენ.

1769 წლის 28 იანვარს სოლომონმა აქტიურად განაახლა მოქმედება რაჰვის ერისთავის წინააღმდეგ. სტატსკი სოვეტნიკის ამოლახვაროვის ცნობით, როსტომ რაჰვის ერისთავი იყო ერთ-ერთი მთავარი ძალა, რომლის მეშვეობითაც სოლომონი ტახტიდან გადაადგდეს (თავის მხრივ, წყარო ამ ცნობებისა არის მაქსიმე მიტროპოლიტი). სოლომონისაგან თავდასაცავად, საკუთარი ძმის, იმერეთის კათალიკოსის ბესარიონის, მეშვეობით რაჰვის ერისთავმა შემწეობა ახალციხის ფაშისაგან ითხოვა, მაგრამ უნაყოფოდ (იხ. Грамоты, II, I, გვ. 31—32).

სოლომონმა როსტომ ერისთავი მისი ამალითურთ „ვარციხეში შეიტყუებ, ერისთავსა და მის შვილებს თვალები დასთხარა, მერე კი მისი ყმა-მამულის დიდი ნაწილი სახასოდ გამოაცხადა, ხოლო ნაწილი ერთგულ ფეოდალებს უბოძა“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 648). რელაციის ტექსტიდან ჩანს, რომ ერისთავის ალაგმვის ამბავი სოლომონმა ტოტლებენს აცნობა (უფრო ღებულურად — მ. რეხვიასვილი, იმერეთი XVIII საუკუნეში, სოლომონ მეფე და როსტომ რაჰვის ერისთავი, გვ. 78—96).

5. თავის ურთიერთობას თურქებთან სოლომონი ასე აღწერს: „ათორმეტი წელიწადი არის, რომ ხვანთქრის ჯარსა და ჩვენ ძლიერი ბრძოლა გვაქვს, და შეიძლება ჩემს ქვეყანაში შემოსულან იმათი სარასკერები და ფაშები, ტყვის ხარაჯა და ხარკი უთხოვიათ, და რომ არ მიმიცია, ზამთარ და ზაფხულ ომი გვეონია ძრეილი. ქრისტეს შეწევნითა და ყოვლად მოწყალის ხელმწიფის წყალობით, ყოველთვის დამარცხებით და სირცხვილეულნი წარსრულან, და თვით ხელითა ჩემითა მრავალნი მომისრავან; რომელიმე ჩემი ციხეები აიღეს და ისევ დავაგდებინე, და გავყარე, და ახლა ჩემი ქვეყანა ერთობით მე მივირავს“ (А. Цагарели, Грамоты, II, I, გვ. 1—2 — ქართული ტექსტი).

თავისი მძიმე, თურქთაგან მეტად შევირცხებული მდგომარეობის შესახებ 1768 წლის 23 ივნისს სოლომონ II სწერს ეკატერინე II-ს, რომ მეტად უკირს

მასზე ძლიერი თურქებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა. დაბეჯითებით მოითხოვს, მიიღონ იმპერიის მფარველობაში, ან დახმარება აღმოუჩინონ, უპირველესად ყოველსა, სამხედრო საქურვლით (Грамоты, I, გვ. 18—19). 21 მაისს, როსტომ ერისთავის შეპყრობის შემდგომ, სოლომონ მეფე თბილისს მოვიდა თურქთა წინააღმდეგ ერთობლივი სამხედრო კამპანიის გეგმის გამოსამუშავებლად (Грамоты, I, გვ. V).

6. ქვაბულოვი, ცხაღია, რუსიფიცირებული ქართული გვარია (შეადარე ქობულაძე, ქობულაშვილი, ქობულეთი). 1769 წლის 19 მაისს ერეკლე მეფე წერილით აცნობებს ყიზილარის კომენდანტს გენერალ პოტაპოვს გრიგოლ ქვაბულოვის საქართველოში, თბილისში ჩამოსვლის შესახებ (Грамоты, I, გვ. 420). საგარეო საქმეთა კოლეგიაში პოტაპოვის მიერ წარდგენილი რაპორტიდან ნათლად ჩანს, რომ გრიგოლ ქვაბულოვი რუსეთ-თურქეთის ომის ვითარებაში ეკისრებოდა საქართველოს საშინაო პოლიტიკური მდგომარეობის, მისი სამხედრო პოტენციალის ზონდავის საიდუმლო მისია (Грамоты, I, გვ. 42). 1769 წლის 24 ივლისს პუსართა ქართული პოლიცის პორუჩიკმა ქვაბულოვმა გენერალ პოტაპოვს საქმიან დეტალური რაპორტი წარუდგინა საქართველოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ. რაპორტს თანდართული აქვს ერეკლე მეფის დავალებით არტემ ანდრონიკაშვილის მიერ ქართულად შედგენილი და ქვაბულოვის მიერ რუსულად თარგმნილი ქართლ-კახეთის სამეფოს მშობებარე ტერიტორიების აღწერა (Грамоты, I, გვ. 425—438).

7. ლაპარაჯია არა იმერეთის პატრიარქზე, არამედ 1768 წლის ზაფხულში რუსეთს საიდუმლო მისიით გაგზავნილ მიტროპოლიტ მაქსიმე ქუთათელზე. მისია საიდუმლო იყო, რადგანაც თურქეთის სულთანმა მუსტაფა III ფირმანი დაადასტურა „ქრისტიან მფლობელთა შორის სახელგანთქმულ სოლომონის“ უფლებები სამეფო ტახტზე (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბილისი, 1973, გვ. 420), ხოლო სოლომონი მაქსიმე ქუთათელს ატანს დოკუმენტებს, სადაც დაბეჯითებით მოითხოვს რუსეთის მფარველობაში შესვლას, თურქთა მძლავრობისაგან იმერეთის დაცვას.

1768 წლის 21 ივნისით დათარიღებული ბარათით სოლომონი აცნობებს ყიზილარის კომენდანტს პოტაპოვს, რომ იმპერატორთან აგზავნის მაქსიმე ქუთათელს საიდუმლო მისიით (Грамоты, I, გვ. 17).

1768 წლის 23 ივნისით არის დათარიღებული სოლომონ მეფის სათხოვარი წერილი ეკატერინე მეორისადმი, რაც პოტაპოვმა საიმპერატორო კარს მიაწოდა 1769 წლის 8 მარტს (Грамоты, I, გვ. 18).

მაქსიმე ქუთათელი ყიზილარში კარგახანს შეაყოვნეს. პოტაპოვმა მისი პეტერბურგში გამგზავრების დასტური მიიღო მხოლოდ 1768 წლის 30 ნოემბერს, როდესაც თურქეთთან ომის გამო დაინტერესდნენ იმერეთის საქმეებით (Грамоты, I, გვ. 19).

მეტად საინტერესოა მაქსიმე ქუთათელის ცნობები საერთოდ საქართველოსა და განსაკუთრებით იმერეთის შესახებ, დათარიღებული 1769 წლის 14 მარტით (Грамоты, I, გვ. 27—31; Грамоты, II, I, გვ. 2—5. ქართული ტექსტი).

მაქსიმე ქუთათელის ელჩობას მოიხსენიებს ეკატერინე II სოლომონთან მიმოწერისას 1769 წლის 26 მაისს; 1770 წლის 11 თებერვალს (Грамоты, I, გვ. 50, 90).

8. 1789 წლის 24 მარტს ანტონ მოურავოვის მიერ საგარეო საქმეთა კოლეგიაში წარდგენილი ბიოგრაფიული და სამსახურებრივი მონაცემების ცნობებიდან ირკვევა, რომ მისი მამა — რომანოზ მოურავოვი, 1724 წელს ეახტან VI მრავალრიცხოვან თანმხლებთა რიცხვში მოხვედრილა რუსეთში. 1738 წელს იგი რუსეთის სამხედრო სამსახურში შევიდა კაპიტნის ჩინით და ამავე წელს ხოტინთან ბრძოლაში დაიღუპა. თვით ანტონი 1749 წელს შლიახტის კადეტთა ქვეითი ჯარის კორპუსის კადეტია. 1755 წელს მან პორუჩიკის ჩინი მიიღო. მონაწილეობდა რუსეთ-პრუსიის

ომში და 1761 წელს პომერანიამი დამსახურებისათვის, რომელიც ქალაქ კოლბერგის აღების საქმეში მიუძღვოდა, მთავარსარდალმა კაპიტნის კოლბეაზე წარადგინა. ელი-საბედ პეტრეს ასულის გარდაცვალების გამო წოდების დამტკიცება ვერ მოესწრო. თავისი დამსახურების დასტურად ანტონ მოურავოვი იმოწმებს გრაფ პ. ა. რუმიანცე-ვის ატესტატს, გენერალ-ლეიტენანტის სხვა წარმომადგენელთა დადებით დასასიათებებს.

1764 წლის 17 თებერვალს მისი პირადი თხოვნით ა. მოურავოვი გაათავისუფლეს სამხედრო სამსახურიდან. იმავე წელს კოლეჯის ასესორის ტიტულით გაამწესეს ქალაქ ოპოჩკოში ვოევოდის ამხანაგად. 1768 წლის 11 იანვარს დანიშნეს კონფისკაციის კანტორის წევრად (Грамоты, I, გვ. 27).

რუსეთ-თურქეთის ომის ვითარებაში, 1769 წლის 27 მარტს, ეკატერინე II ხელი მოაწერა ბრძანებას, რომლის ძალითაც საქართველოში იგზავნებოდა სამხედრო-საექსპედიციო კორპუსი (ვ. მაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, თბილისი, 1957, გვ. 32).

ამ პერიოდში საქართველოში რუსეთის საქმეთა რწმუნებულის პოსტზე დაინიშნა „ნადვორნი სოვეტნიკი“ ანტონ მოურავოვი. საგარეო საქმეთა კოლეჯიამ მის განკარგულებაში გადასცა კანცელარისტი პეტრე გრიგორიევი, რომელსაც თეთრად გადაწერილი, საიდუმლოდ დამზადებული მოურავოვის მიერ შედგენილი პატაკები კოლეჯიაში უნდა გადაეგზავნა.

მოურავოვის საქმიოდ დეტალური ინსტრუქცია მისცეს საქართველოს, განსაკუთრებით იმერეთის საქმეთა ვითარების შესახებ. ინსტრუქციაში აღნიშნული იყო საქართველოში გასაგზავნი საექსპედიციო კორპუსის შემადგენლობა. რაზმს სათავეში მალაღი ჩინის ოფიცერი უნდა ჩასდგომოდა. მის შემადგენლობაში იქნებოდა ერთი შტაბ-ოფიცერი, არტილერიის ოფიცერი, ინჟინერ-ოფიცერი, მყურნალი, მუშკეტერების, დრაგუნების, პუსარების თითო როტა, ოთხი სამვირეანქიანი ზარბაზანი, ორი 12 გირვანქიანი მარტორქა საპირო მომსახურე საარტილერიო პერსონალით. ინსტრუქციაში იყო ცნობები ოსების, ყაბარღოელების შესახებ. დეტალურად იყო გათვლილი სოლომონ მეფესთან ურთიერთობის კონკრეტული პერსპექტივები. მოურავოვს ევალებოდა დეტალიზირებული პატაკების წარდგენა ადგილობრივი მოკლენების შესახებ. ინსტრუქცია დათარიღებული იყო 1769 წლის 28 მაისით. ხელს აწერდნენ ნ. პანინი, ვიცე-კანცლერი კ. გოლიცინი (Грамоты, I, გვ. 39—50).

ანტონ მოურავოვის პატაკები, წარდგენილი საგარეო საქმეთა კოლეჯის, ტოტლებენის და სხვა პირთათვის, ძვირფასი წყაროა XVIII ს. საქართველოს ისტორიისათვის.

ნიშანდობლივია, რომ ა. მოურავოვს მონაწილეობა მიუღია ასპინძის ომში. რუსეთის მხედრობისათვის სასახლო მისი გაბედული მოქმედებისათვის 1770 წლის 12 მაისს ერეკლე II სთხოვს გრაფ ნიკიტა პანინს იშუამდგომლოს, რათა მოურავოვი დაჯილდოვდეს წმინდა გიორგის ორდენით (Грамоты, I, გვ. 451—452). იქვეა აღნიშნული, რომ ტოტლებენსა და მოურავოვს შორის ურთიერთობა წამხდარი იყო. ტოტლებენი მას ერეკლესთან ჯამუსა უწოდებდა.

1770 წლის 26 სექტემბერს, ცხადია, ტოტლებენის დასმენით, სპეციალური მისიით ჩამოსულმა კაპიტანმა იაზიკოვმა დააპატიმრა ქართლიდან ქუთაისში ჩამოსული ანტონ მოურავოვი და ბადრაგით გააგზავნა რუსეთში. გზაში ოსებმა და ყაბარღოელებმა იგი გაძარცვეს (Грамоты, I, გვ. XIX).

1770 წლის 3 ნოემბერს პრეობრაჟენსკის გვარდიული პოლკის კაპიტან-პორუჩიკი ივანე ლავრენტის ძე ლოვოვი მალდობის უხდის ნ. პანინს ა. მოურავოვის ნაცვლად საქართველოს საქმეთა რწმუნებულად მისი დანიშვნის გამო (Грамоты, I, გვ. 248).

შემდგომში 1773 წლიდან, პოდმოლკოვნიკ აბაზაძის გარდაცვალების შემდგომ, მოურავოვი კვლავ მოღვაწეობს რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეჯიაში თარჯიმნად, ნად-

გორნი სოვეტნიკის ტიტულით (იხ. Вейденбаум, Кавказские этюды, Тифлис, 1901, с. 153; Грамоты, I, გვ. 397—399).

1769 წლის 25 აპრილს გენერალმა გოლიცინმა სიმბირსკის პოლკიდან მაიორის ჩინით გამოავაზენა რემენნიკოვი, რომელსაც ებრძანა ყიზლარში წასვლა და საექსპედიციო კორპუსის ფორმირების თაოსნობა (ე. შაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 33). რემენნიკოვი აქტიურად მონაწილეობდა ტოტლებენის წინააღმდეგ შეთქმულებაში.

9. რუსეთ-თურქეთის 1768—1774 წწ. ომის დროს საქართველოში გამოავაზენილი საექსპედიციო სამხედრო კორპუსის სარდლის გრაფ გოტლიბ ჟურტ პენრის ტოტლებენის შესახებ ბიოგრაფიული ცნობები, მისი პიროვნების შეფასება იხ. შესავალში.

10. გრაფი ზაქარია გრიგოლის ძე ჩერნიშოვის (1722—1784) კორპუსმა რუსეთ-პრუსიის ომის მსვლელობაში 1760 წელს ბერლინი აიღო. ტოტლებენი ჩერნიშოვის კორპუსის ოფიცერი იყო.

თავისი მოღვაწეობის დასაწყისში ზ. ჩერნიშოვი დიპლომატიურ დავალებებს ასრულებდა. 1750 წელს მიენიჭა გენერალ-მაიორის, ხოლო 1773 წელს გენერალ-ფელდმარშლის სამხედრო წოდება. 1763 წლიდან იყო სამხედრო საქმეთა კოლეგიის თავმჯდომარის მოადგილე. შემდეგში რუსეთის სამხედრო მინისტრი.

1770 წლის I და 6 თებერვალს ტოტლებენი ფრანგულ ენაზე ცხინვალიდან უპატაკებს ჩერნიშოვს, რომ მის წინააღმდეგ იღვწიან რემენნიკოვი, მოურაეოვი. ითხოვს ზომების მიღებას (Грамоты, I, გვ. 205). 1770 წლის I აპრილის რაპორტში ჩერნიშოვისადმი ტოტლებენი ასმენს ა. მოურაეოვს — მხოლოდ თავის თანამემამულეთა კეთილდღეობაზე ზრუნავსო (Грамоты, I, გვ. 207).

11. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობა, ცნობილია, ძირითადად ასტრახანზე გამავალი გზის მეშვეობით ხორციელდებოდა. მოკიდებული 1763 წლიდან, ასტრახანის გუბერნატორი იყო გენერალ-მაიორი ნიკიტა ათანასეს ძე ბეკეტოვი (1729—1794).

1769 წლის 6 აპრილს ბეკეტოვმა მიიღო განკარგულება კაპიტან როგოვს ხელმძღვანელობით ყიზლარში რაზმის გაგზავნის შესახებ (ე. შაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 33).

1769 წლის 19 სექტემბერს ნ. პანინი და კ. გოლიცინი სწვირენ ბეკეტოვს სამეგრელოსა და თავვერის მთავრის კაცია დადიანის მიერ გამოთქმული სურვილის შესახებ, მიიღოს მონაწილეობა თურქეთთან ომში (Грамоты, I, გვ. 66).

კაპიტან კარპის და 20 პუსარის თანხლებით 1769 წლის 4 აგვისტოს ტოტლებენი უკვე ყიზლარში იყო (იხ. ყიზლარის კომენდანტის გენერალ-მაიორ პოტაპოვის პატაკი საგარეო საქმეთა კოლეგიას, დათარიღებული 1769 წლის 8 აგვისტოთი — Грамоты, I, გვ. 440; ე. შაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 35).

12. პუსართა პოლკის მაიორი რატევი (რატევილი) ა. მოურაეოვთან ერთად მონაწილე იყო ტოტლებენის ერეკლე მეფესთან შეხვედრის პირველი ცერემონიის (Грамоты, I, მოურაეოვის 1769 წლის 3 სექტემბრის პატაკი ნ. პანინს, გვ. 62).

1770 წ. 30 აპრილის მოურაეოვის პატაკში რატევი უკვე პოდპოლკოვნიკია (Грамоты, I, გვ. 109).

1770 წლის 4 ივნისის წერილში ნ. პანინისადმი ერეკლე მეფე წერს, რომ შეთქმულთა მიერ შედგენილი დოკუმენტი ტოტლებენის შეპყრობის შესახებ რატევიმ საიმპერატორო კარს მომხდარი გაუგებრობის შედეგად გაუგზავნაო (Грамоты, I, გვ. 123).

1770 წლის 6 თებერვალს ტოტლებენი (ფრანგულად) აცნობებს ზაქარია ჩერნიშოვს — ჩოლოყაყვი, მოურაეოვი იმპერიის საწინააღმდეგოდ ირეკებიანო. აღნიშნავს,

რომ რატივეი პატიოსან კაცად მიაჩნდა ყოველთვის, ამასთანავე მეტად გამოსადეგად, როგორც ენის შტოდნე (Грамоты, I, გვ. 405).

რატივემა დაივიანა ყიზლარიდან ტოტლებენთან შესაერთებლად მოსკლა. 1770 წლის 6 აპრილს ტოტლებენი ჩივის მისი დაგვიანების შესახებ. აღნიშნავს, რომ ყველა საფეხურის ოფიცრებად რატივეი თავისი ერის შვილებს აყენებს (Грамоты, I, გვ. 211).

1770 წლის 28 აპრილს გვარდიის კაპიტან-პორუჩიკი ლვოვი ატყობინებს მოზლოკში მათორ ანიკეევს, ხოლო ტოტლებენი ვენერალ-მათორ მედემს რატივეის მიერ გაწეული შედარებული წინააღმდეგობის შესახებ. მათორ კარპის, როტმისტრ ცორნაის და ბაქსეგის რაზმიდან მხოლოდ მათორი კარპი დაბრუნდა ერთი პუსარით, დანარჩენები რატივემა შეიპყრო (Грамоты, I, გვ. 214).

სწორედ აღნიშნული შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევის გამო ეკატერინე II 1770 წლის 4 ივლისს თარიღით ერეკლე მეფისადმი გაგზავნილ წერილში უპირველეს დამნაშავედ რატივეს ასახელებს (Грамоты, I, გვ. 132).

1770 წლის 2 მაისს რუსეთის იმპერატრიცას სახელით ტოტლებენმა მანიფესტით ათასი თუმანი გასამრჯელო გამოაცხადა მათთვის, ვინც შეიპყრობდა რატივეს, ჩოგლოცოვს, დე გრაის (Грамоты, I, გვ. 221—222).

1771 წლის 22 აპრილს სამხედრო კოლეგიის სასამართლოს გადაწყვეტილებით პოდპოლკოვნიკ რატივეს აყვარა სამხედრო წოდება, რიგითად გაამწესეს II არმიაში. 1771 წლის 10 დეკემბერს, ვენერალ რუმინანცევის შუამდგომლობით, სახელმწიფო საბჭომ I არმიაში გამოჩენილი მამაკობისათვის რატივეი პოდპოლკოვნიკის წოდებაში აღადგინა (ე. მაკარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 93).

18. 1582 წელს დოხიდან გრეზნაის ჰაჯინბში გადასახლებული კაზაკები XVII საუკუნიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში თავისი გავლენის გასაძლიერებლად კავშირს ამყარებენ მეფის მთავრობასთან. 1712 წელს პეტრე დიდმა თერგის მარცხენა ნაპირზე დასახლა ისინი. მათ ააგეს ციხე-სიმაგრეები: ყიზლარი (1735 წ.), მოზლოკი (1763 წ.). 1721 წლიდან ემორჩილებოდნენ სამხედრო კოლეგიას, უშუალოდ ასტრახანის გუბერნატორს, 1735 წლიდან — ყიზლარის კომენდანტს (იხ. პ. პ. კ. ა., თერგის კაზაკები ძველი დროიდან, I, პეტერბურგი, 1880; ბენტიკოვსკი ი. ვ. გრებნელები, მოსკოვი, 1887 — ორივე რუსულად).

14. კაპიტან იაზიკოვის მიხედვით, მოზლოკიდან შტორე ყაბარდომდე 28 ვერსია (იხ. Грамоты, I, რუსეთიდან საქართველოში ჩამოსვლის ჩანაწერი 1770 წ. X. გვ. 263. ა. ცაგარის სამართლიანი ვარაუდით, ჩანაწერი იაზიკოვს უნდა ეკუთვნოდეს). საერთოდ ღე გრაისთვის დამახასიათებელია მინძილების გადაკარბებით ჩვენება.

15. დაახლოებით მგავსი სურათი ჩერქეზთა და საერთოდ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელთა ცხოვრების, ცნობები მათი მოთარეშე ცხოვრებისაკენ მიდრეკილებაზე სხვა ევროპელთა ჩანაწერებშიც არის დატული (გოულდენშტედტთან, პენსონელთან, დიუბუა დე მონპერესთან და ა. შ.).

16. რუსთა ჯარი მოზლოკიდან საქართველოსაკენ თავაურის ოსეთზე მოდიოდა, ჩიშზე, ლარსზე, სტეფანწმინდაზე (ყაზბეგზე) გავლით. ოსები თავისი მარჯვე სტრატეგიული მდგომარეობით მოხერხებულად სარგებლობდნენ, საზღაურს თხოულობდნენ გზაზე გატარებისათვის, გაწეული დახმარებისათვის (იხ. გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., თბილისი, 1969, გვ. 145). ყიზლარიდან მგზავრობის დროს ხამი ტილოთი გასამრჯელო გადაუხდია ოსებისათვის აგრეთვე იოსებ ემინს (იოსებ ემინის ცხოვრება და თავგადასავალი, 1918, გვ. 204. ინგლისურ ენაზე).

კაპიტანი იაზიკოვი თერგის გაცოლებით აღნიშნავს შეხვედრას ჯერ თემირ სულთანთან, მისგან 16 ვერსის დაშორებით სოფელ ჩიშის, წინამძღოლთან (старшина) ა-

მედთან. წარმოჩენილია იგივე სურათი, რაც დე გრასთან—რომ არ გაეძარცვნენ, სათანადო გასამრქველო უნდა გილო. მთიელების დახმარების გარეშე გზის გაეღა შეუძლებელია (Грамоты, I, გვ. 263—264).

გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „...1711 წლის 11 სექტემბერს ოსეთის მთავარს ახმედ ილაალუს, რომელიც მე უნდა გამყოლოდა საქართველოსკენ, ჩიმიდან გასვლის წინ მივეცი 80 არშინი ტლო, ერთი სამართებელი, ერთი პატარა და 2 დიდი მკერატელი და 6 წყვილი ჩაის ფინჯანი“ (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, 1964, გ. გელაშვილის გამოცემა, გვ. 249).

კლაპროტის მიერ შედგენილი გენეალოგიური შტოს შესაბამისად თემირ სულთანის და აჰმედი ძმები იყვნენ ცლაპროტი, მოგზაურობა, I, გვ. 456—457. ფრანგულ ენაზე).

17. „აჰმედიდან სტეფანწმინდად წოდებულ სოფლამდე, რომლის თავჯაყი არის ყაზბეგი, 21 ვერსია. ეს თავჯაყი მისი სოფლითურთ ქართველთა მეფის, ერეკლეს მფლობელობაშია. აქედან იწყება მთიულეთის მთები. იქ მცხოვრებ ხალხს მთიულები ეწოდება. ეს ხალხი აგრეთვე ერეკლეს მფლობელობაშია“ (Грамоты, I, 1770 წ., X. გვ. 263).

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ სტეფანწმინდა არის ადგილსამყოფელი ყაზბეგის, ქართველი აზნაურის, რომელსაც ერეკლე მეფისგან აქვს ნაბოძები ეს ტიტული. ყაზბეგის გვარს, ჩოფთაქვილს, გიულდენშტედტი ამხინჯებს ხან ცობიკიად, ხან წობიკიად (გიულდენშტედტი, II, გვ. 157, 241, 257). იხსენიებს გიულდენშტედტი ყაზბეგის ვაჟს ვაბრიელს, რომელიც შემდგომში ჩოფთაქვილის ნაცულად ყაზბეგს გვარსახელად ატარებს და რომელსაც დიდი მადლიერებით მოიხსენიებს ერეკლე მეფე.

ყაზბეგთა გვარის ეთნარქი ჩოფთაქვა ყოფილა. მისგან მოდიან ყაზბეგი, ლევანი, გუგუა, ზალია. მათგან ყაზბეგე, როგორც ერეკლე მეფის მოურავი, ფაქტიურად აზნაურის სახელის ფლობდა (ქურნალი „მნათობი“, № 8, ვ. ითონიშვილი, დარიალის ხეობა, გვ. 100—101).

პაქსტაუზენს, ვეიდენაუმს სწორად აქვთ ახსნილი, თუ როგორ შეერქვა სოფელ სტეფანწმინდას და მყინვარწვერს ყაზბეგი ერეკლე მეფის მოურავის საკუთარი სახელისაგან (იხ. В. Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, გვ. 285—286). აღნიშნულ ვითარებაში კარგად გარკვეული ვეიდენაუმი აღნიშნავს, რომ რუსეთის მფარველობაში საქართველოს შესვლამდე მრავალი რუსი მოგზაურობდა თბილისისაკენ. დარიალის ხეობის გავლისას თითქმის ყველას უკლებლევ ურთიერთობა ჰქონდათ ყაზბეგთან, ამ მხარის გამგებელთან, რომელსაც ევალებოდა გზის მოვლა-პატრონობა, ზრუნვა მოგზაურებზე. სწორედ ამიტომ გააიგივეს მისი სახელი სტეფანწმინდასთან, მთასთან, რომლის ძირსაც სახლობდა მეფის საგამცემო მოურავი.

18. ადოს მინდორი, ერეკლე მეფისა და გენერალ ტოტლებენის პირველი შეხვედრის ისტორიული ადგილი, მოხსენებულია აგრეთვე მოურავოვის პატაკებში, გიულდენშტედტთან. (იხ. აგრეთვე ქრონიკები III, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ყორდანიას მიერ, თბილისი, 1967 წ., გვ. 307—308).

ვ. ითონიშვილი მიიჩნევს, რომ ადოს მინდორი იგივე კობის ვაკეა, მდებარე ჭერის უღელტეხილთან, იქ, სადაც ყაზბეგის რაიონის დღევანდელი ოსთა სოფელი ნოგყაუ არის, ხოლო წინათ სოფელი ადო იყო (იხ. ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბილისი, 1971, გვ. 48).

1769 წლის 3 სექტემბერის პატაკში გრაფ ნ. პანიინსადმი ა. მოურავოვი დეტალურად აღწერს ერეკლე მეფისა და ტოტლებენის პირველ შეხვედრას და აღნიშნავს, რომ ადოს მინდორი ოსთა საზღვრიდან 18 ვერსზე მდებარეობს, სოფელ ხოდასთან, რომ შეხვედრა მოხდა 29 აგვისტოს. 12 ოქტომბერს დათარიღებულ პატაკში მოურავოვი აღნი-

შნავს, რომ აღოს მინდორი სოფელ ხოლადან 14 ვერსის მანძილზეა (Грамоты, I, გვ. 61, 68—69).

სოფელ კობთან მოიხსენიებს ტოტლებენისა და ერეკლე მეფის პირველი შეხვედრის ადგილს, „აღოს მინდორს“, აკად. გიულდენშტედტი (გიულდენშტედტის მოგზაურობა..., I, 1964, გვ. 225).

ერეკლე II-ისა და ტოტლებენის პირველი შეხვედრისადმი მიძღვნილ სპეციალურ წერილში გ. პაიჭაძე მიიხსენებს, რომ აღოს მინდორი ხადას თემში მდებარეობს, რომ „ა. მოურავოვმა ხადას თემი, თუ ხადას ხეობა „სოფელ ხოლად“ მიიწინაა. მისი მართებული შენიშვნით, განსხვავება შეხვედრის მოურავოვისეულ თარისს — 29 ავანტოსა და დე გრაიის მიერ შემოთავაზებულ 10 სექტემბრის შორის ალბათ იმიტად უნდა აიხსნას, რომ დე გრაი გრიგორიანული კალენდრით სარგებლობდა“ (იხ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბილისი, 1976, გ. პაიჭაძე, ერეკლე II-ისა და ტოტლებენის პირველი შეხვედრა, გვ. 289—294).

ი. წიკლაურის მიერ მოწოდებული ცნობის მიხედვით, აღოს მინდორი შეიძლება იყოს სოფელ ზაქანსა და გულაურს შორის მდებარე ღაღოს მინდორი, ღუშეთის რაიონში.

ღაღო ოღრო-ჩოღრო, უსწორმასწორო ადგილს ეწოდება. ბუნებრივია, მთის რეგიონში მდებარე „მინდორი“ სწორედ ასეთი არის. ძნელი ასახსნელია, რატომ უწოდებს დე გრაი „აღოს მინდორს“ ბეკასების ველს (იქნებ ვინმემ ფრინველი ღაღო უხსენა?).

19. არაგვი საბოლოოდ კასპიის ზღვაში ჩაედინება, მაგრამ, ჩანს, დე გრაისთვის არ მიუწოდებიათ ცნობა, რომ იგი მცხეთასთან მტკვარს უერთდება.

20. ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II (1744—1762 კახეთში, 1762—1798 ქართლ-კახეთში) ის ფიგურაა, რომელმაც ჩრდილოეთისაკენ, ერთმორწმუნე რუსეთისაკენ აღებული საგარეო-პოლიტიკური კურსით ფაქტიურად განსაზღვრა არა მარტო საქართველოს, არამედ მთელი ამიერკავკასიის მომავალი ბედ-იღბალი.

ანტონ მოურავოვი 1769 წლის 3 სექტემბრის პატაკში ასე უსურათებს გრაფ ნიკიტა პანინს საქართველოს მეფეს: „რაც შეეხება პიროვნებას თვით მეფე ერეკლესი, რომელიც 48 წლის არის... მისი გარეგნობა ადასტურებს დიდებულ ღირსებას, შერწყმულს სიამაყესთან. ყველა საუბარი, რომელიც მასთან მქონია, მუდამ აღსავსეა გონიერებით, ღვთისმოშიშობით და ცრურწმენისაგან თავისუფალი პატივისცემით კანონისადმი. მის ღირსებათა შორის უნდა აღინიშნოს, რომ მისი მმართველობა ერთმხარობელია და სრულიად შეუზღუდავი“ (Грамоты, I, გვ. 65—66).

1770 წელს ვაკეთებულ საქართველოს საკმაოდ საინტერესო აღწერაში კაპიტანი იაზიკოვი აღნიშნავს — „ერეკლე მეფე 52 წლისაა, საშუალო ტანის, მოგარძო სახე აქვს ყვითელი ფერის, თვალები დიდი. აქვს პატარა წვერი (ქართველები წვერს არ იპარსავენ). მეტად ეშმაკია და დიდებული მხედარი... სპარსელ ხანებს, რომელთა სამფლობელოები მისი მიწების გარშემო არის, შიშში და ურთიერთ ქიშპობაში ამყოფებს“ (Грамоты, I, გვ. 183). ცოტა ქვევით იაზიკოვი დასძენს — ერეკლე მეფეს წარუმატებელი მცდელობა ჰქონდა, აღედგინა ბორჩალოს მადნის წარმოება, რაც ლეკთა თავდასხმების გამო ვერ შესძლო.

ერეკლეს ევროპაშიც საკმაოდ კარგად იცნობდნენ ფრანგი კომერსანტის პეისონელის თხზულებიდან. გ. ლესინგის ერთი დრამის გმირები საქართველოსკენ, ერეკლესკენ ისწრაფვიან სახელის განთქმისათვის (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 625).

1770 წლის 8/19 იანვარს ეკატერინე II თავის ფრანგულ მიმოწერაში დიდ ფრანგ ჯანმანათლებელს ვოლტერს სწერს: „ბოლოს ქართველებმა წამოიწყეს ჯანყი თურქების წინააღმდეგ... ერეკლე, ყველაზე უფრო ძლიერი მათ მეფეთა შორის, ჰკვიანო

და შამაქი კაცია. ადრე მან მონაწილეობა მიიღო ინდოეთის დაპყრობაში სახელგანთქველი ნადირ შაჰის თაოსნობით (Грамоты, I, XIII; ერეკლე II-ის შესახებ იხ. აგრეთვე საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 774—775).

21. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ანტონ I, იესე მეფის ძე, (1744—1755, 1764 წ. 5 მარტი — 1788), XVIII საუკუნის ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე, ფილოსოფოსი-ლიტერატორი.

ანტონ კათალიკოსმა (ბაგრატიონმა) თარგმნა არისტოტელეს „ქატეგორიები“, სიმონ ჯღლეცის „დილაგეტიკა“ (ფილიპე ყაითმაზაშვილთან ერთად), ბაუმისტერის „ლოგია“, „მეტაფიზიკა“, „ეთიკა“, ვოლფის „ფიზიკა“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 792—794).

იხ. Б. Е с а д з е, Летопись Грузии, I, Тифлиси, 1913, с. 103—107, А. Х а х а н о в, Жизнь и деятельность католикаса Грузии Антония I.

კათოლიკე მისიონერების მფარველობისათვის მას აღმატებოთ აქვებს პატრი მიხეილ თამარაშვილი ფრანგულ ენაზე რომში 1910 წელს გამოცემულ ქართული ეკლესიის ისტორიაში, გვ. 378—384.

ანტონ ბაგრატიონის ორიგინალურ თხზულებათა რიცხვს ეკუთვნის „სპეკალი“ (იხ. ა. ბ. რ. გ. ა. ვ. ანტონ პირველის სპეკალი (ტექსტი და გამოკვლევა), თეზისები, 1947 წ.

პრობლემის განსჯისას, თუ როგორ დაეყოლიებინათ საქართველო, მონაწილეობა მიეღო რუსეთ-თურქეთის ომში, საქართველო-რუსეთის ერთმორწმუნეობის მნიშვნელოვანი ფაქტორის თვალსაზრისით ექვი გამოიწვია ერეკლე მეფის სიმტკიცემ მართლმადიდებლობისადმი. დაისვა კითხვა, ხომ არ გადაიხარა ერეკლე კათოლიციზმისაკენ?

დამეუკეებელი იყო ის ამბავი, რომ 1762 წელს მამის, თეიმურაზის გარდაცვალებისთანავე ერეკლემ კათალიკოს-პატრიარქად დააბრუნა ანტონ იესეს ძე ბაგრატიონი, რომელიც დედის მხრიდან მას ბიძად ერგებოდა (მისი დედის, თამარის ბიძაშვილი იყო). საქმე ის არის, რომ ანტონი საქართველოდან გაძევებული იყო კათოლიკური რწმენისადმი მიდრეკილებისათვის („სული წმინდისა საქმზე და პაპის უფროსობაზე შეცდა“). დავით ბატონიშვილი წერს: „იქმნა კათალიკოზი ანტონი, ძე მეფისა იესესი, შეცთომილ და მიიღო სარწმუნოება კათოლიკისი“ (დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, თბილისი, 1941, გვ. 7). იმავე ამბავს ბაგრატ ბატონიშვილი განსხვავებული შინაარსით აღნიშნავს — ანტონ კათალიკოსს „შეამჩნივეს მცირე რაიმე განდრეკა მართლმადიდებელისა სარწმუნოებისაგან და მიქცევა ლათინთა სარწმუნოებისად“ (ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, გვ. 50). რუსეთის სინოდალმა ანტონის იმხანად ვლადიმირის ეპარქია ჩააბარა საგამგიოდ (Грамоты, I, გვ. 12; Бутков П. Г. Материалы для повой истории Кавказа с 1322 по 1803 год. С.-Петербург, 1869, გვ. 286, შენიშვნა 4).

ანტონი თეიმურაზის დისწული იყო (Грамоты, I, გვ. 12), ამდენად ერეკლე მეფის მამიდაშვილი.

„წელსა ამახვე 1764, აღნიშნავს ბაგრატ ბატონიშვილი, მეფემან ირაკლიმ მოიყვანა მამიდაშვილი თვისი მეფის იესეს ძე ანტონი პირველყოფილი კათალიკოზი როსიდამა, მოულო კათალიკოზობა იოსებს და დაადგინა კვალად ანტონივე კათალიკოზად (ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, გვ. 50; იხ. აგრეთვე გ. ქიქოძე, ერეკლე მეორე, 1950, თეზი — ანტონ კათალიკოსი, გვ. 56).

როგორც ვახტანგ VI-ის მძისწულს, ანტონს, მეტი ლეგიტიმისტური უფლებები ჰქონდა ქართლის სამეფო ტახტზე, ვიდრე თეიმურაზს, ერეკლეს. „თავისი სახელმწიფოებრივი და ლიტერატურულ-მეცნიერული მოღვაწეობით მან ხელი შეუწყო... ქართველი ერის მობრუნებას ნაციონალური და ქრისტიანული კულტურის ტრადიციებისაკენ (გ. ქიქოძე, ერეკლე მეორე, თბილისი, 1983, გვ. 50).

ანტონ კათალიკოსი უფლისწულ ლევანთან ერთად ერეკლე მეფის ელჩი იყო რუსეთში.

22. ბუტკოვი აღნიშნავს — „სამეფო კარისადმი გაგზავნილ პატაეებში გრაფი ტოტლენი არცთუ დიდად აქებდა ამ მითრიდატის შთამომავლებს, როგორც ამას აუწყებდა ეკატერინე II ვოლტერს 1770 წლის 4 დეკემბერის წერილით (Б у т к о в П. Г., დასახ. ნაშრომი, გვ. 282, შენიშვნა 1).

23. შემდგომში საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი XII (1798—1800). მის შესახებ იხ. პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. ვაწერელის რედაქციით, თბილისი, 1936; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 807.

24. 1769 წლის 19 მაისს ერეკლე II ყიზლარის კომენდანტს პოტაპოვს აცნობებს, რომ სოლომონ მეფესთან ერთად მზად არის, დაიწყოს ომი, თურქებს წინააღმდეგ (Грамоты, I, გვ. 420).

1769 წლის 4 სექტემბერს ერეკლე სწერს ეკატერინე II-ს: „როდესაც თქუენი უმაღლესი განზრახვა ზვანოქრისა მიმართ ბრძოლისა ნებას ბრძანებდეს — ჩუენც იმ თქვენის დიდებულების ნების და ბრძანების თანშეკრულნი ვიყუენო“. ამასთან ერეკლე მისთვის გამარჯვებათა დიდების მიწერას კი არა, უბრალოდ თხოულობს, თურქეთთან მომავალ საზავო ხელშეკრულებაში მისი სამეფოც გაითვალისწინონ (Грамоты, I, გვ. 440; Грамоты, II, I, გვ. 13—14 — ქართული ტექსტი).

25. დ. ლანგი სავსებით სწორად მიიჩნევს, რომ ფრანგული ტექსტის მეცარიენკევი მეჯვრისხევი უნდა იყოს.

26. აბისი სოფელია ქარელის რაიონში, მდინარეების ლაპანისწყლისა და ფრონეს შესართავთან.

თეიმურაზ მეფემ ზაქარია ავალიშვილს ერთგულებისათვის კვლავ უბოძა მეფეთაგან სამეკიდროდ ბოძებული სოფლები აბისი და სოჰანეთი (1633. V. 30. Hd — 9377 — მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, I წიგნი, თბილისი, 1964, გვ. 12).

27. საგზაოდ, მხედრულად გამოწყობილ სოლომონ მეფეს საკმაოდ სავალალო შთაბეჭდილება დაუტოვებია დე გრაიზე.

1769 წლის 20 ოქტომბერს ანტონ მოურავოვი აცნობებდა ნიკიტა ჰანინს — „სოლომონს არცერთი ქალაქი და დაბა არ გააჩნია“, ქუთაისი, შორაპანი, ბაღდადი და ცუტხვათი თურქებს უკავიათ. „იმერლები უკიდურესად ღატაკ და საწყალობელ მდგომარეობაში არიან. თავადები და აზნაურები რუხი შალის სამოსს ატარებენ, ხოლო ქვეშევრდომი ხალხი თავნება, აპაყი და ურჩია... რაც შეეხება საკუთრივ მეფე სოლომონის პიროვნებას, რომელიც 35 წლისაა, იგი საშუალო ტანისაა, სანდომიანი სახის. უღვაწეობიანი, წვეკს იპარსავს... ყველაზე უფრო გამბედავი, მამაცი მეომრის იერი აქვს. დატენილი თოფი, ერთი დამბაჩა, ხმალი და დიდი ხანჯალი მუდამ თან აქვს, როგორც ყველა სხვა იმერელს. საუბარში საკმაოდ სულსწრაფია. უბრალო იმერლებთან ურთიერთობაში არავითარ განსხვავებას არ ავლენს და, ვინც მას პირადად არ ეცნობს, ქვეშევრდომთაგან ვერ განასხვავებს“ (Грамоты, I, გვ. 71—72).

სოლომონ მეფის დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს, რომ მან იმერეთში „ტყვის სყიდვა“ აკრძალა.

აკადემიკოს გიულდენშტედტის კვლადაკვალ ქებით მოიხსენიებს სოლომონ მეფეს პ. ბუტკოვი, რომელიც აღნიშნავს, რომ იმერთა მეფე ერეკლეს არც სიჩაუქით, არც სიჭკველთა და გონებით არ ჩამორჩებოა (Б у т к о в П. Г., I, გვ. 275, შენიშვნა 1).

1782 წელს სოლომონ მეფე ანდრია პირველწოდებულის ორდენით დააჯილდოვეს (Б у т к о в, I, I, გვ. 287).

სოლომონ I-ის პიროვნების შეფასებისათვის იხ. აგრეთვე საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 671—672.

გარდაიცვალა სოლომონ მეფე 1784 წლის 23 აპრილს, 49 წლისა.

28. სკანდა და შორაპანი ჯერ კიდევ ანტიკურ ავტორებთან მოიხსენიებან.

29. მოურავოვის რელატიის მიხედვით იმერლები ძირითადად ტყის ნაყოფით იკვებებოდნენ, ფეტვისაგან დამზადებულ პურს მეტად მცირე რაოდენობით ხმარობდნენ. თვით ზამთარშიც კი ტყეში მრავალ მცენარეულ საკვებს შოულობდნენ (Грамоты, I, გვ. 72).

30. ზუღმივი ქიშპი იმერეთის მეფე სოლომონსა და სამეგრელოს მთავარ კაცია II დადიანს შორის ცნობილი ფაქტია. სოლომონის წინააღმდეგ ბრძოლაში დადიანი ხშირად თურქთა მხარეს იჭერდა.

31. ალექსანდრიის პატრიარქის დიოსკორეს მონოფიზიტური მოძღვრება ქრისტე ღმერთის ერთბუნებოვანი, მხოლოდ ღვთაებრივი შინაარსის შესახებ 451 წელს დაპგმო ქალკედონის მსოფლიო საეკლესიო კრებამ და მწვალებლობად გამოაცხადა აქ დაპარაკია მონოფიზიტი-გრიგორიანი სომხების შესახებ.

სომხური ეკლესიის მონოფიზიტური საწყისების შესახებ იხ. A. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire Byzantin, Paris, 1932, I, გვ. 126; René Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947, გვ. 234—247; A. Harnak, History of dogma, London, 1898, IV, გვ. 190; უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, თბილისი, 1975, გვ. 5—8.

გარდა მონოფიზიტი სომხებისა, საქართველოში იყვნენ აგრეთვე კათოლიკეზმის მაღიარებელი მხითარისტი სომხები.

32. ერეკლე II-ის სიძე, მისი ქალიშვილის მარიამის მეუღლე დავით ციციშვილი ქალაქ თბილისის მოურავი იყო (იხ. იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა და, ნაკვეთი 28, თბილისი, 1950, გვ. 88,24). ჩანს, სწორედ ამ სახელს მიიჩნევს დე გრაი პოლიციის უფროსის თანაშემწეობად.

XVIII საუკუნის II ნახევარში ქართლ-კახეთის სამეფოში დარსდა სახელო ქეშიჩიბაშის — მცველთუხუცესის (იხ. ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია, თბილისი, 1952, გვ. 300—301).

1784 წლის 22 სექტემბერს დავით ციციშვილს „სარდრობა უბოძეს შუამავლობით“ (ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, 100,34).

33. ერეკლე II საკმაოდ ტოლერანტულად იყო განწყობილი კათოლიკე მისიონერების მიმართ. უნდა ვთქვათ, კათალიკოს-პატრიარქ ანტონის გავლენით იმე ხელსაყრელად მისიონერთა საქმიანობის საქართველოში, განიხილავდა რა მას ევროპასთან კავშირუბრუნების დამყარების ერთ-ერთ საშუალებად.

ფრანცისკანელთა ორდენის კაპუცინი ტრისტეტიდან, ცხადია, არის პატრი დომინიკე, კაპუცინების წინამძღოლი საქართველოში (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, 1902, 386—388).

1770 წლის 16 ივნისს პატრი დომინიკეს ხელით ერეკლე მეფემ თავისი წინადადებანი გაუგზავნა ა. მოურავოვს (Грамоты, I, გვ. 128).

1779 წელს ერეკლე მეფემ პატრი დომინიკე დიპლომატიური მისიით გაგზავნა რომსა და ვენაში. ევროპაში გზად მიმავალი დომინიკე კონსტანტინოპოლში გარდაიცვალა 1781 წლის 3 ივლისს (M. Tamarati, L' Eglise georgienne, Rome, 1910, გვ. 639—640; მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა... გვ. 399).

34. უფის პოლკმა სახელწოდება მიიღო ორენბურგის გუბერნიის ქალაქ უფიდან.

35. ჭარისკაცები მათი ავანტიურისტო სარდლის ტოტლებენის მოქმედების შეზამამისად იქცეოდნენ. 1770 წლის I ავგისტოს არაგვის ერისთავი ქაიხოსრო ჩოლო-

ყაშვილი მეფე ერეკლეს სწერს: „თქვენს სიმაღლეს კეთილად მოეხსენება ღრაფი იანარალ შაიორი ტოტლებენი როგორის სახით დამესხა, როგორ ამიკლო ყოვლისფრით, რაც კი შეიძლება და ჩემთან მყოფი თქვენი თავადიშვილი იესე როქიაშვილი მომიკლა და რაც თქვენი წყალობა, ან თვალი, ან მარგალიტი, ან ოქრო, ან ვერცხლი, ან სახლის მოფენილობა, ან ტანი, ან ფეხი და ან ცხენი და იარაღი შეიძინა და მყვანდა ჩემს სახლობისა აღარაფერი დამრჩომიარა“ (Грамоты, II, I, გვ. 49 — ქართული ტექსტი).

1771 წლის 27 თებერვალს კაპიტანი იაზიკოვი ნიკიტა პანინს აცნობებს „ტოტლებენმა ამ მხარეში ჩვენს ერს უფრო სირცხვილი აქამა, ვიდრე ქება მოუხევეკა“ (Грамоты, I, გვ. 298. იხ. აგრეთვე Вейденгауи, Кавказские эиоды, 186).

80. ქალაქი სამხრეთ საქართველოში. მდებარეობს მდინარეებს ფარავანსა და შურჩახეთს შუა. ქალაქად იქცა IX—X სს. XVI საუკუნიდან ჩილდირის საფაშოს შემადგენლობაში შევიდა.

87. 1770 წლის 20 დეკემბერს იაზიკოვი წერდა პანინს, რომ საქართველოს უწარჩინებულესი თავადი დავით ერისთავი ყველა რუსულ რაზმს, რომელიც მის სამყოფელს გვერდით ჩაუვლის, უსასყიდლოდ ამარაგებს. როდესაც გზაფხულზე ტოტლებენს პური გაუქრდა, ერისთავი მას პურს უსასყიდლოდ სთავაზობდა; რომ დავით ერისთავი რუსების ერთგული კაცია (Грамоты, I, გვ. 178).

1771 წლის 20 იანვარს ნიკიტა პანინი იაზიკოვს მიუთითებს, რომ დავით ერისთავს, რომელიც საქართველოში „შემავალ გზაზე საპლობს, რუსებისათვის გაწეული სამსახურისათვის იმპერატორის წყალობა აღუთქვას (Грамоты I, გვ. 271—272).

დავით ქსნის ერისთავის მიერ მისი თანმხლები ხალხის გზაში საყვებით უზრუნველყოფის შესახებ წერს აგრეთვე გიულდენშტედტი (გიულდენშტედტი, II, გვ. 157).

დავით ერისთავი თეიმურაზ II-ის მამიდის შვილიშვილი იყო. როდესაც 1772 წლის დასაწყისში მეფე ზაალ ორბელიანსა და მაჩაბელს შემოსწყრა, დავით ერისთავი გააფრთხილეს — არ შეშინებოდა (იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, გვ. 65—66).

დღ გრაის ცნობა დავით ერისთავის ერეკლესადმი ერგულეზაზე მეტყველებს საწინააღმდეგოდ დ. გვრიტიშვილის ვარაუდისა, თითქო. ერისთავი ერეკლეს საწინააღმდეგო შეთქმულებაში იღებდა მონაწილეობას (დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 328).

დღ გრაის რელაციის დათარიღების თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ მან იცის — ქსნის საერისთავო ერეკლე მეფემ გააუქმა დავითის (1753—1774) გარდაცვალების შემდგომ.

ქსნის გამდგარი ერისთავი, დავითის ძე, ყულარალასი გიორგი 1777 წლის 1 დეკემბერს, პარასკევს, ხელ-ხუნდით თბილისში ჩამოიყვანეს. 1778 წლის 17 იანვარს მუხრანში ერეკლე მეფე დარბაისელთ ეუბნებოდა: „თქვენც იცი თ ნადირშამ მამაჩემს უბოძა ქსანი და მოვედით და ხელშით დავიჭირეთ... მართალია როსტომს და მამას იმისას (გიორგის მამას, დავით ერისთავს — ჟ. ო.) არა დაუშავებია რა, მაგრამ მე ველარავის ვენდობი ქსანზე, ლიახზე, აღარავის შეუშეებო“ (იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძი, გვ. 81, 83).

88. ქალაქის მოურავ დავით ციციშვილთან (იხ. შენიშვნა 32).

89. 1767 წლის 8 მარტს ახალციხიდან უფროსი პატრი ალოიზი პროპაგანდა ფიდეის წერს, რომ ერეკლე მეფეს პატრი გიორგი მოუთხოვია მისთვის გორის საზოგადოე-

ბი-სათვის, სადაც გიორგისთვის ისევე როგორც თბილისში, სახლი მიუცია. პატრიკიორგი გამოუწვევიათ ართინიდან, სადაც გიორგის დიდი გულმოდგინებით უმუშავია: სკოლა აუშენებია და სხვ. შემდეგ ალოიზი აღნიშნავს, რომ იწურებულა გიორგის ნაცვლად გორში გასაგზავნად ვინმე შეარჩიოს, რადგან პატრების ლაერენცისა და დომინიკეს ცნობით, გიორგი სააღდგომოდ ერეკლე მეფეს თბილისში დაუბარებია (მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა..., გვ. 385—386).

40. აქ ლაპარაკი უნდა იყოს ახალციხის ფაშის დესპანზე, მაჰმად ალაზე. სწორედ მას უნდა მოეტანა ერეკლე მეფისათვის ახალციხის ფაშის, ჩილდირის ვალის სეით ნაჰანის წერილი (იხ. Грамоты, I, გვ. 14—17). ნაჰან ფაშა მშვიდობიანობის შენარჩუნებისათვის მოუწოდებს ერეკლეს, „დოსტობის ბედის გახელებაზე“. ნიშანდობლივია, რომ ცერკლესთან ურთიერთობას იგი განიხილავს, როგორც ნაწილს ოსმალეთ-ირანის ურთიერთობისა. „პეტერანის საზღვრებზედ ერთის კაცის წყენის და შეძლებისაგან — დიდ შროსა ვართ და ვყოფილვართ... საუკუნო მეგობრობა დამტკიცებული იყო, რომ ერთი რამ წყენა არა მომხდარა არც თქვენიდამ ჩვენთან და არც ჩვენიდამ კვალად თქვენთან, ნადაგ მეგობრობა გამოცხადებულ ყოფილა. და საუკუნოს მეგობრობისათვის გვეპყროცა და იმ დოსტობის სიმაგრის მიწაზედ ფეხით დამტკიცებული ვყოფილვართ“.

ნაჰან ფაშას წერილიდან ირკვევა, რომ მაჰმად აღს ელჩობა რიგით მერევა. აღრეული ელჩობა თბილისიდან უპატივცემულოდ გაუბრუნებით („იმ კაცების როგორ ურიგოდ დაბრუნება ისეე უკანვე თქვენ სიმაღლისთვის ცნობილი იქნება“).

სწორედ ახალციხის ფაშის ელჩობის თბილისში ყოფნის გამოა ქვაბულოვი აქ ქართულ ტანსაცმელში გამოწყობილი რომ მოიყვანეს. როდესაც თურქმა ელჩებმა ქვაბულოვის ბიწის თვალთვალს დაუწყეს, ერეკლემ ისინი გააძევა (იხ. Грамоты, I, გვ. 427; Б у т к о в, Материалы, I, გვ. 278; ვ. მ ა ქ ა რ ა ძ ე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 39).

41. არტილერიის პოდპოლკოვნიკი (ლეიტენანტ-პოლკოვნიკი) თავად სიმონ ჩოლოყაშვილი (შალიკაევი, შოგლიკოვი) საქართველოში მოხალისედ გამოიგზავნა ქუსართა ერთი რაზმითა და ორი ზარბაზნით გენერალ-პროკურორ ეიაზმესკისა და სამხედრო კოლეგიის წინადადებით.

1770 წლის 1 თებერვალს ტოტლებენი ფრანგულ ენაზე დაწერილ პატაკში სთხოვს ზაქარია ჩერნიშოვს, გაიწვიოს საქართველოდან მაიორი რემენიკოვი. აჯრთვე დაატოვებინონ ეს ქვეყანა თავადებს: მოურავოვსა და შალიკაევს (ჩოლოყაშვილს). „ვინმესთვის ცუდის გაკეთება ჩემი ხასიათის საწინააღმდეგოა. მიჩქენია თვითონ ვიტანჯო, ვიდრე მოყვას ზიანი მივაყენო“, მაგრამ საქმე მოითხოვსო, აღნიშნავს ტოტლებენი (Грамоты, I, გვ. 205).

უკვე 6 თებერვალს ტოტლებენი აცნობებს ჩერნიშოვს, რომ დააპატიმრა სიმონ ჩოლოყაშვილი და ბადრაგით გააგზავნა მოზდოკს. ტოტლებენი ჩოლოყაშვილს ბრალად სდებდა, რომ მიუხედავად აკრძალვისა, იგი მუდამ თბილისში იყო მრჩეველ მოურავოვთან ერთად და ასწავლიდა ქართველთა მეფეს საარტილერიო საქმეს, მორტირების, პაუბიციების ჩამოსხმას, ზარბაზნების ლაფეტებზე დაღებას (იხ. Грамоты, I, გვ. 205; გ. თ. უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, II, გვ. 225—227; ვ. მ ა ქ ა რ ა ძ ე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 89).

42. 1770 წლის 12 მაისს მეფე ერეკლე წერს ნიკიტა პანინს: „ჩვენი ჩვეულება არის მრავალგზის დაღისტენლი ლეკნი შემორიგებულნი გუყულოან რომელისამე მიზეზებითა — ზოგი ჩვენის ქვეყნის დაცვისათვის და ზოგი მტერზედ მოხმარებისათვის, და ერთი ამისთანა შემძლებელი კაცი მყვანდა შემორიგებულნი, რომლისაც მიზეზით დაღისტენლი მრავალნი კაცნი ჩვენთან შემორიგებულნი იყუნენ, და ამით ოსმანთ ქვეყნის ნატყვენავი და საქონელი ჰყუანდათ, რომ ოსმანთა ქვეყანას არბეულენ, — ამისთანას ჩვენთან შემორიგებულს კაცს და ჩვენის ქვეყნის შესამატს კაცს

მიუხედავად სოფელსა ქარელს და ამოსწყვიტა იმ სოფლის კაცნი; ევედრენ ამ საქმის ესრეთ არ ყოფასა, მაგრა არც მოისმინა მათი ვედრება და არც დაიშალა, და ამის მიზეზით იმდენი კაცი აგვიშალა და მშვიდობილად დაგვიკარგა, და მტრად გავვიხილა. ის ლენი ცამეტის კაცის მეტნი არა ყოფილან, ცამეტი მოკლა, და იარანალ მაიორს ოცდა ორი კაცი მოუკლეს და დაუქრეს იმ ლკთა“ (Грамоты, II, I, გვ. 31—32).

დე გრაის ცნობა ალბათ აღნიშნულ ამბავს ასახავს.

43. დე გრაი, როგორც სამხედრო პირი, ბუნებრივია, დაინტერესებული იყო ერეკლეს სამეფოს ლაშქრის ორგანიზაციის საკითხებით. წარმოდგენილი ცნობა მეტად საყურადღებოა, ვინაიდან გულისხმობს რომელიღაც ადგილობრივი პირის თანადროულ ინფორმაციას. მორიგე ჭარის სისტემის შემოღებამდე ქართლ-კახეთის ლაშქარი სადროშების წესით შეიკრებოდა ხოლმე. სადროშების შესახებ ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონი. სადროშოების განლაგების შესახებ ერეკლე II-ის დაქრძალვის ცერემონიაზე — იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1960 გვ. 534 (იხ. აგრეთვე Karst, Corpus..., ნაწ. II, I განაკვეთი, გვ. 356—403).

შემორჩენილია ქართული ისტორიული დოკუმენტები: სასარდლოების განწესების, სადროშის სარდლობის წყალობის, სასარდლოდან ჭარის დაბარების წიგნები (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 190, 221, 333, 384, 397, 418, 423, 532).

44. ამილახორი (ამირახორი, ამილახვარი) მომდინარეობს არაბული ამირ ახურიდან (საქინბობს ამირა). ფეოდალურ საქართველოში ამირსპასალარის თანაშემწე იყო, სავაზიროს წევრი სათათბირო ხმის უფლებით. საქართველოს ერთიანი სამეფოს პოლიტიკური დაშლის შემდგომ, იყო ზემო ქართლის სადროშის სარდალი და უმეტესად გორის მოურავიც.

დე გრაის რელაციაში ლაპარაკია რევაზ ოთარის ძე ამილახვარზე, რომლის ქალიშვილი ცოლად ჰყავდა ერეკლეს ვაჟს იულონს.

1769 წლის 20 ივლისს ერეკლე მეფე რევაზ ამილახორს (ამილახარს) მღევრად იბარებს მორიგეობით; 1772 წლის 7 იანვარს მისი სასარდლოს ჭარითა და 40 დღის ნუხლით მეფე საგარეოში იბარებს რევაზ ამილახორს, გიორგი ყულარაღასთან ერთად დამოუკიდებელი სამხედრო ოპერაციის ჩატარებას ავალებს (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 419, 426; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 437). რევაზის შემდგომ ამილახვარი იყო მისი ძე ოთარი.

45. იხ. შენიშვნა 32. საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისადმი დავით ციციშვილის მიერ გამოვლენილი ერთგულების, სიამაყის აღწერა იხ. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის დოკუმენტში — Hd — 1818.

46. 1769 წლის 3 სექტემბერს ანტონ მოურავოვი ნიკიტა პანინს მოახსენებს, რომ ერეკლესთან ტოტლებენის პირველ შეხვედრას ადღის მინდორზე ერეკლეს სიძე სარდალ-სახლთუხუცესი (придворный маршал) დავით ორბელიანიც ესწრებოდა.

1770 წლის 30 აპრილს ტოტლებენისათვის წარდგენილ მოხსენებაში, ასპინძის ბრძოლის აღწერისას, ანტონ მოურავოვი ხაზს უსვამს მამაკობას სარდალ დავით ორბელიანისას, რომელმაც არ დაუშვა ქართველების უკანდახევა; თავისი გამპირიანი სარდლობით ბრძოლას ზედი ქართველების სასარგებლოდ გადაწყვიტა.

1770 წლის 29 ივნისს ასპინძის ომის მონაწილის, ზაალ ორბელიანის მოთხრობის საფუძველზე, ყიზლარის კომენდანტი პოლკოვნიკი ნემჩი დავით ორბელიანის, მარჯვენა ფრთის სარდლის, მამაკობის შესახებ აცნობებს საგარეო საქმეთა კოლეგიას (იხ. Грамоты, I, 108, 116, 462).

შემდგომში სარდალ-სახლთუხუცესი დავით ორბელიანი ირან-ოსმალეთის ორი-
წნტაციის პოლიტიკური დაჯგუფების ერთ-ერთი ლიდერი გახდა მსაჯულ სოლომონ
ლუნიძესთან ერთად (იხ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუ-
ნების ეპოქა, გვ. 233).

გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „სომხთი რამდენიმე საუკუნეა, რაც წარმოადგენს
ქართლის მეფის საკუთრებას და ქართველ თავადურ გვარს ყუფლანოვს ანუ ორბე-
ლიანოვსაც აქვს იქ დიდძალი მამულები“ (გიულდენშტედტი, II, გვ. 179).

47. 1769 წლის 24 ივლისს ქვაბულში აცნობებს ყიზილბაშის კომენდანტს პოტაპოვს,
რომ მისი საქართველოში ჩასვლა ერეკლე მეფეს თავისი სამფლობელოდან, ციხი-
ვილიდან აცნობა იესუ მანაბელმა (Грамоты, I, გვ. 426; Бутков, Мате-
риалы, I, გვ. 451).

გიულდენშტედტის ცნობით, „დიდი ლიხვის თითქმის მთელი შუა ნაწილი დი-
ლია და იქ 1000-ზე მეტი ოჯახი ცხოვრობს. ის ეკუთვნოდა მანაბელთა ქართულ თა-
ვადურ გვარს; მაგრამ რადგან ეს ოსები ჩიოდნენ, (მანაბლები) ძალიან გვაევიწროე-
ბენო, ერეკლემ ეს მხარე ჩამოართვა თავადს და 1772 წ. გადასცა მფლობელობაში
თავის ვაჟს, გიორგის“ (გიულდენშტედტი, II, გვ. 67).

ვახუშტი ბაკრატიონის მიხედვით, თითქმის მანაბლები აჩაბეთის ციხიდან, აფხა-
ზეთიდან იღებენ სათავეს.

48. აწყური სოფელია მტკვრის ორივე ნაპირას მდინარე აბანოსღელის შესართავე-
თან (ვეიდენბაუმი მხოლოდ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე აღნიშნავს). აქ არის ახალ-
ციხის მხრიდან ბორჯომის ხეობის ჩამქეტი ციხე-სიმაგრე, იდგა აგრეთვე ტაძარი.

ახალციხე (ძველი ლოშია). ქალაქი გაშენებულია მდინარე ფოცხოვის, მდინარე
მტკვრის მარცხენა შენაკადის, ორივე ნაპირზე. ერთ დროს სამცხის შთავარი ქალაქი XVII
— XVIII სს. ტყეებით ვაჭრობის ცენტრად იქცა. ლეკები აქ ჰყიდდნენ ტყვე ქრისტიან-
ებს (Вейденбаум Е. Тифлис, 1888, გვ. 378—379).

ტოტლებენმა სწორედ აწყურთან შიატვა მეფე ერეკლე. 1770 წლის 30 აპრილს
ანტონ შოურაგოვი აცნობებს ტოტლებენს 22 აპრილს ერეკლეს შიერ მიღწეული გა-
მარჯვების შესახებ და შეახსენებს, რომ 19 აპრილს მან შიატვა ერეკლე და ქართველთ
ლაშქარი. ოურაგოვი და კახაეების შიერი რაზმი დარჩა ერეკლე მეფესთან (იხ. Гра-
моты, I, გვ. 105).

აწყურთან ტოტლებენის ჯარის ქართლში გამობრუნების შესახებ 1770 წ. 4 ივნისს
აზნაურ თარხან შახოვის მეშვეობით ერეკლე II საგანგებოდ აცნობებს რუსეთის პირველ
მინისტრს ნიკიტა პანინს (Грамоты, I, გვ. 118—123; საერთოდ ეს მნიშვნელოვანი ფაქ-
ტი მრავალ დოკუმენტში არის აღნიშნული).

49. ამ პერიოდში ტოტლებენის ჯარის სურსათით მომარაგების შესახებ იხ.
Грамоты, I, გვ. XIII, 104, 118—123.

50. ვოლონტერად საქართველოს რუსულ სამხედრო ექსპედიციაში ჩამოსული
პოდპოლკოვნიკი ნაუმ ჩოგლოკოვი იყო ვაჟიშვილი იმპერატრიცა ელისაბედის ბი-
ძაშვილის მარიამ სიმონის ასულ ჩოგლოკოვასი, ქალიშვილობაში გენდრიკოვასი. ტოტ-
ლებენის წინააღმდეგ შთქმულებაში მონაწილეობისათვის სხვა ოფიცრებთან —
რატიევთან, რემენნიკოვთან, დე გრაისთან ერთად 1771 წლის 22 აპრილს გასამართ-
ლებულ იქნა სამხედრო სასამართლოს შიერ ყაზანში და მიესაჯა ციმბირში გადასახ-
ლება. ციმბირიდან დააბრუნეს იმპერატორ პავლე I-ის დროს. გარდაიცვალა 1798
წლის 6 იანვარს ნოვგოროდში (იხ. Сборник императорского русского исторического
общества, том X, с. 441).

ჩოგლოკოვს კაპიტან-პორუჩიკ ლევისათვის განუცხადებია, რომ მესამე პირია
იმპერიაში, რომ სომხეთში გაილაშქრებს ქართულ-რუსული მხედრობით, ერეკლეს

სარდალი გახდება და ა. შ. უველაფერი ეს და ისიც, რომ ჩოგლოკოვი აპირებს მიიღოს მონაწილეობა ტოტლებენის წინააღმდეგ შეთქმულებაში, ლეოვა ამ უკანასკნელს აცნობა. ტოტლებენმა ჩოგლოკოვი მის თარჯიმანთან ნახაროვთან ერთად დაამატერა და ბადრაგით რუსეთში გააგზავნა (ბადრაგის სათავეში იყო კორნეტი დენი).

ჩოგლოკოვთან დაკავშირებულ ამბებს 1770 წლის 6 აპრილს ტოტლებენი (ფრანგულად) აცნობებს ნიკიტა პანინს (Грамоты, I, 208—210).

ჩოგლოკოვის დაპატიმრების დროს საუბარს მასსა და ტოტლებენს შორის, ტოტლებენის ზემოაღნიშნულ წერილის კვალდაკვალ, ზუსტად გადმოგვცემს კაპიტანი ლეოვი 1770 წლის 15 მაისის რელაციაში პოლკოვნიკ პერფილიევისადმი. ჩოგლოკოვს განუცხადებია ლეოვისთვის, რომ საქართველოში მიდის, რათა მეფობას ეწიოს, ან ეშაფოტზე დაარღვოს (Грамоты, I, გვ. 222—228). ლეოვი განცდიფრებულია იმ მდიდრული უსარგებლო ამალიო, რომელიც ჩოგლოკოვს ახლავს (6 საკუთარი პუსარი, კამერდინერი, ფერშალი, მზარეული, განძეულობა და სხვ.). ლეოვი ჩოგლოკოვს ახსიათებს როგორც ბაქია, ფუქსავატ კაცს.

1770 წლის 19 დეკემბრის წერილში ნიკიტა პანინისადმი ეკატერინე II ეხება ტოტლებენის წინააღმდეგ განზრახულ შეთქმულების საკითხს და აუჯად შიხსენიებს პოლკოვნიკ ჩოგლოკოვს, უწოდებს მას აღვირახსნილს, ბრიყვს (Грамоты, I, გვ. XXIII).

51. 1769 წლის 9 დეკემბერს რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიაში გადაუყდა, იმპერიის საქმეთა რწმუნებულად ერეკლეს კარზე ანტონ მოურავოვის ნაცვლად დაენიშნათ პრეობრაჟენსკის ლეიბ-გვარდიის პოლკის კაპიტან-პორუჩიკი ივანე ლავრენტის ძე ლეოვი. უსაფრთხოების გარანტიის მიზნით საქართველოში იგი გამოგზავნეს ვრეკლეს ელჩთან არტემ ანდრონიკაშვილთან ერთად (Грамоты, I, გვ. 96—98).

1770 წლის დეკემბერში კაპიტანი იაზიკოვი აცნობებს ნ. პანინს, რომ 20 სექტემბერს დააპატიმრა მოურავოვი, 15 სექტემბერს ბადრაგით გაისტუმრა იგი რუსეთში, ხოლო 23 თქტომბერს კაპიტანი ლეოვი წარუდგინა ვრეკლე მეფეს როგორც რუსეთის საქმეთა ახალი რწმუნებული (Грамоты, I, გვ. 96—98).

1770 წლის 3 ნოემბერს კაპიტანი ლეოვი მადლობას უხდის ნ. პანინს საქართველოში საქმეთა რწმუნებულად დანშენის გამრ (Грамоты, I, გვ. 247—248).

1770 წლის 15 მაისს ივანე ლეოვის მიერ პოლკოვნიკ პერფილიევისათვის წარდგანილი პატაიდან ირკვევა, რომ ტოტლებენისათვის სწორივე ლეოვის შეტყობინებია მის წინააღმდეგ გაზრახული შეთქმულების შესახებ (თუმცა პატაში ისე ჩანს, რომ ტოტლებენმა სხვა ოფიცრებისაგან უკვე იცოდა შეთქმულების შესახებ. ამასთან ლეოვი თხოვს ტოტლებენს არ გაამჟღავნოს შეტყობინება. ნიშანდობლივია, რომ თვით ტოტლებენი, როდესაც შეთქმულების შესახებ ზაქარია ჩერნიშოვის აცნობებს, არ აღნიშნავს, ვისგან გაიგო შეთქმულების მომზადების ამბავი — იხ. Грамоты, I, გვ. 222—224; გვ. 208—211).

როგორც კი შეუდგა სამსახურებრივი მოვალეობის აღსრულებას, ლეოვმა, ბუნებრივია, ტოტლებენის მხარე დაიჭირა (მოურავოვი ტოტლებენის ურჩობისათვის გრაფისავე დასმენით გააქვეც). 1770 წლის 4 ივნისს ვრეკლე მეფე აღშფოთებით წერს ნიკიტა პანინს—ლეოვმა ორდენი კი ჩამოიბიჭა, მაგრამ ყოვლად უპატრონო, უმსგავსო და სულმადლური წერილი მომწერაო (Грамоты, I, გვ. 458).

შემდგომში იწყება კონფლიქტი, ერთი მხრივ, ტოტლებენსა და, მეორე მხრივ, იაზიკოვსა და ლეოვს შორის. 1770 წლის 2 დეკემბრის რელაციაში ლეოვი განცდიფრებულია ტოტლებენის საოცარი მიდრეკილებით ძარცვა-გლეჯისაკენ. რამაც განსაკუთრებით იჩინა თავი ქუთაისის აღების დროს (Грамоты, I, გვ. 249).

იმასთან დაკავშირებით, რომ რუსეთ-თურქეთის ომი დასასრულს უახლოვდებოდა 1774 წლის 3 იანვარს პანინი უკან, რუსეთში იწვევს ლოვს, აღარ არის საჭიროება ერეკლეს კარზე მუდმივი წარმომადგენლის ყოლისა (Грамоты, I, გვ. 399).

1774 წლის 24 აგვისტოს ერეკლე აცნობებს პანინს, რომ მისი მოთხოვნის შესაბამისად ლოვი რუსეთს გააგზავნა (Грамоты, I, გვ. 409).

52. ერეკლე II დაჯილდოვდა ანდრია პრეველწოდებულის ორდენით ეკატერინე II-ის 1769 წლის 27 ნოემბრის დადგენილებით (Грамоты, I, გვ. 444).

53. ტოტლებენსა და ერეკლე მეფეს შორის შექმნილ დაძაბულ სიტუაციაში, ჩანს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ტომსკის პოლკის, მისი მეთაურის კლავერის პოზიციას. 1770 წლის 5 მაისს რატევი, 10 მაისს მოურავოვი, ხოლო 11 მაისს ერეკლე მეფე კლავერს თბილისში იხმობენ. რატევი ტოტლებენს მოლაღატეს უწოდებს. 19 მაისს კლავერს საგარეო საქმეთა კოლეგიას აცნობებს მიღებული წერილების შესახებ (Грамоты, I, 200—203). 1770 წლის 13 მაისს ერეკლე მეფე მადლობას უხდის მოურავოვს, რომელმაც გადააფიქრებინა ტოტლებენის დაპატიმრება და კლავერის ხელშეირედ მიხმობა თბილისში (Грамоты, II, I, გვ. 34 — ქართული ტექსტი).

1770 წლის 2 დეკემბრის პატაკში ივანე ლოვი აღნიშნავს, რომ ტოტლებენის განკარგულებით ერთ ღღვიშა დაფარა 100 ჯვრისი ანანურიდან კლავერის ბანაკამდე მითითება ჰქონდა, იმ შემთხვევაში, თუ კლავერი ურჩობას აპირებდა და ერეკლე მეფესთან თბილისში მიემართებოდა, გადაეყენებინა კლავერი, პოლკისათვის სხვა მეთაური შეერჩია. გამოირკვა, რომ ტომსკის პოლკი, მისი მეთაურითურთ, ურჩობას არ აპირებდა და მეორე ღღვიშე კლავერი ერთი ბატალიონით ტოტლებენთან გამოცხადდა. მალე მთელი პოლკიც მივიდა ანანურს. კლავერის ნელი მოქმედებით გულმოსული ტოტლებენი ლოვს შემოსწყრა პოლკის მეთაურად კლავერის დატოვებისათვის, თუმცა ეს სანქცია შემდგომში არც მას განუხორციელებია (ტომსკის პოლკი მისი მეთაურით შემდგომში წოთის ალყაშიც მონაწილეობს — იხ. Грамоты, I, გვ. 249—251).

1770 წლის 9 ივნისს პანინი წერს ერეკლე მეფეს — ტოტლებენი რომ მოლაღატე არ არის, ეს კლავერმაც დაგვიტყობს, იგი თქვენთან არ გამოცხადდა, ტოტლებენს მიუეთღაო (Грамоты, I, გვ. 249—251).

54. პოლკმა სახელწოდება მიიღო მდინარე სელენგადან (მოედინება მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკისა და ბურიატ-მონღოლეთის ასსრ ტერიტორიაზე). 1796 წელს რეფორმირებულ იქნა ინფანტერიის ორმოცდაშვიდეთე პოლკად.

55. გენერალი ბანერი თავისი ლეგიონით საქართველოში არ გადმოსულა.

56. 1771 წლის ოქტომბერში საქართველოში რუსეთის საქმეთა ყოფილი რწმუნებული მოურავოვი თავს იმართლებს და აღნიშნავს, რომ მისი თარგმნობით კაპიტან-პორუჩიკ ნავროზოვისათვის, იუნკერ თავად კალიჩევსთვის, რატევის თანხმლებით ოფიცერებისთვის არაიეს მიუწერია ტოტლებენის ღალატი (Грамоты, I, გვ. 314).

1770 წლის 9 ივნისის მიმართებაში ქართველი თავალების, აზნაურების, ხალხისადმი ეკატერინე II აღაწამაულებს ერეკლე II-ს კლავერის გზიდან გააღატკენის მცდელობაში (Грамоты, I, გვ. 125—126).

ტოტლებენის შემდგომი მოსალოდნელი დონისძიებების თვალსაზრისით ვ. მაქარაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ტომსკის პოლკის მოქმედებას. ტომსკის პოლკი დაგვიანებით შეუერთდა ტოტლებენის მხედრიონს, რამაც დაასუსტა ტოტლებენი (ვ. მაქარაძე, ასპინძის ბრძოლა, გვ. 78, 94).

უფრო ქვეით დე გრადი თავის რედაციაში აღნიშნავს, რომ კლავერი თავისი პოლკით ტოტლებენს დუშეთში შეუერთდა, იგინიდან სხვა გამოსავალი არ იყო.

ამასთან, დოკუმენტების მიხედვით თითქოს ძნელია შეინიშნოს პოლკოვნიკ კლავერის მხრივ რაიმე მოქმედება, მიმართული ტოტლებენის წინააღმდეგ. ამდენად ტომსკის პოლკის დაგვიანება უფრო ობიექტური პირობების შედეგი უნდა იყოს, ვიდრე მისი მეთაურის და განსაკუთრებით კი ოფიცერების გააზრებული მოქმედებისა.

გიულდენშტედტის ცნობით, 1770 წლის იენისში ტოტლებენს შეუერთდა პოლკოვნიკი კლავერი 2000-კაციანი ტომსკის ქვეითი პოლკით, რომელმაც ცარიცინში გამოიზამთრა და იქიდან მოზდოკს მოვიდა (გიულდენშტედტი, II, გვ. 227).

57. ასპინძის ბრძოლის შესახებ მრავალი პირველწყარო და შესაბამისად მდიდარი ისტორიოგრაფიული ლიტერატურა არსებობს. 1770 წლის 30 აპრილს ანტონ მოურავოვი, ამ ბრძოლის მონაწილე, გენერალ ტოტლებენს დეტალურად აღუწერს მის მსვლელობას (Грамоты, I, გვ. 105—109).

1770 წლის 10 და 12 მაისს ერეკლე მეფე ომის ამბავს აცნობებს ვიცე-კანცლერ გოლიციანს, საგარეო საქმეთა მინისტრს ნიკიტა პანინს („ღეთის მოწყალებით სასოება გვქონდა მათხედ ძლევისა“ — Грамоты, II, I, გვ. 30—31 — ქართული ტექსტი).

ასპინძის ომის შესახებ ცნობები დატულია დავით, ბაგრატ ბაგრატიონებთან, არის ცნობა კინკლასების მინაწერებშიც (იხ. დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, გვ. 11; ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, გვ. 54—55, თარიღი აქ შეცდომით არის მითითებული; მცირე ქრონიკები, 1968 წ., გვ. 58 და შენიშვნა 198).

ასპინძის ომის შესახებ იხ. აგრეთვე Бутков, Материалы I, с. 228, Вейденбаум, Кавказские этюды, с. 175.

მონოგრაფიულად არის გამოკვლეული ასპინძის ბრძოლის ისტორია პროფ. ვ. მაკარაძის მიერ (იხ. მისი ასპინძის ბრძოლა, თბილისი, 1957). იხ. აგრეთვე, სერგო ხოსიტაშვილი, ასპინძის ბრძოლა, თბილისი, 1972.

58. იხ. შენიშვნა 53, 56.

59. იხ. შენიშვნა 12 და 50.

60. თავდაპირველად სოლომონ მეფე აღტაცებით შეხვდა ტოტლებენს. 1770 წლის 14 ივლისს წერილში ეკატერინე II-სადმი სოლომონი წერს: „მანამდის ბრწყინვალე ღრადი და ახოვანი მხედართმთავარი ძლევამოსილის და სამამაო ზნეობით სრულქმნილის ჯარით იმერეთს ჩამობრძანდებოდა, მანამდის ღიდად ვიღვაწე და ცუცხვათის ციხე 1770 წელსა, ხოლო თთვესა მაისსა 15, და ამის შემდგომად ქუთაისისა ქალაქისა მიულე მტერთა მაცხოვრისა ქრისტესთა ბილწთა ოსმანთა და მათონა მყოფნი, რომელიც იძულებით გამოვიყვანეთ, რომელთაცა ქრისტიანობა ინებეს, განთავისუფლდენ სრულიად, და რომელთა არა, ვითა მათის დიდებულების ამპერატორისა მიერ გებრძანა, ევრეთ განვაგეთ“ (Грамоты, II, I, გვ. 47—48 — ქართული ტექსტი). შემდეგ მეფე მოუთხრობს ქუთაისის ციხის ალყის შესახებ (იხ. აგრეთვე სოლომონ მეფის 1770 წლის 14 ივლისის წერილი ნიკიტა პანინისადმი — Грамоты, II, I, გვ. 48—49 — ქართული ტექსტი).

1770 წლის 20 ივლისს სოლომონი აცნობებს მოურავოვს, ქუთაისის გარნიზონი მზად არის, უბრძოლველად დაგვენდეს, თუ შევიწყალებთ. ტოტლებენი ქალაქის აღებას სხვა გზით აპირებდნენ (Грамоты, I, გვ. 156).

1770 წლის რელიციაში საგარეო საქმეთა კოლეგიისადმი კაპიტანი ლვოვი ძალიან დეტალურად აღწერს ქუთაისის აღების ისტორიას. განცვიფრებულია ტოტლებენის მძლავრებით აღვირახსნილი ძარცვა-გლეჯისაკენ. ლვოვი აღნიშნავს, რომ გარნიზონი ღამით გაიპარა ციხიდან და რომ საარტილერიო ბათქების მსხვერპლნი ძირითადად ქალები, მოხუცები და ჩვილი ბავშვები შეიქნენ (Грамоты, I, გვ. 249—261).

ტოტლებენსა და სოლოჰინს შორის წამხდარი ურთიერთობა ვიზარება ტოტლებენის სოლოჰინს წმირად იხსენებდა აქვად, „ოტრაჟა“ უწოდებდა (Грмоты, I, გვ. XXI).

61. ტოტლებენს ერეკლესთვის უცნობებია იმერეთის გზით ახალციხეზე გალაშქრება, მაგრამ გზაზე ხადი არ არის და შემოგაზრნივ ერეკლეს მიერ დაზღვეულ განსაჯებულთა (იხ. 1770 წლის 18 ივნისის ერეკლე II-ის წერილი ტოტლებენსადმი).

1770 წლის 19 სექტემბერს სოლოჰინ მეფე აცნობებს პანანს, რომ იმერეთის ცხენების აღებას შემდგომ შექათაება ტოტლებენს შავი ზღვისკენ გალაშქრება, მაგრამ გენერალი ახალციხისკენ წვივია, შიავგა მოეპს და უკანვე გამაბრუნდა იმერეთში (Грмоты, I, გვ. 163).

62. ერეკლე II-ის, სოლოჰინ I-ის კვალდაკვალ ტოტლებენის გაწვევას რუსეთში მოითხოვენ იაზიკოვი, ლვოვი.

1771 წლის 20 იანვარს ტოტლებენის ნაცვლად საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის სარდლად გენერალ ალექსი ნიკოლოზის ძე სუხოტინის დანიშვნის შესახებ იმპერიის პირველი მინისტრი აცნობებს ერეკლეს, სოლოჰინს, ლვოვს, იახიკოვს (Грмоты, I, с. XXVIII; с. 267—272; Бутков, Материалы, I, с. 285).

სუხოტინი საზღვაო ოფიცერი იყო. საქსპედიციით კორპუსის დანაშაულებრივი უნიათო ხელშეწყვეტილებისათვის რუსეთში დაბრუნებული სუხოტინი სამხედრო სპეცლეს სასამართლოს გადასცეს.

63. სუხოტინმა განაგრძო ტოტლებენის მიერ 1770 წლის 3 ოქტომბერს დაწყებული ფოთის აღება. დე გრაი ამ დროს საქართველოში აღარ არის; ჩანს, ცუდად არის ინფორმირებული და სუხოტინის სამხედრო ბანაკს შავი ზღვისპირეთის ნაცვლად შეცდომით საქართველოს შუაგულში მიუთითებს.

პეტერბურგში ფოთის ნავსადგურსა და ციხეს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. 1771 წლის 13 იანვარს სუხოტინმა ეკატერინე II-ის სპეციალური რეკომენდაცია მიიღო. „თუ ტოტლებენსა ფოთი ნაშვილად დაიკავა, ეცდეთ ფოთის ცახ-სამაგრე და ნავსადგური შეინარჩუნოთ“ (Грмоты, I, გვ. 469).

„1771 წლის ავგისტოს პირველ რიცხვებში გენერალმა სუხოტინმავე ქუთაისიდან ფოთისკენ გალაშქრა; ის 8 დღე არ მდგარა ციხესთან, რომ თავის მთელ კორპუსთან ერთად დაეძღა და საქარად სცნო, უკან წასულიყო, რადგან 100 კაცი და ძლივს დარჩა კანონიერი“ (გიულდენშტედტი, II, გვ. 229; იხ. ავრუჯე 1771 წლის 20 ოქტომბრის წერილი ეკატერინე II-სადმი — Грмоты, I, გვ. 485).

ფოთის აღების დეტალები ორივე გენერლის დროს მოთხრობლი აქვს კაცია დადიანს 1773 წლის 7 სექტემბრის წერილში თავისი დის, ერეკლე მეფის მეუღლე დარეჯან დადიანისადმი! (Грмоты, I, გვ. 331—334).

1772 წლის 2 ივნისს სოლოჰინ I აცნობებს ეკატერინე II-ს, რომ ორივე გენერალი — ტოტლებენი და სუხოტინივე საქუთარი სახელისთვის, პირადად ანგარიშბითვის იღო წოდენ. ამასვე აცნობებს სოლოჰინ მეფე პანანს 20 ივნისს (Грмоты, I, გვ. 345—346).

1772 წლის 27 ივნისს კაპიტანი ლვოვი ამცნობს სუხოტინის უხეშობის შესახებ მის შიშით. იგი აღნიშნავს, რომ კორპუსის ოფიცერებს რუსეთში დაბრუნება განსაკუთრებით იშვიათად უხარიათ, რომ სუხოტინის სარდლობას გადაჩვენებინ (Грмоты, I, გვ. 346—347).

64. „1772 წლის მარტო რუსეთი კორპუსი უკან გაწვიეს. მძიმე შრომა-ტანჯვა გამო განაჯერებულა კორპუსი, რომელი სახლ-საკენ მიმავალი, თითქმის სულ დადნა. განაჯერებულნი წარსაკაცებს „სამშობლოში“ არ მიტყარდნოთ. საკლდეები გაჭრიდნენ და ქართულ სოფლებს ესხმებოდნენ. რუსი საგანგებო მოძვე დედანს დაე-

შებდა ამის შემდეგ ღებერთიერებს. ბრალს ამ საქმეშიაც ქართველებს აკისრებდნენ: ქართველი მებატონეები რუს ხიზნებს მალავდნენ და მეფე თითქოს საკმაო ენერგიით არ ცდილობდა მათ აღმოჩენას“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბილისი, 1973, გვ. 431; კაპიტან-პორუჩიკ ლვოვის პატაკები ბანინსადმი 1772 წლის 29 სექტემბერს, 1773 წლის: 8 ნოემბერს—Грамоты, I, გვ. 363, 388).

1772 წლის 5 მაისს საქსპედიციო კორპუსმა ქუთაისი დატოვა, 31 მაისს ცხინვალთან წავიდა, ივლისის ბოლოს ანანურში იყო, აგვისტოს დასაწყისში მოზლოკში უნდა ჩასულიყო (Грамоты, I, გვ. 351—358). გიულდენშტედტის მიხედვით კორპუსი ანანურისაკენ დაიძრა 25 ივნისს (31 ივლისს) და დატოვა ქუთაისი, II, გვ. 229).

1772 წლის 2 ივნისს ერეკლე მეფე წერილებს წერს ნიკიტა პანინს, ზ. გ. ოროლვს რუსული კორპუსის წასვლის შესახებ („კორპუსის წასვლით სასოწარკვეთილებას შინა არს მიწვენილი ყოვლითურთ საქმე ჩენიო“ — Грамоты, I, გვ. 345; II, I, გვ. 86 — ქართული).

მე. 1772 წლის დეკემბერში ახალციხის ფაშამ, მიუხედავად რუსებსა და თურქებს შორის დადებული დროებითი ზავისა, ქართლის რამდენიმე სოფელი დაარბია (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, გვ. 661).

1773 წლის 8 აგვისტოს კაპიტანი ლვოვი აცნობებს პანინს, რომ ერეკლემ და სოლომონმა ივლისის დამლევს შეხვედრისას დაადგინეს, რომ აგვისტოს დამლევს სურამში მოეყვანათ ლაშქარი ახალციხის დასალაშქრავად (Грамоты, I, გვ. 380—381).

1773 წლის 8 ნოემბერს ლვოვი აცნობს პანინს, რომ ახალციხის ფაშამ ყველაფერი იღონა ქართველთა შემოსევისაგან თავდასაცავად (ჯახეთს მუცალი და ქირელები მიუსია, იმერეთს დადიანი და აფხაზები აუშხერა, ქართლშიც ლეკების თარეში მოამრავლა).

მეფეებმა დაივიწყეს შუღლი, რასაც მეც ხელს ვუწყობდიო, გაკვრით აღნიშნავს ლვოვი, მოისმეს 5—5 ათასი მოლაშქრე. გარდა ამისა, ერეკლეს 1000 კაცამდე ოსი, თავურელი და ინგუში მოუვიდა; 6 ზარბაზნი ახლდა. ლვოვის გადმოცემით, თითოეული მეფე ცდილობდა თავის სამფლობელოდან ახლოს ყოფილიყო. ბოლოს სოლომონმა დასთმო და გორიდან ჯავახეთისაკენ დაიძრნენ. 16 ოქტომბერს ჯავახეთში შევიდნენ, 17-ში ახალქალაქი აიღეს. ახალციხის ფაშა ციხეში ჩაიკეტა, რადგან ადგილობრივი ქრისტიანი მოსახლეობისა ეშინოდა. მარბიელმა რაზმებმა ყარსსა და არდაგანამდე შიდაწიეს. 6 დღეში სოფელი არ დარჩენილა გაუძარცვავე და დაუწავი. პური, ამ ადგილებში უხვად რომ მოდის, გააჩანავეს, საქონელი გამოირიკეს, ხალხი ციხეებს შეეხიზნა. ხელთ იგდეს მხოლოდ 100 კაცზე ცოტა მეტი.

ყარსის მიმართულებით კიდევ შეიძლებოდა შეტევის განვითარება, მაგრამ მეფე სოლომონი ავად გახდა და იძულებული გახლდა უკან გამოეზრუნებულყოფათო.

ქართველთა ლაშქარი გზაში დადნა; ნაღაფევი რაზმები გუნდ-გუნდად, უსისტემოდ ბრუნდებოდნენ თავიანთ სოფლებში. ლვოვი აღნიშნავს, რომ ლაშქრობაში ერეკლეს განჯის ხანის ქვეშევრდომნი, 400 შამშადლოელი ახლდა (Грамоты, I, გვ. 384—389; იხ. აგრეთვე დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, გვ. 13).

მე. აქ კარლ დე გრაი კვლავ შეცდომას უშვებს. ყარსი ქალაქია მდინარე ახურაინის მარცხენა ნაპირზე, ხოლო ბაიაზეთი ძველი სახელწოდებაა თანამედროვე დოლუბაიაზიდის. ეს ქალაქები თურქეთის ტერიტორიაზეა.

ყარსისა და ბაიაზეთის ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების და მოსახლეობის შესახებ იხ. 1769 წლის 14 ივნისით დათარიღებული საქართველოს მიმდებარე ადგილებისა და ხალხების მოკლე აღწერილობა (Грамоты, II, I, გვ. 8—9).

ბუტკოვი აღნიშნავს, რომ რუსთა კორპუსის საქართველოდან წასვლის შემდეგ „ქართველები ავიწროებდნენ ყარსს, ბაიანუთის და ახალციხის მოსახლეობას“ (Бутков, Материалы, I, 289).

67. იხ. შენიშვნა 51.

68. რუსეთ-თურქეთის ომი 1774 წლის 12/21 ივლისის ქუჩუკ-კაინარჯის ზავით დასრულდა. ხელშეკრულების 23-ე მუხლი დასავლეთ საქართველოს ეხებოდა. უღიღესი მნიშვნელობა ჰქონდა იმას, რომ თურქეთი სამუდამოდ უარს აცხადებდა ყოველგვარი ხარკის აღებაზე, განსაკუთრებით კი ვეფხისტყაოსნისა და ქალღმერთების წაყვანაზე. ციხე-სიმაგრეები მათ ბევრ მფლობელს უნდა გადასცემოდა, ხოლო რიგი ციხე-სიმაგრეებისა, ქართულთა ხელში რომ იყო, მათვე რჩებოდათ. თურქეთს არ უნდა შეევიწროებინა ეკლესია-მონასტრები, არ უნდა შეეზღუდა ისინი ტრეკიერი, ქონებრივი თვალსაზრისით; შური არ უნდა ეძია იმ პირებს, რომელნიც ომში ოსმალების წინააღმდეგ გამოვიდნენ, არ უნდა მოემარაგებინა ახალი ქვეშევრდომები, უნდა დაემაყოფილებულიყო ძველით.

ამასთან რუსეთი დასავლეთ საქართველოს თურქეთის ქვეშევრდომად აღიარებდა (იხ. Е. И. Дружинин, Кючук-Кайнарджийский мир, Москва, 1955, с. 356; Бутков, Материалы, I, с. 289).

ერეკლე მეფის 1774 წლის 20 აგვისტოდან ზავი ჰქონდა დადებული ახალციხის ფაშასთან და, საფიქრებელია, ამ უკანასკნელის ხელშეწყობით მოაგვარა საქმეები თურქეთის სულთანთანაც. გურგინა ენაყოლოფაშვილის ორგანიზაცია ელჩობა აქმდებოდა სულთანთან წარმატებით დასრულდა. თვით დესპანი დააჯილდოვეს ქურქებით, ხმლით და მდიდრულად აღკაშმული ცხენით. მასვე მისცეს 12 ათას ოქროზე მეტი და მდიდრულად მოკვილი საათი (იხ. დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, 1941, გვ. 13; საქართველოს ცხოვრება, 1913, ო. ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, მეფობა ირაკლი მეორისა, გვ. 270—271).

1774 წლის 5 სექტემბერს ეკატერინე II აცნობებს მეფეებს ერეკლე II-სა და სოლომონ I-ს თურქეთთან ომის დასრულებასა და აგრეთვე იმას, რომ საზავო ხელშეკრულებაში შეტანილია მუხლი ქართველებისა და საქართველოს შესახებ (იხ. Грамоты, I, 409—411).

69. „წელსა ამას 1772... რუსნიცა უკან იქცნენ რუსეთსაღმდეგ, რომლისა გამო მეფემან ირაკლიმ წარგზავნა რუსეთად ძე თვისი ლეონ და კათალიკოზი ანტონ“ (დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, გვ. 12).

რამდენაღაც 1772 წლის მაისში რუსულმა კორპუსმა დასტოვა საქართველო (ოქტომბერში კორპუსი უკვე კარიინში იყო), რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიაში საქართველოს საქმეებით დაიხტერესება ძლიერ შესუსტდა. 1772 წლის 23 ოქტომბერს ლეონ ბატონიშვილი და კათალიკოსი ანტონი პანინს შესწავიან საქართველოდან 5 ათას ვარს წამოედიოთ და პეტერსბურგში ჩვენს გამგზავრებას საშუალო არ დაადგო (Грамоты, I, გვ. 365).

დოკუმენტებიდან კარგად ჩანს, რომ იმხანად მაინცდაშინებულ სასურველად არ თვლიდნენ ლევან ბატონიშვილისა და ანტონის პეტერბურგს ჩასვლას. ბოლოს 1772 წლის 30 დეკემბერს პანინი სანქციას აძლევს ბევეტოვს, დართოს ნება ელჩებს გამოგზავრებისა, ოღონდ ფრიად შემეცირებული ამალით (Грамоты, I, გვ. 365). ელჩობა იმათათვე არ იყო შეთანხმებული არც გენერალ სუსოტინთან და არც რუსეთის საქმეთა რწმუნებულ ლეოვან (Грамоты, I, გვ. 334).

1774 წლის 24 აგვისტოს მიწერილობაში ეკატერინე II-სადმი ერეკლე II წერს: „მოწყალებით ჩემი ძმა კათალიკოსი და ძე ჩემი ლევან მშვიდობით მოვიდნენ, რომლისათვისაც ვაძლობ ყოვლად მოწყალებასა თქვენსა“ (Грамоты, II, I, გვ. 98—ქართული). ლევან ბატონიშვილი წმინდა ანას ორდენით იქნა დაჯილდოებული (Бутков, Материалы, I, გვ. 207).

РЕЗЮМЕ

В реляции бывшего адъютанта генерала Тотлебена, командира вспомогательного русского корпуса, направленного во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг. в Грузию, наблюдательным глазом очевидца, в соответствии с военной ситуацией, описана действительность Грузии. В ней изложены весьма интересные сведения с точки зрения социально-экономической и политической истории страны, отмечены интересные детали этнографического быта Грузии и некоторых других народов Кавказа. Реляция представляет собой важный документ для иллюстрации того, что несмотря на сильное колебание политической конъюнктуры, цари и прочие правители раздробленной на части Грузии, в первую очередь Картли-Кахетский царь Ираклий II, незыблемо твердо стояли на избранном пути русской ориентации.

Реляция написана в адрес фельдмаршала графа Разумовского и ставит перед собой цель охарактеризовать общую картину похода тотлебеновского корпуса в Грузию. В ней отчетливо проглядывается тенденция представить оправдательные аргументы автора по поводу его предположительного участия в заговоре полковника Чоглокова против командира корпуса графа Тотлебена.

Из всего хода повествования реляции явствует, что на указанном этапе развития исторических событий, в период русско-турецкой войны 1768—1774 гг. Россия не ставила перед собой целью особо активизировать свою политику на Кавказе. По общему плану не намечалось даже приобретение каких-либо новых земель на Кавказе. В инструкции генералу Тотлебену подчеркнуто говорилось: «...Теперь главнейшая нужда, чтобы грузинцы нам в войне помогали». Главной задачей русской дипломатии было отвлечение турецких военных сил с главного Балканского театра военных событий в сторону Кавказа, опираясь в основном на местные грузинские войска. По поводу русско-турецкой войны 1768—1774 гг. Екатерина II с гордостью заявляла: «Я подняла Турцию с четырех сторон: с Дуная, с Крыма, Морей и даже с Грузии».

В соответствии со сложившейся обстановкой командующим направляемого в Грузию русского вспомогательного корпуса специально была подобрана одиозная кандидатура генерала Тотлебена. Дело в том, что русская дипломатия, почти всегда

отличавшаяся целенаправленностью, прагматичном расчете, что при неблагоприятном развитии военных действий на Кавказе все можно было свалить на сумасбродство генерала с авантюристическими наклонностями.

Даже если учесть, что в тогдашней русской армии служило множество иностранцев, все равно в данном случае офицерский состав вспомогательного корпуса почти полностью был укомплектован из ландскнехтов — это Виллер, Веллер, Гранер, Девис, Цориац, Клавер, Лукс, Пиксвер, Штейн и прочие. Сам Тотлебен почти не знал русского языка. При общении с грузинскими царями он прибегал к помощи двух переводчиков (с грузинского на русский, с русского на немецкий или же французский). Военному министру З. Г. Чернышеву свои донесения Тотлебен писал на французском языке. Знаменательным является также факт, что его адъютант, автор реляции француз Шарль де Гран де Фуа не владел русским языком и при общении с царем Ираклием II воспользовался услугами католического священника патера Доминика, переводившего с грузинского на итальянский язык.

Естественно, что авантюрист генерал Тотлебен и его ландскнехты не могли особенно дорожить славой русского оружия, не заботились о доблестном имени русского солдата. Именно поэтому 10 мая 1770 года русский резидент Антон Моуравов из Грузии доносил Никите Панину: «Дела здешние приходят в замешательство вследствие произвольных действий Тотлебена».

Еще раз следует подчеркнуть, что вершители судеб тогдашней Грузии твердо стояли на избранный путь русской ориентации. Оценивая историческую сущность русско-грузинских отношений, проф. А. А. Цагарели писал о Грузии, что «сама история указала ей на союз и покровительство России, которая в свою очередь стала все яснее и яснее сознавать свое призвание относительно христианских народов Востока». А. А. Цагарели писал: «Желание сблизиться у грузинского и русского правительства было обоюдное, что тиготение Грузии и России друг к другу было взаимное. Грузия, вследствие относительной близости граница обоих царств и по единосерию, предпочитала союз и покровительство России таковым не только Персии и Турции, но и покровительству западно-европейских держав. Россия со своей стороны желала сблизиться с Грузией как с единственным фактически существующим христианским царством в Передней Азии (да и в целой Азии)».

Исходя из вышесказанного, несмотря на авантюризм генерала Тотлебена, специально направленный в Грузию капитан Языков с миссией урегулирования, мятежных отношений между Ираклием II и Тотлебеном, с удивлением писал Н. Панину: «Я ожидал, по обстоятельствам, что мне будет работа уговорить царя Ираклия (помириться с Тотлебе-

ном и возобновить поход против Турции), вместо одного царь (Ираклий) во всем послушен и совершенно слепо предан нашей государыне». Естественно, что в данном случае речь могла идти не о слепом повиновении, а в элементарной прозорливости политика-реалиста, твердо наместившего путь вызволения страны из создавшегося положения, государственного деятеля, умевшего сдерживать свои личные чувства и эмоции.

Автор реляции ошибочно полагал, что авантюризм генерала Тотлебена был в состоянии нанести непоправимый вред дальнейшему развитию русско-грузинских отношений, однако эти взаимоотношения, как вкратце указывалось и выше, были основаны на совпадении взаимных интересов русского и грузинских государств, вытекали из жизненной необходимости дальнейшего развития грузинского народа в политическом и соответственно социально-экономическом аспекте. Именно поэтому в 1783 году в Георгиевске между Грузией и Россией был заключен дружественный договор, на основе которого Грузия вступила в покровительство русского государства. «Добровольное вступление Грузии в покровительство России, — писал акад. Н. А. Бердзенишвили, — явилось эпохальной победой сил прогресса».

Франция никогда не оставалась в стороне от проблем Ближне-восточной, в частности Закавказской политики. Следует предполагать, что именно поэтому данная реляция, написанная французом на французском языке, оказалась в архиве МИД Франции на Ке д'Орсе.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი

1. პირთა და ეთნიკურ სახელთა

- აბაზაქე, პოდპოლკოვნიკი 82
 აბაშიძე, ლევან 80
 ავალიშვილი, ზაქარია 88
 ალექსანდრე ნეველი 18
 ალექსიძე, ზაზა 89
 ალოიზი, პატრა 90, 91
 ამილახვარი 53
 ამილახვარი ოთარ რევაზის ძე 92
 ამილახვარი რევაზ ოთარის ძე 92
 ამილახვაროვი, სტატსკი სოვეტნიკი 80
 ამილახორი 92
 ანდრია პირველწოდებული 27, 88
 ანდრონიკაშვილი, არტემ 81, 94
 ანიკეევი, მაიორი 84
 ანტონ I, კათალიკოსი 31, 87, 88, 89, 99
 არისტოტელე 87
 აფხაზი 98
 ახმედ ილაალუ, აჰმედი, ოსთა ბელადი 38, 84, 85
 აჰმად სულთანი 99
 ზაგრატიონი, ანტონ, იხ. ანტონ I
 ზაგრატიონი, ზაგრატ 87, 96
 ზაგრატიონი დავით 87, 96, 98, 99
 ზაგრატიონი ვახუშტი 92, 93
 ბაზური, გენერალი 25
 ბაკუნინი, რუსი მოხელე 31
 ბანერი, გენერალი 54, 35
 ბარათაშვილი იესე, იესეს ძე 89, 90
 ბაუმეისტერი 87
 ბაქსხერი 84
 ბეკეტოვი, ნიკიტა ათანასეს ძე გენერალ-მაიორი 48, 51, 83, 99
 ბენტკოვსკი 84
 ბერნშტეინი 20
 ბერძენიშვილი ნ. 26, 31, 33, 81, 98
 ბესარიონი, იმერეთის კათალიკოსი 80
 ბიქსერი, ოფიცერი 21
 ბრანტი, ყაზანის გუბერნატორი 24
 ბრონეესკი 20
 ბურნაშოვი 17
 ბუტკოვი პ. გ. 20, 25, 79, 87, 88, 92, 93, 96, 97, 99
 გაწერელია ა. 88
 გელაშვილი გ. 80, 85
 გენდრიკოვა, მარიამ სიმონის ასული, იხ. ჩოგლოვა, მარიამ სიმონის ასული
 გერმანელი 21
 გვრიტიშვილი დ. 90, 92
 გიორგი ბატონიშვილი 43, 80, 93
 გიორგი XII 88
 გიორგი, პატრი 90, 91
 გიორგი, ტურიწელი მამა 50
 გიორგი ყულარაასი, ქსნის ერისთავის დავითის ძე 90, 92
 გიულდენშტედტი 80, 84—86, 88, 90, 91, 93, 96—98
 გვიციონი, კი ვიცე-კანცლერი 82, 83, 96
 გრანერი, ოფიცერი 21
 გრიგოლი, არქიეპისკოპოსი II
 გრიგორიევი, პეტრე, კანცელარისტი 82
 გრუსე, რ. 89
 გურიელი, მთავარი 35, 36
 გურიელი გიორგი, მამია IV-ის უმცროსი ძმა 79
 გურიელი გიორგი V 80
 გურიელი მამია IV 79, 80
 გურიელი, კ. 10
 დადიანი, დარეჯან, დარეჯან დედოფალი 97
 დადიანი, მთავარი 35—37, 45, 59, 98
 დადიანი, კაცია 80, 83

დადიანი კაცია II, ოტია დადიანის ძე
79, 89, 97

დადიანი, ოტია 79

დალისტანელი 91

დე გრაი დე დეა, კარლო (შარდ), დეგ-
რალი, დეგრალიე 10, 21, 22, 21, 26,
32, 33, 35, 81—86, 88—90, 92—95,
98

დე გრაი, ჟან, ვალეს პატრონი 21

დე კარტენე, ბლანში, ჟან დე გრაის მეუ-
ღლე 21

დევისი, კორნეტი 94

დევისი, ოფიცერი 21

დიოსკორე (მწე.) 46, 89

დიუბუა დე მონაჰერე 84

დობროვოლსკაია ც. 10

დოლიჟე ი. 92

დომინიკე, დომინიკი, პატრი 50, 89, 91

დრუჟინინი 99

ეკატერინე II 12, 14, 15—17, 20, 24, 25,
28, 30, 80—82, 84, 86, 88, 94, 96,
99

ელისაბედ პეტრეს ასული 18, 79, 82, 93
ემინი, იოსებ 84

ენგელსი 21

ენაკოლოფაშვილი, ვერგინა 99

ერეკლე II 10—14, 16, 17, 22, 23—33,
35, 37, 39—44, 46—57, 59, 60, 79,
81—96, 98, 99

ერისთავი ქსნის, დავით 48, 49, 90

ერისთავი (რაჭის), როსტომ 35, 36, 43
ესაქე ბ. 87

ვასილიევი ი. ა. 89

ვახტანგ VI 81, 87

ვეგლერი, ოფიცერი 21

ვეიდენბაუმი 83, 85, 90, 93, 96

ველიჩკო, ვ. დ. 17, 18

ვიანემსკი, გენერალ-პროკურორი 91

ვოლტერი 86, 88

ვოლფი 87

ზორნაი, ცორნაი, ოფიცერი 61

თაგაურელი 98

თამარ დედოფალი (თეიმურაზ II-ის მე-
უღლე) 87

თამარ-შვილი მისეილ 87, 89, 91

თეიმურაზ შარვაშვილს ძე 80

თეიმურაზ II 12, 77, 87, 88, 90

თეიმურაზ, სოლომონ I-ის ბიძაშვილი
ტანტის პრეტენდენტი 11

თეზარ სელოანი 38, 39, 81, 85

თოგოშვილი გე. 84

თურქი 11, 13, 23—30, 35—37, 41—46,
48—52, 55—60, 79—81, 86, 88, 89,
91, 97; 93

იაზაკოვი, კაპიტანი 29, 30, 82, 84, 86,
90, 94, 97

იესე მედე 87

იიონიშვილი 65

იმერი, იპერელი 11, 13, 16, 30, 45, 79—
81, 88, 89

ინგუში 93

იოსებ, კათალიკოზი 87

იოსელიანი ა. 89

იოსელიანი, პლატონი 88

იულონ ბატონიშვილი 92

ირაკლი, იბ. ერეკლე II

კაკაბაძე ს. 93

კალიჩევი, თავადი, იუნკერი 95

კარპი 83, 84

კარსტი 92

კაცია II დადიანი, იბ. დადიანი, კაცია
კლაფერი, ოფიცერი 21, 27, 56, 57, 95,
96

კლაპროტი 65

კლიუჩევსკი ვ. ო. 15

ლაერენტი, პატრი 91

ლანგი, დავით 10, 21, 32, 88

ლევან, ლეონ ბატონიშვილი 31, 88, 99

ლუკა 13, 26, 44, 46, 52, 55, 60, 80, 86,
91—93, 98, 99

ლეისინგი 86

ლვოვი, ივანე, ლაერენტის ძე, პორუჩი-
კო, კაპიტანი 30, 54, 58, 59, 82, 84,
85, 92—98

ლვონიძე სოლომონ 93

ლუქსი, ოფიცერი 21

მარიამ ბატონიშვილი 89

მარიამ, კაცია III, დადიანის და, ცოლ
სოლომონ I-ისა 79

მარქსი კ. 13
მაქსიმე ქუთათელი, მიტროპოლიტი 13,
80, 81

მანაბელი 53, 90, 93

მანაბელი, იესე 93

მაკარაძე ვ. 15, 82, 84, 91, 95, 96

მაჰმად ალა 91

მედემი, გენერალ-მაიორი 25, 84

მთიელი 85, 86

მთიული 39, 40, 85

მითრიდატე 88

მიუნაუზენი, კარლ ფრიდრიხ იერონიმ,
ბარონი 21

მოურავოვი, ანტონ 13, 27, 37, 39, 43,
44, 52, 56—58, 81—83, 85, 86, 88,
89, 91—96

მოურავოვი, რომანოზ 81

მოწონელიძე ლ. 10

მუსტაფა III, თურქეთის სულთანი 81
მუცალი, ხუნჯახის ბატონი 98

ნადირ-შაჰი 87, 90

ნაეროზოვი, ლეიტენანტი 55

ნაეროზოვი, კაპიტან-პორუჩიკი 95

ნაზაროვი, თარჯიმანი 94

ნაჰმან ფაშა, იხ. სეით ნაჰმანი ნეიმჩი,
პოლკოვნიკი, ყიზლარის კომენდანტი
92

ობრეზკოვი 11

ოდიშელი 80

ორბელიანი, დავით 92, 93

ორბელიანი, ზაალ 31, 90, 92

ორბელიანი, პაპუნა 79

ორბელიანოვი 53

ორლოვი, გრაფი 26

ორლოვი ზ. ვ. 98

ოსი, ოსეტინეცები 38—40, 82, 84, 85,
93, 98

ოსმალო 12, 14, 25, 79, 80

ოსმანი 96

პაეღე I 93

პაიქაძე გ. 86

პანინი, ნიკიტა, გრაფი 11, 12, 14, 16, 20,
23—30, 79, 82, 83, 85, 86, 88, 90—
99

პეისონელი 84, 86

პერფილიევი, პოლკოვნიკი 94

პეტრე I 84

პეტრე III 20

პიქსნერი, ოფიცერი 21

პოპკო პ. 84

პოტაპოვი, გენერალ-მაიორი, ყიზლარის
კომენდანტი 12, 14, 81, 83, 88, 93

პოტიომკინი პ. 17

პროპაგანდა ფილე 90

ფელიაბოვი 51

ქორდანია 85

რაზუმოვსკი, ალექსი 79

რაზუმოვსკი, კირილე, გრაფი, ფელდმარ-
შალი 10, 24, 32, 35, 79

რატევი, ნიკოლოზ იურის ძე, პუსართა
პოლპოლკოვნიკი, თავადი 22, 24—41,
43, 48, 51, 54, 56, 57, 83, 84, 92,
95

რემენიკოვი, მაიორი 24, 37, 38, 39, 40,
46, 48, 54, 55, 83, 91, 93

რეპინსკი, გ. კ. 20

რეხვიანელი, მ. 80

როგაფა, აბ. 87

როგოვი, კაპიტანი 83

როზუმი, სარევესტრო კაზაკი 79

როსტომ, დავით ქსნის ერისთავის ძე
გიორგი ყულარაღასის ძმა 90

როჟიკაშვილი, იესე 90

რუშვიანეცი, პ. ა., გრაფი, გენერალი 14,
82, 84

რესი 16, 17, 23, 25, 31, 35, 36, 38, 54,
57, 59, 84, 85, 90, 97—99

სეით ნაჰმანი, ჩილდირის ვალი 79, 91
სირიელი 14

სოლომონ I 11, 12, 14, 16, 24, 27, 28,
30, 31, 36, 37, 41, 43—46, 49, 57—
59, 79—82, 88, 89, 96, 98, 99

სომეხი 46, 49, 50, 89

სპარსელი 86

სურგულაძე, ი. 89

სუხოტინი, ალექსი ნიკოლოზის ძე, გენე-
რალი 16, 17, 32, 53, 59, 97, 99

ტოტლებენი, გენერალი, გრაფი 10, 17,
18, 20—22, 24—30, 32, 35, 37—47,
49—52, 54—58, 80, 82—86, 88—97

უბტანესი 89

ფრანგი 33, 47
ფრიდრიხ II 20

ქართველი 10, 12, 15—17, 20, 21, 25,
27, 28, 30—33, 35—37, 39, 46, 50,
52, 56, 59, 85, 86, 89, 92, 93, 95,
98

ქვაბულოვი, გრიგოლ 36, 81, 91, 83
ქიქოძე, გ. 87
ქორიძე, ვ. 15

უბარლოელი 38, 82
უაზბეგი 39, 85
უაზბეგი, გაბრიელი, იხ. ჩოფიკაშვილი
(უობიკაი, წობიკაი), გაბრიელი
უაზიბეგი 85
უათმაზაშვილი, ფილიპე 87
უაფლანოვი, ორბელიანოვი 93
უუბანელი 38, 53

უალიკაევი, იხ. ჩოლოყაშვილი
უამშადილოელი 98
უახოვი, თარხან 93
უშტეინი, ოფიცერი 21

ჩერქეზი 84
ჩიქოვანი 79
ჩერნომოვი, ზაქარია გრიგოლის ძე, გრა-
ფი, გენერალი 23, 37, 83, 91, 94

ჩოგლოკოვი, ნაუმ, პოდპოლკოვნიკი 22,
26, 54, 57, 84, 93, 94

ჩოგლოკოვა, მარიამ სიმონის ასული 93
ჩოლოყაევი, პოდპოლკოვნიკი 52, 83
ჩოლოყაშვილი, სიმონ, შალიკაევი (მოგ-
ლიკოვი) 26, 91
ჩოლოყაშვილი, ქაიხოსრო 89
ჩოფიკაშვილი (უობიკაი, წობიკაი), გაბ-
რიელი, უაზბეგი, გაბრიელი 85

უაგარეიშვილი, ელენე 79
უაგარელი, ა. 15—17, 79, 80, 81, 84
უინცაძე ი. 15
უიციანოვი, იხ. უიციშვილი, დავით
უიციშვილი დავით (ერეკლე II-ის სი-
ძე) 47, 53, 55, 56, 89, 90, 92
უორნაი, როტმისტრი 84

წიკლაური, ი. 86

უარელები 98

უახანოვი, ალ. 87
უხერხულიძე, ომან 25, 99
უხოსიტაშვილი, სერგო 96

უაეახიშვილი ივ. 29
უუღაეცი, სიმონ 87

უარნაიკი, ა. 89
უასან, ახალციხის ფაშა 79, 80
უაქსტპაუზენი 85

2. გეოგრაფიულ სახელთა

აბანოსლელე 93
აბისი 44, 46, 52, 88
აღო (სოფელი) 85
აღოს მინდორი, დაღოს მინდორი, ბეკა-
სების ველი 23, 40, 85, 86, 92
აგსტრია — პრუსია 18
აზია 35, 38
ალექსანდრია 89
ამიერკავკასია 11, 15, 16, 86
ანანური 27, 28, 43, 44, 95, 98
არაგვი 14, 40, 86, 89
არაგვის საერისთავო 13, 26

არდაგანი 26, 98
ართვინი 91
ასპინძა 30, 82—84, 91, 92, 96
ასტრაახანი 37, 38, 43, 48, 57, 83, 84
აფხაზეთი 93
აჩაზეთი 93
აწყური 27, 30, 55, 56, 93
აწყურის ციხე 54, 55
ახალგორი 53
ახალქალაქი 48, 98
ახალციხე 10, 13, 25, 52, 54—56, 58, 59,
79, 80, 90, 91, 93, 97—99

:ახსიხა, იხ. ახალციხე

:აზერიანი (მღ.) 98

:ბაიაზეთი, დოღუბაიაზედი 59, 98, 99

ბალკანეთი 13, 14

ბარი 11

ბაღდადი 88

ბეკასების ველი, იხ. ადოს მინდორი

ბერლინი 18, 83

ბორჩალო 86

ბორჯომის ხეობა 93

ბურიატ-მონღოლეთის ასსრ 95

ბანჯა 98

გეორგიევსკი 31, 33

გილანი 40

გორი 46, 48, 53, 59, 90, 91, 92, 98

გრებნია 84

გუდაური 86

გურია 33, 35

გურჯისტანი 35, 79

დარიალი 85

დასავლეთ საქართველო, იხ. საქართველო

დაღისტანი 27

დიდი ლიახვი, იხ. ლიახვი

დონი 84

დოღუბაიაზიდი, იხ. ბაიაზეთი

დუნაი 15

დუშეთი 28, 43, 44, 51, 57, 86, 95

ევროპა 29, 35, 41, 86, 89

ერევანი 59

ვარციხე 80

ვენა 89

ვლადიმირი 87

ჯაქანანი 86

ზემო ქართლი, იხ. ქართლი

თავაურის ოსეთი 84

თაკვერი 83

თბილისი, თფილისი, ტფილისი 22, 24, 27, 32, 39, 43, 46—49, 52, 53, 56, 57, 59, 79, 81, 89, 91, 95

თერგი 38, 40, 84

თურქეთი 11, 13, 15—17, 20, 25, 30, 52, 59, 79, 81, 83, 88, 98, 99

იენა 18

იმერეთი 11—13, 16, 17, 23, 30, 35—39, 41, 42, 44, 45, 48, 52—54, 79—82, 88, 89, 96—98

ინდოეთი 87

ირანი 25, 31

კავკასია 15, 17, 30, 38, 40

კავკასიონი 38—41, 43, 51

კასპიის ზღვა 40, 86

კახეთი 35, 49, 53, 98

კე დორსე 10, 33

კობი 86

კობის ვაკე 85

კოლბერგი 82

კრწანისი 31

კონსტანტინოპოლი 11, 89

ლაპისყანა 44

ლარსი 84

ლიახვი 90

დიდი ლიახვი 93

ლომხია, იხ. ახალციხე

ლომანის წყალი (მღ.) 88

მახლობელი აღმოსავლეთი 14, 15, 31

მეჯერისხევი 44, 88

მთიულეთი 85

მოზლოკი, მოზლოქი 23, 37, 38, 40, 49, 51, 56, 84, 91, 96, 98...

მონღოლეთის სახალხო რესპუბლიკა 95

მოსკოვი 37, 54, 58

მტკვარი 46, 52, 54, 55, 86, 93

მურჯახეთი (მღ.) 90

მუხრანი 44, 46, 51, 90

მუხრანის ციხე 80

მყინვარწყვერი 85

მცხეთა 86

ნოვგოროდი 93

ნოვყაუ 85

ნოოჩი 82

ორენბურგი 49, 51, 89

ოსეთი 84, 85

ოსმალეთი 17, 27, 99

ოსმალეთი-ირანი 91

ოსმანთ ქვეყანა 91
ოტომანის პორტა 12, 13, 50
ერეკოპი 24
ეტერბურგი 20, 23, 28, 36, 37, 40, 48,
52, 55, 57—59, 79, 97, 99
პოლონეთი 11, 58
პომერანია 20, 82
პორტა 15, 16, 59
პრეობრაჟენსკი 82, 94
პრუსია 11, 20. იხ. ავსტრია-პრუსია

შალე 21

რაჰა 80
რომი 57, 89
როსია, იხ. რუსეთი 87
რუსეთი 10—18, 20—23, 27—33, 35—37,
42, 47, 52, 56—60, 81—86, 88, 93,
95, 97, 99
რუსეთ-საქართველო 15, 31, 83, 87
რუსეთ-პრუსია 81, 83

საბერძნეთი 25
საგარეჯო 92
სამეგრელო 35, 79, 83, 89
სამცხე 93
საფრანგეთი 10, 22, 32, 33
საქართველო 10—17, 21—23, 25—33,
35, 37, 40, 41, 43, 48, 49, 51—55,
57—60, 79—95, 97, 99
დას. საქ.-ლო 31, 80, 99
სამხრ. საქ.-ლო 79, 90
საქართველო — რუსეთი, იხ. რუსეთ-სა-
ქართველო
საქსონია 18
სელენგა (მდ.) 95
სელენგინსკი 54, 58
სიმბირსკი 83
სკანდა 89
სომანეთი 88
სომხითი 93
სომხეთი 93
სპარსეთი 46, 55, 59
სპარსეთ-ოსმალეთი 29
სტეფანწმინდა 39, 40, 85
სურამი 52—54, 55, 57, 59, 98

ტიურინგია 18
ტომსკი 27, 54, 56, 57, 95, 96
ტოტლებენი (დაბა) 18
ტრაპიზონი 20
ტრეესტი 47, 89
ტფილისი, იხ. თბილისი

უკრაინა 79
უცა 48, 89

ფარავანი (მდ.) 90
ფოთი 79, 95, 97
ფოცხოეი (მდ.) 93
ფრონე (მდ.) 88

ქალკედონი 89
ქარელი 26, 88, 92
ქართლი 35, 44, 49, 52, 53, 82, 92, 93,
98
ქართლ-კახეთი 12, 17, 29, 31, 44, 79,
81, 86, 89, 92
ქრცხინვალი, იხ. ცხინვალი
ქსანი 13, 90
ქსნის საერისთავო 13, 91
ქუთაისი 21, 35, 45, 57, 58, 82, 88, 94,
96, 97, 98
ქუჩუკ-კაინარჯი 99

ლადოს მინდორი, იხ. აღოს მინდორი

ყაბარლო 38, 84
ყაბარლო, მცირე 40
ყაზანი 24, 57, 93
ყაზბეგი 84, 85
ყარსი 59, 98, 99
ყიზლარი 12—14, 36—38, 40, 81, 83, 84,
88, 92, 93
ყირიმი 15

შავი ზღვა 28, 30, 97
შავი ზღვისპირეთი 78
შემოქმედი 79
შორაპანი 35, 45, 57, 58, 88, 89

ჩერქეზეთი, მცირე ჩერქეზეთი 38, 40
ჩილდირი 79, 90, 91
ჩიმი 84

შრილოეთ კავკასია 13, 84
შარი 80

ყარიცინი 96, 99

ციმბირი 93

ცუცხვათი 88, 96

ცხინვალი, კრცხინვალი 25, 44, 48, 52,
83, 93, 98

ცხრაწყარო 80

ზადას თეპი 86

ბევი 85

სოლა (სოფელი) 85, 86

სოტინი 81

სრესილი 80

ჯავახეთი 35, 52, 59, 79, 98

კერის უღელტეხილი 85

პერანი 91

პოლანდია 18

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი გ. პაიჭაძე
ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ა. მგალობლიშვილი

გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ბათიაშვილი
მხატვარი ე. ბურჯანაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნოლოგი ნ. ოკუჩავა
კორექტორი ს. წახნაგია

გადაეცა წარმოებას 28.9.1984; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14.10.1985;
ქალაქის ზომა 60×90¹/₁₆ ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდი თაბახი 7.0;
პირ სალ. გატარება 7.1; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6.6;
უე 11219; ტირაჟი 10 000; შეკვეთა № 868;
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19